

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф. КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2011
2 (52)

березень-квітень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. — книжкова серія; з 26.10. 2009 р. — періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-433ЗР від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань,
в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття
наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук
(Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009.)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* — доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* — доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* — кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. — доктор історичних наук

Войналович В. А. — доктор політичних наук

Кармазіна М.С. — доктор політичних наук

Котигоренко В.О. — доктор політичних наук

Михальченко М.І. — доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. — доктор історичних наук

Панчук М.І. — доктор історичних наук

Пахарев А.Д. — доктор політичних наук

Рафальський О.О. — доктор історичних наук

Рудич Ф.М. — доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. — доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. — доктор політичних наук

**Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних
і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол №1 від 27січня 2011 р.**

© Інститут політичних і етнонаціональних
досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011

З М І С Т

Майборода О. Загальнотеоретична парадигма визначення місця етнічності у міжнародній системі	4
Зварич І., Панчук М. Системний підхід у контексті аналізу регіональної складової етнополітичних процесів	46
Макаренко Н. До питання про методологічні особливості етнодемографії. Проблематика, основні напрями та результати сучасних етнодемографічних досліджень	55
Вілков В. Етатистська парадигма нації і націоналізму: теоретико-методологічні проблеми обґрунтування	78
Горбань Т. Формування української політичної нації: історико-етнополітологічний аспект проблеми	91
Дедков М. Вивчення етнокультурних процесів на Півдні України — домінантна проблема науково-дослідної роботи кафедри українознавства ЗНТУ	102
Ляшенко О. Зведені дані як джерело дослідження етнополітичних процесів	110
Єфимищ Н. Дві моделі ідентичності пермських народів на теренах Росії у контексті політичних процесів (наприкінці ХІХ — початку ХХІ сторіччя)	122
Рафальський О. Етнополітична регіоналізація України	135
Красівський О. Регіональна політика в Україні в умовах глобалізаційних процесів.....	148
Колтунов О. Політична воля як феномен державного управління.....	168

Савченко І. Конституційна криза як чинник конфліктів між суб'єктами центральної влади в Україні	178
Скрипник О. Політична реформа в Україні: можливість здійснення	188
Ніколаєць Ю. Донбас в історичній пам'яті	196
Калакура О. Культурно-освітні проблеми національних меншин Донбасу	217
Марчук Н. Формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття в період чехословацької окупації краю	235
Гузинець Ю. Національні меншини Закарпаття: етнокультурний вимір	245
Ковач Л. Теоретичні засади дослідження етносоціальних процесів у регіонах України	253
Кочан Н. Донбас православний: формування сучасної структури, тенденції розвитку	266
Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958—1964 рр. і Римо-католицька церква в Україні.....	295
Друк Ю. Реформа політичної системи в контексті модернізації системи державного управління	309
Пеліванова Н. Органи самоорганізації населення в Україні як інститути місцевого самоврядування та громадянського суспільства.....	321
Василевська Т. Особистісні зрізи служіння як місії державної служби.....	331
Гомотюк О. Іван Франко: проблематика етики бізнесу крізь призму «Тернопільської моральності»	342
Ярмоленко М. Регіональні особливості етнокультурних процесів на Заході та Сході України	354
Відомості про авторів	368

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ПАРАДИГМА ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ЕТНІЧНОСТІ У МІЖНАРОДНІЙ СИСТЕМІ

У статті розглядається можливість застосування загальної теорії систем для дослідження зв'язку між етнічною ідентичністю структурних елементів міжнародних систем та їхньою поведінкою.

Ключові слова: система, структура, елемент системи, етнічність, самоорганізація системи.

Olexandr Mayboroda. General Theoretical Paradigm of Defining the Ethnicity Position in International System. The paper deals with possibility of applying the general system theory to the investigation of connection between ethnic identity of international systems' elements and their behavior.

Key words: system, structure, system's element, ethnicity, system's self-organizing.

1. Універсальна система: дискусії про можливість побудови абстрактної моделі

Етнічність є однією з характеристик якісного стану основного елементу міжнародної системи — «нації-держави» (національної держави), через що не важко припустити, що тим самим вона спроможна впливати на його (їхню) поведінку, а відтак і на функціонування системи загалом. Для того, щоб описати та охарактеризувати місце етнічності у міжнародних відносинах та її вплив на них, необхідно обрати підхід, найбільш адекватний для вирішення такого завдання. Саме її формулювання штовхає до того, що ракурс погляду на проблему має виходити із загальних положень теорії систем.

Питання про можливість універсального, єдиного погляду на багатокомпонентні явища як на цілісні системи має давню історію. О.Богданов (автор «загальної організаційної науки», названої ним «тектологією»), якого вважають одним з засновників або предтечею теорії систем, наполягав, що постановка будь-якого завдання має бути універсально-узагальненою. Саме в універсальності постановки завдань О.Богданов бачив можливість вироблення загальних методів їх вирішення [1, с. 47, 49].

Можливість загальноуніверсального погляду на внутрішню будову явищ і на відносини між її складовими О.Богданов ілюстрував прикладами, взятими як з природи, так і з суспільного життя, що надавало його думкам впевненості про наявність спільних для усіх систем «правил поведінки».

Після О.Богданова об'єкти дослідження розглядалися як системи насамперед і найбільш активно в рамках природничих, технічних і математичних наук (біології, фізики, хімії, динаміки, механіки, кібернетики та інших). Експериментально-лабораторний характер досліджень у більшості з цих наук дозволяє створювати відповідні досліджуванним об'єктам реальні аналогові моделі, що суттєво полегшує їх вивчення, порівняння, виявлення спільного та особливого у структурі та функціонуванні, тобто у створенні основи для розробки загальної теорії систем. Брак можливості лабораторного моделювання суспільних систем утруднює і навіть перешкоджає включенню їх у ряд об'єктів, що піддаються порівняльному аналізу через зіставлення з системами технічного або природничого характеру. Суспільні системи можуть здаватися такими, що не можуть бути предметом загальної теорії систем. Але якщо теорія систем не може охопити усю їх сукупність, то виникає сумнів у її праві на існування. До того ж, може видаватися неможливим порівняльне зіставлення не лише суспільних систем з несупільними, технічними, а й взагалі систем різного походження і різного виду.

Визначена проблема була серед перших, на яку звертали увагу у дискусіях про можливість розробки загальної теорії, положення якої могли б бути застосовані до усіх типів систем. Дискусії щодо можливості побудови загальної теорії систем розгорнулися у наукових колах від 1950-х років у зв'язку з працями видатного біолога Л. Берталанфі, якого вважають людиною, що після О.Богданова відродила розуміння досліджуваних об'єктів як систем. Та обставина, що об'єктом дослідження Л.Берталанфі був людський організм, не перешкоджало його переконаності у невідкладній необхідності системного підходу до найрізноманітніших явищ буття [2, с. 31]. Він заклав основи наукового сприйняття дійсності як множинності сфер реальності, які не зводяться одна до одної, але які зв'язані між собою ізоморфізмом діючих у цій реальності законів [3, с. 7]. Ізоморфізм (відповідність елементів одного явища елементам іншого явища) законів має

розумітися не інакше, як функціонування однакових правил досліджуваних явищ як систем.

Зрозуміло, що загальна теорія систем у цьому зв'язку може спиратися тільки на певну універсальну систему як уявлену абстракцію, оскільки бути реальністю вона не може внаслідок різноманітності і несхожості природних і соціальних явищ за їхніми структурами, властивостями, функціонуванням і проявами.

Сумніви щодо можливості формування такої універсальної уявленої системи охоплювали значну частину дискусії про загальну теорію систем. Складність побудови такої теорії легко уявити із тих характеристик, що їх, на думку, зокрема, Ч.Черчмена, повинна мати узагальнена система, наближення до якої має бути метою синтезу систем. Вона мусить бути замкненою і при тому повинна залишатися такою у всіх можливих середовищах. Крім того, вона має бути єдиною, тобто відповідати принципу монізму. Нарешті, вона повинна бути оптимальною [4, с. 185-186] (мабуть, малося на увазі за структурою, функцією і результатом).

Названі Ч.Черчменом та іншими вченими труднощі не похитнули Л.Берталанфі у переконаності щодо можливості створення теорії систем, спільної і для природознавчих, і для суспільнознавчих досліджень. Віднесення природничих і суспільних систем до абсолютно відмінних сфер буття не було до нього неспростовним аргументом проти пошуку спільних для них принципів побудови і функціонування: «Ідея системи зберігає значення навіть там, де її не можна сформулювати математично або де вона залишається скоріше «спрямовуючою ідеєю», ніж математичною конструкцією. Наприклад, у нас не може бути задовільних системних понять для соціології. Однак саме розуміння того, що соціальні сутності є системами, а не сумами соціальних атомів, або того, що історія має справу з системами (хай і погано визначеними), що зветься цивілізаціями, які підпорядковуються спільним для систем принципам, передбачає важливу переорієнтацію у наукових галузях, що розглядаються [4, с. 47].

Сумніви щодо побудови загальної теорії систем зумовлені, що є цілком природним, специфікою проблем, які є предметом дослідження. Залежно від цієї специфіки мають застосовуватися різні моделі систем, до яких зводяться досліджувані явища. В цьому відношенні Л.Берталанфі чудово розумів, що,

приміром, поняття «відкрита система» обмежене певними підкласами систем. Але це не означає відсутності взагалі спільних понять і принципів для усіх моделей систем. Такими він називав, приміром, «ієрархічний порядок», «прогресуючу диференціацію», «зворотний зв'язок». Такі поняття, на його думку, можуть широко застосовуватися під час вивчення систем як матеріального, так і психологічного або соціокультурного характеру [4, с. 50].

Під час дослідження відносин між основними елементами (суб'єктами) міжнародної системи питання, приміром, їх ієрархії буде, безумовно, одним з ключових, оскільки місцем у цій ієрархії не в останню чергу визначається характер і їхньої поведінки, і поведінки усієї системи. Відповідно, визначення Л.Берталанфі поняття ієрархічного порядку фундаментальним для загальної теорії систем, її найважливішою складовою є винятково важливим для формування моделі міжнародних відносин. Важливість цього питання для названої моделі полягає в тому, що воно невід'ємне від поняття араморфоза — прогресивної еволюційної зміни в організації системи. Як зауважив з цього приводу Л.Берталанфі, «врешті-решт, динаміка та ієрархічний порядок можуть являти собою одне й те саме» [4, с. 50]. Зауваження дуже важливе для вивчення міжнародних відносин, історичний розвиток яких становить яскравий приклад кореляції між прогресивними динамічними змінами у їх будові та змінами у статусному рівні їх учасників.

Впевненість у створенні загальної теорії систем Л.Берталанфі пов'язував з розвитком ряду наукових напрямів, успіхи в яких стали доволі помітними у середині ХХ ст. Серед них для аналізу міжнародної системи можуть бути нанесені як об'єкт уваги такі. По-перше, теорія ігор, яка аналізує взаємодію різних конкурентних сил з метою досягнення максимального виграшу і максимального програшу. По-друге, теорія рішень, яка, аналогічно до теорії ігор, аналізує раціональні вибори в середині людських організацій, виходячи з наявної ситуації і можливих результатів. Нарешті, «загальна теорія систем у вузькому сенсі», яка розуміє систему як комплекс взаємодіючих компонентів. Основними поняттями в рамках цієї теорії Л.Берталанфі виводив взаємодію, суму, механізацію, централізацію, конкуренцію, фінальність тощо. Він сподівався на створення такої загальної теорії систем, яку можна було б застосувати до конкретних явищ [5].

Перелік тільки цих виділених Л.Берталанфі проявів загальної теоретично і абстрактно уявленої системи свідчить про труднощі у досягненні ізоморфізму між нею і конкретно соціальною системою: у нашому випадку, зі світовою міжнародною системою та її підсистемами. Можна, приміром, говорити про наявність у міжнародних системах взаємодії, централізації (зі суттєвим застереженням щодо її поширення на всю систему), конкуренції. Але навряд чи з нею сумісна, приміром, механізація. Що ж до фінальності світової міжнародної системи, то її можна уявити тільки у вигляді бездержавного або монодержавного людства (дві заповітні мрії: перша — у анархістів, друга — у комуністів), або у вигляді апокаліпсису. В цьому відношенні міжнародна система не може бути тотожною природним системам, фінальність яких полягає у зміні форми існування матерії, або аналоговим системам-моделям, що створюються в експериментальних цілях і можуть бути зупинені вольовим рішенням дослідника.

Л.Берталанфі це усвідомлював, про що свідчить обережність, яку він проявляв у питанні про використання системного підходу під час вивчення історичних процесів. Так, торкаючись «теоретичної історії (або «філософії історії») він розрізняв «науку» і «гуманітарні дисципліни». А заклик до створення зв'язку між, зокрема, «соціальними науками» та «історією» він нібито вивів останню з власне наукової сфери. Однак справа прояснюється, коли Л.Берталанфі уточнює характер зв'язку, про необхідність якого він говорить. Принциповим для нього є питання про допустимість у принципі моделей і законів в історії, яка, на відміну від явищ природи, для яких наука дійсно може встановлювати певні закони, є винятково складною за своїми причинами і наслідками, оскільки хід її детермінується вольовими рішеннями індивідів [5].

Обережність Л.Берталанфі не означала, що він обмежував історичне вивчення суто ідеологічною процедурою і заперечував у ньому номотетичний (концептуалізаторський, спрямований на пізнання загальних закономірностей) підхід. Він вважав, що «створення концептуальних моделей в історії не лише припустиме, а й фактично лежить в основі будь-якої історичної інтерпретації», і що якщо погодитися з цим, то антитеза між ідеографічною і номотетичною процедурою зводиться до того, що зазвичай називають «моле-

кулярними» і «молярними» (у сенсі цілісного розуміння явища — *О.М.*) підходами... В історії це означає або ретельне вивчення історичних особистостей, договорів, творів мистецтва, одиничних причин і наслідків і т.д., або аналіз загальних явищ у надії виявити загальні історичні закони». Йшлося про встановлення як синхронічних законів, що полягають у повторюваності подій, яка керує суспільними явищами у певний момент історії, так і діахронічних законів, які проявляються у повторюваності розвитку тих або інших явищ у часі [5].

Наполягаючи на можливості створення загальної теорії систем, застосовної як до природних, так і до суспільних явищ, Л.Берталанфі впевнено полемізував з тими, хто заперечував історичний детермінізм тим аргументом, що людські вчинки повністю не відповідають здоровому глуздові, раціональному вибору. Його контраргумент полягав у тому, що раціональність у чистому вигляді притаманна лише тваринам, які функціонують у «раціоморфний спосіб». Що ж до людської поведінки, то у ній раціональність є вкрай малою. Але з цього не випливає, що історією керує абсолютно нікому не підпорядкована воля: «Та обставина, що статистичний закон і в одному, і в другому випадках порушується дією «непохитних особистостей», нічого не змінює, оскільки виражає природу таких законів. Так само роль, яку «великі люди» відграють в історії, не суперечить системним поняттям у їх застосуванні до історії; дію таких особистостей можна розглядати подібно до дії «ведучої частини», «спускового механізму» або «каталізатора» в історичному процесі...» [5].

Роздуми Л.Берталанфі щодо загальної теорії систем наражалися, як свого часу і тектологічні роздуми О.Богданова, на сумніви і недовіру, що було певною мірою зрозумілим: вони торкалися явищ, які прийнято вважати повністю різномірними і не порівнюваними. Л.Берталанфі відповідав скептикам: «Попри протести істориків, застосування теоретичних моделей, зокрема моделей динамічних, відкритих і адаптивних систем, до історичного процесу дійсно має сенс. Це не означає «біологізму», тобто зведення соціальних понять до біологічних, а виражає систему принципів, застосовних в обох цих областях науки» [5].

Розпочата Л.Берталанфі дискусія щодо загальної теорії систем відкривала можливості до перегляду багатьох установлених у науці положень. Будь-яка ревізія у науці завжди

наражається на недовіру і тим самим мінє загальний психологічний стан наукового середовища. Л.Берталанфі ясно усвідомив, що упередженість щодо його ініціативи є чимось більшим, ніж просто наукова критика, це була реакція «важливих емоційних центрів» тогочасної науки [5]. Спостереження вченого підтверджувалося змістом ряду публікацій на порушену ним тему, у яких згода щодо необхідності загальної теорії систем поєднувалася зі сумнівами щодо можливості її створення.

Один з головних сумнівів щодо створення теорії полягав у тому, що воно потребує застосування методу аналогій у дослідженні систем зі схожими аспектами поведінки, тобто аналогій з еквівалентними проявами. Застосування цього методу є доступним для більшості природничих і технічних наук, де існує можливість створення аналогових моделей. Але оскільки немає можливості створити такі моделі для усіх типів систем, відповідно, загальна теорія систем може оперувати переважно абстракціями. Однак, оскільки будь-яка абстракція спирається на узагальнення, то тим менше залишається можливостей отримати повну інформацію про конкретну систему, яка розглядається з позицій загальної теорії. Між тим, загальна теорія систем повинна поширюватися на широке коло систем, при цьому будучи не набором догм, що містять абсолютну істину, але міцним науковим фундаментом для вивчення основних властивостей поведінки конкретної системи [6, с. 16-19].

Наскільки можливе створення такої метатеорії, положення якої були б однаково застосовані як у природничих, так і в технічних, а також у суспільних науках? Досягнення цієї мети наражається на ту проблему (в ряду інших), що відносини всередині соціальних систем антиподичні відносинам всередині природничих або технічних систем. Загальна (абстрактна) система повинна являти собою співпрацю своїх складових елементів, спрямовану на досягнення спільної мети або виконання спільної функції. У такому розумінні призначення системи, її елементи мають перебувати у гармонії, взаємно доповнювати і підтримувати один одного. Однак суспільна реальність, наповнена боротьбою між соціальними суб'єктами (класовими, професійними, етнічними, національними спільнотами, державами тощо), дає мало підстав вважати відносини між ними гармонійними і взаємоспрямо-

ваними. Навпаки, ці відносини пройняті конфліктами, боротьбою за реалізацію «своїх» інтересів.

Думки про непорівнюваність соціокультурних і природних та експериментальних систем були цілком обґрунтованими з позицій природничих і технічних наук: природа, уся світобудова традиційно сприймається як суцільна гармонія, а що стосується експериментальних моделей, то ці системи творяться для виконання певної функції, з певним призначенням кожного з її елементів, які у сукупності повинні доповнювати один одного.

У соціальній сфері також були і продовжуються спроби творення гармонійних, внутрішньо не суперечливих систем. Такі спроби здійснюються так само вольовими рішеннями і зусиллями відповідно до задумів їх проектувальників, аналогічно до того, як творяться технічні або експериментальні системи, особливістю творення яких є те, що воно здійснюється зовнішніми щодо системи суб'єктами. Творення ж соціальних моделей відбувається всередині соціумів різного рівня — від племені до національної держави.

Немає жодних свідчень про наявність творця світової міжнародної системи, який перебував би поза нею, що дає підстави для аналогії між її виникненням і виникненням усієї світобудови — самостійно, без зовнішнього втручання. Якщо правомірність такої аналогії підтвердиться, то можна буде говорити про відсутність нездоланної перешкоди для вивчення світової міжнародної системи із застосуванням загального системного підходу.

Звісно, будь-які аналогії, як і порівняння, шкандибають, з чого зазвичай випливає скепсис щодо можливості творення узагальненої системи, здатної охопити усі типи систем. У 1960-ті роки В.Баклі, спираючись на досвід соціальної історії, вважав сумнівними спроби поєднати механістичну (яка розглядає елементи явища окремо один від одного) і органістичну (яка розглядає явище у сукупній цілості взаємовідносин його елементів) моделі. Соціокультурні рівні систем, вважав він, структурно і динамічно унікальні і в основі своїй непорівнювані з іншими типами систем попри деякі подібності. Сказане не означало, що соціальні явища взагалі не можуть розглядатися як системи. Скоріше йшлося про труднощі вибору відповідної теоретичної моделі. В.Баклі звертав увагу на інше — що розвиток теорії систем в інших

галузях дав нову перспективу і принципи, спрямовані до більш відповідної моделі соціокультурної системи [7, с. 7].

Проблема застосування загальносистемного підходу до вивчення соціокультурних систем полягає також у труднощах їх порівняння із системами, експериментально створеними. Зокрема, дослідник другого різновиду систем має можливість, керуючи ними, приводити їх як у статичний, так і у динамічний стани і спостерігати за їхньою поведінкою в першому і другому випадку. Що стосується соціокультурних, суспільних систем, то, по-перше, їхня «статичність» є доволі умовною (суспільство, соціум у своєму внутрішньому розвитку ніколи не застигають в одному стані і ніколи не зупиняються). А по-друге, їхній стан зумовлений іманентно, силами, що діють всередині них, а вони завжди є суперечливими стосовно одна одної. Тому В.Баклі, припускаючи можливість розрізнити «соціальну статистику» і «соціальну динаміку», звертав увагу на проблематичність пояснення першого із цих станів з позицій теорії рівноваги. Згідно з цією теорією соціальна статика зазвичай пояснюється наявністю у суспільстві більш або менш спільних цінностей і норм. В.Баклі заперечував таке пояснення тим, що у кожному суспільстві існують альтернативи цінностям, що вважаються спільними, як і широке поле невизначеностей, тобто непередбачуваності. В.Баклі із упередженням ставився і до біологічної моделі соціокультурних систем, яка передбачала конкурентну боротьбу між їхніми складовими в дусі соціал-дарвінізму, і до функціоналістської моделі, яка наголошувала на «порядку», взаємодії і консенсусі між ними. На соціокультурному рівні, вважав він, немає специфічної структури, яка є єдино нормальною і життєздатною для кожного суспільства. Так само як всередині людської особистості може існувати велика несумісність в ідеях, віруваннях або ідеологіях, що не заважає їй діяти доволі ефективно, так само і відмінності всередині соціокультурних систем не заважають їм залишатися життєво стійкими [7, с. 8-16]. Наведені роздуми дуже важливі з точки зору операціонабельності загального системного підходу до вивчення міжнародних відносин. Насамперед, з позиції визначення можливості існування систем, що складаються з елементів, які перебувають у конкурентних взаємовідносинах, а інколи навіть прагнуть до знищення один одного.

2. Понятійний апарат теорії систем у застосуванні до міжнародної системи

Визнання можливості дослідження міжнародної системи з позицій загальної теорії систем водночас потребує і дотримання в такому дослідженні тих вимог, що зазвичай ставляться до загальної теорії систем. Насамперед, йдеться про так звану придатність (fitness) теорії, тобто вона повинна відповідати змісту системи і тим даним, що отримані в ході її аналізу. Вона має також бути релевантною (relevant) з точки зору поставленого завдання — вироблення більш холистичного погляду на систему. Теорія повинна бути зрозумілою настільки, щоб були пояснені латентні явища всередині неї. Від теорії вимагається загальність (generality), яка дозволяє пояснити різноманітність змінюваних ситуацій у системі. Теорія має, крім того, забезпечувати досліднику контроль за станом системи і за її здатністю до функціонування. Нарешті, теорія мусить бути достатньо гнучкою, щоб модифікуватися до змін, які відбуваються у системі [8, с. 491-497]. Дотримання цих вимог у дослідженні етнічності у міжнародній системі ускладнюється тим, що дослідженням передбачається розгляд не світової міжнародної системи в цілому та її підсистем, а присутності в них етнічності як однієї із характеристик, притаманних їхнім структуроутворюючим елементам. Тобто, йтиметься насамперед про вплив етнічності на поведінку її носіїв, якою визначається функціонування системи та її підсистем і зміни всередині них. Разом з тим, вивчення однієї з характеристик структуроутворюючих елементів системи не меншою мірою потребує дотримання положень загальної теорії систем, які стали загальновизнаними або можуть мати парадигмальну корисність.

Першим має бути поставлене питання про особливі характеристики і властивості міжнародних систем усіх рівнів. Сукупності національних держав, які перебувають у взаємовідносинах між собою, можуть вважатися системами у тому сенсі, у якому прийнято розглядати це поняття. Засновник теорії відкритих систем Л.Берталанфі розумів систему як комплекс елементів, що перебувають у взаємодії [9, с. 416]. Дискусія, викликана працями Л.Берталанфі, породила й інші визначення поняття «система». Засновник структуралізму у соціальній антропології К. Леві-Строс називав системою сукупність таких взаємовідносин між своїми елементами

тами, коли зміна характеру однієї із взаємовідносин змінює й інші взаємовідносини і, врешті-решт, усю систему [10, с. 118]. Іншими дослідниками система розуміється, зокрема, як «сукупність частин компонентів, зв'язаних між собою організаційно» [11, с. 13], як цілісне утворення, яке складається із взаємопов'язаних (взаємодіючих) компонентів (елементів, частин) і має властивості, що не зводяться до властивостей цих компонентів і не виводяться з них [12, с. 5], як «множинність елементів довільної матеріальної природи, які перебувають у деяких заданих відношеннях один до одного» [13, с. 9], як «об'єктивна єдність елементів, взаємно пов'язаних за допомогою певних зв'язків, яка становить, у свою чергу, елемент системи більш високого порядку, у той час як її елементи самі є системами більш низького рівня» [13, с. 14].

В узагальненому енциклопедичному формулюванні система постає як множинність з відносинами і зв'язками між ними, що утворюють певну цілісність. При цьому цілісність розуміється як принципова неприпустимість зводити властивість системи до суми властивостей її елементів і виводити із властивості кожного з них властивість усієї системи. Цілісність полягає також у залежності кожного елемента, властивості і відносин системи від його місця та функцій всередині неї. Крім цілісності, іншими принципами системності виділяються структурність (наявність мережі зв'язків між елементами, зумовленість поведінки системи не так поведінкою її окремих елементів, скільки властивостями її структури), взаємозалежність між системою і середовищем (в процесі якої система проявляє свої властивості), ієрархічність (наявність всередині системи систем нижчого рівня, до яких може бути віднесено кожний з її елементів), множинність описування кожної системи, зумовленої її багатоаспектністю [14, с. 18; 15, с. 552-553]. Загальнонаукові розуміння системи інкорпорується і політичною наукою: зокрема, в інтерпретації системи як сукупності об'єктів і відносин між цими об'єктами та їхніми окремими сторонами [10, с. 118].

Для розгляду питання про присутність етнічності у міжнародній системі слід звернути увагу на загальні міркування щодо властивостей систем та їх окремих елементів. Система проявляє себе через властивості, її пропонується розуміти через категорії речі, властивості, відносин [16, с. 80, 82]. Інше, аналогічне судження про систему також

зводить її і до зв'язків між елементами, і до наявності і у них, і у самої системи певних властивостей [17, с. 14]. Властивість елемента системи визначається у т.ч. його внутрішнім наповненням, його субстанцією. У застосуванні до національних держав має йтися про сукупність усіх її складових — від демографічних до економіко-господарських. Етнічний склад населення посідає у цьому ряду вагоме місце. Прямий зв'язок між зміною етнічного складу національної держави та рівнем консолідації її суспільства дозволяє припустити виникнення змін у здатності держави проявляти свої властивості, а у багатьох випадках і у самих її властивостях.

Інше припущення про здатність етнічності відігравати суттєву роль у міжнародній системі впливає із того, що сукупність елементів може називатися системою, якщо кожний з них є неділимим і якщо під час еволюції у часі між ними в різні моменти часу можна провести однозначну відповідність. Втрата елементами своєї цілісності має, за цією логікою, означати розпад, зникнення системи і/або заміну її іншою. Якщо говорити про неділимість національних держав, то протягом усієї світової історії конфігурація держав і їхня цілісність зазнавали постійних змін. Однозначної відповідності між цими характеристиками держав у різні історичні моменти не повторювалося. У розпадах багатьох держав велику роль відігравали внутрішні розколи вздовж етнічних ліній. На цій основі можна говорити про етнічність як один з чинників замін одних міжнародних систем іншими. Альтернативним варіантом може бути припущення постійного існування однієї й тієї самої системи та еволюційних або революційних змін всередині неї, як і змін її властивостей, внаслідок змін властивостей її елементів унаслідок змін у їхній цілісності. Останнє припущення спирається на судження, що зв'язки всередині системи можуть змінюватися по формі і зумовлювати включення в неї то одних, то інших елементів за умови збереження наступності між ними протягом усього розвитку системи [18, с. 88-89]. В цьому випадку можна казати про вплив етнічності на структурні зміни у світовій міжнародній системі, які не ведуть до руйнування самої системи та її функціональних властивостей.

Структуру прийнято вважати «інваріантним аспектом системи» [19, с. 140], її невід'ємним атрибутом, через який

проявляється єдність її елементів, взаємовідносин між ними і загалом її цілісність. Якщо пристати на аксіоматичність інваріантності структури, то будь-які зміни в ній мають розумітися як припинення існування системи. У річищі таких міркувань елемент системи має певну самостійність відносно всієї системи і є пов'язаним з іншими елементами системоутворюючими зв'язками, через які він до певної міри визначає і структуру, і функціонування системи в цілому [3, с. 17].

Базовим структуроутворюючим елементом міжнародної системи є держава, яка є національною, незалежно від свого етнічного складу. Навіть визнання обмеженості етатистського підходу у визначенні головного суб'єкта міжнародних відносин супроводжується визнанням, що попри його численні вади він дозволяє побудувати ефективну статичну модель міжнародних відносин [20, с. 125].

У зв'язку з питанням про функціональне призначення кожного елементу системи постає питання про зв'язок між цим призначенням і складом елементу. Існує точка зору, що оскільки елемент системи є своєрідною межею можливого членування системи, тому його будова зазвичай не має братися до уваги для характеристики системи. Мається на увазі, що складові елементу не розглядаються як складові цієї системи, що головне — не субстрат елементу, а його функція у системі (що робить, чому служить), його активність. Відповідно, головним є описування системи в цілому, а не описування її елементів [21, с. 40, 41]. Але, якщо виходити з того, що внутрішні імпульси, якими зумовлюється поведінка елементів міжнародної системи, зумовлюються у т.ч. і їхнім етнічним складом, то питання про субстрат елементу набуває великого значення.

Пріоритетність цілого перед його складовими у вивченні міжнародних систем, з одного боку, відповідає основам системного підходу. Так, ще А.Богданов посилався на висновки біологічної науки, що організм являє собою «ціле, яке є більшим за суму своїх частин», і виводив з цього, що «організована» сукупність частин має значно більшу життєздатну властивість, ніж кожна з них окремо [22, с. 113-114]. В сучасній теорії систем постулатом є те, що властивість системи не є механічною сумою властивостей її частин, що система володіє властивістю, якою не володіє кожний з її елементів окремо.

Нетотожність властивостей системи та її складових елементів прямо пов'язується з її структурою. Звертається увага, що структура характеризує сталі зв'язки і способи взаємодії елементів системи, що вона визначає її цілісність, будову, основи її організації. Структура реальних систем може розглядатися як її скелет, каркас, на основі якого будується матеріальна конструкція цих систем. Структура відіграє основну роль у формуванні нових властивостей системи, відмінних від властивостей її компонентів, підтриманні цілісності системи і сталості її властивостей щодо зміни елементів системи в деяких межах [12, с. 6].

Структура системи розуміється як склад, взаємне розташування елементів, а також спосіб формування або характер існуючих зв'язків між ними. Внаслідок своєї відносної самостійності вона має можливість відтворювати багато властивостей системи і моделювати їх. При цьому властивість елементів проявляється у функції збереження і розвитку системи під час вирішення конкретного завдання. Організація змінюється зі зміною завдання, заміною елементів і структури. Стимулом для зміни організації служить зміна у середовищі [3, с. 18].

Знову-таки, сказане про завдання і середовище, на нашу думку, має пряме відношення до спланованих і сконструйованих систем, тобто до систем, які кимось творяться. Міжнародна система, до чого нам ще доведеться повернутися, є сукупність елементів, які, по-перше, є самоутвореними і які входять у зв'язки між собою відповідно до завдання, поставленого кожним з них для себе окремо і незалежно від чийогось задуму. Серед цих завдань першочергове — самозбереження як фізичне, так і якісне, у сенсі збереження своєї соціокультурної самості, ідентичності. І в цьому сенсі можна припустити прямий вплив етнічної ідентичності держави на ступінь актуальності для неї завдання збереження своєї загальнонаціональної ідентичності і на характер зв'язків, у які вона вступає з іншими елементами, кожен з яких мотивується аналогічними завданнями.

Зупинившись на тому, що основним елементом міжнародної системи є національна держава («нація-держава»), ми стоїмо перед іншим питанням — про встановлення ієрархії відносин між всіма цими елементами.

Визнано, що поняття структури пов'язане із впорядкованістю відносин між елементами системи [11, с. 32].

Насамперед, розуміється ієрархічне взаємовідношення елементів по вертикалі, від чого залежить управління системою та її функціонування [3, с. 18]. Важливий момент — що ієрархія означає підпорядкованість між елементами в сенсі їх нерівноправності, тобто спроможності одних справляти своєю дією значно більший вплив на інші, ніж ті можуть робити у зворотному напрямі [17, с. 18]. Саме такий характер зв'язків спостерігається у міжнародній системі. І оскільки ієрархія зв'язків всередині неї не задається ззовні, то можна говорити про пряму залежність між потенціалом національної держави та її статусним місцем у світовій ієрархії чи то на локальному, чи на глобальному рівні. Знову ж таки постає питання про залежність між потенціалом держави та її етнічним складом.

Постановка питання про залежність між етнічним складом елементу системи та його спроможністю зайняти те або інше місце у світовій ієрархії впливає із наявності залежності між якісним наповненням елементу та його властивостями. З одного боку, елемент можна вважати об'єктом, який має ряд важливих властивостей, але характер субстанції якого є безвідносним до мети аналізу системи [17, с. 14]. З другого боку, елемент системи є такою його частиною, яка має певну самостійність відносно всієї системи і пов'язана з іншими елементами зв'язками, що самоутворюються і через які вона визначає певною мірою структуру і функціонування системи в цілому [3, с.15-16]. При цьому елементи системи мають здатність трансформуватися у процесі функціонування системи, а відтак у процесі взаємодії, у бік як зростання, так і зменшення своєї цінності [11, с. 29]. Інший момент — що властивості елементів полягають у здійсненні функції збереження і розвитку системи як організованої сукупності [23, с. 53].

Якщо виходити з того, що функціонування системи — це перш за все здійснення цілого ряду взаємопов'язаних фізичних, механічних, а в системах, елементами яких є люди і колективи людей, психічних, соціологічних, емоційних процесів [3, с. 17], то є підстави говорити про велику роль, що її відіграє склад елементу для виконання ним своєї системної функції. У застосуванні до міжнародної системи має йтися про склад національних держав, у т.ч. за етнічною характеристикою, оскільки етнічність, поряд з іншими параметрами, нерозривно пов'язана з психологією та нас-

троями і населення, і правлячого класу, тобто усього суспільства і завдяки цьому справляє вплив на поведінку держави, утвореної соціумом.

3. Типологізуючі ознаки міжнародної системи

Визнання сукупності міжнародних акторів і відносин між ними системою вимагає наступного кроку — її віднесення до певного типу систем. Потреба в такому кроці зумовлена тим, що тип системи визначається властивостями її елементів і характером взаємовідносин між ними та навколишнім середовищем. Зміна у складі елементу системи неминуче має позначатися на характері його відносин з іншими елементами, а відтак і на характері усієї системи та її функціонуванні. Поведінка міжнародного актора, як відзначалося, не в останню чергу мотивується його суспільною психологією, характер якої пов'язаний з етнічним складом населення.

У процесі типологізації міжнародної системи насамперед слід мати на увазі, що типи систем, запропоновані в ході обговорення загальної теорії систем, мають своїми авторами представників різних наукових галузей, насамперед природничих і технічних. Тому встановленню типологізуючих ознак міжнародної системи неминуче притаманна певна умовність — настільки вже відомі типи систем є несхожими. Можна хіба що проводити певні асоціації з відомими типами, щоб встановити для міжнародних систем певні типологізуючі ознаки.

Найбільш узагальнюючою типологізацією систем є поділ їх на відкриті і закриті. Варто пригадати, що принциповою відмінністю між ними, на яку вказував автор цієї типологізації Л.Берталанфі, є взаємодія з навколишнім середовищем, що притаманне відкритим системам, і відсутність такої взаємодії, що притаманне системам закритим. Застосовуючи таку типологізацію до міжнародної системи, треба брати до уваги, що Л.Берталанфі розвивав теорію систем на основі вивчення біологічних організмів, які є частиною природи. Вона являє собою зовнішнє середовище для біологічних організмів. Зовнішнє середовище оточує і різноманітні технічні й експериментальні системи, які творяться і керуються їхніми авторами або експлуатаційниками. Такі системи при їх творенні призначені для виконання завдань, що

лежать поза їхніми межами. Закрита система увільнена від зовнішнього впливу, і в цьому відношенні можна вважати не принципово відзначену Джессі та Джеймсом Міллерами і повторену К.Бейлі відмінність між нею та ізольованою системою: у першому випадку йдеться про термодинамічну систему, у якій ані матерія, ані енергія не можуть перейти за межі системи, а у другому також про термодинамічну систему, але в яку не можуть проникнути ані матерія, ані енергія ззовні [24, с. 1-38]. Тобто, в обох випадках йдеться про відсутність зв'язку між процесами всередині системи і середовищем, що її оточує [4, с. 184]. Припускається також, що закрита (замкнена) система може взагалі не мати середовища [11, с. 29].

Функціонування міжнародної системи піддане впливу безлічі чинників: природно-географічних, економічних, соціальних, культурних, психологічних, демографічних та інших. Якщо виходити з того, що відкритій системі притаманні взаємодія із зовнішніми збуреннями, реагування на зовнішній вплив, яке проявляється суттєвою зміною її поведінки [6, с. 26], то в такому разі усі ці чинники мають бути вміщені за її межами, тобто у середовище, яке перебуває поза нею.

Навіть уможливно можна переконатися, що імпульси, якими стимулюється дія кожного міжнародного актора, виникають як у відповідь на поведінку інших акторів, так і всередині нього самого. Йдеться насамперед про його інтереси й потреби політичного (у т.ч. геополітичного), економічного, екологічного тощо характеру. Водночас постає питання, чи уповні виникнення цих імпульсів є вільним від зовнішнього впливу і якою мірою відповідь на це запитання визначається різновидом міжнародної системи — світової системи в цілому та її підсистем.

Зважаючи на соціокультурну ідентичність населення держав-міжнародних акторів, може видатися логічно обґрунтованим їх відокремлення від природно-географічного середовища і тим самим визнання його зовнішнім по відношенню до світової міжнародної системи. Але проти цього виникає принципове заперечення, яке полягає у специфіці існування і функціонування основних елементів міжнародної системи — національних держав і соціумів, що прагнуть національно-державного статусу. Кожен з них фізично охоплює певну частку природно-географічного середовища, яке,

таким чином, є поділеним між елементами світової міжнародної системи і своїми частками інкорпороване в них. Залишається тільки неподілений океанський простір і повітряний простір над ним, чий вплив на світову міжнародну систему внаслідок їх нейтрального статусу можна визнати незначним.

Фізичні параметри світової міжнародної системи обмежені планетою Земля, на якій система функціонує. Природа та її територіальне розташування на планеті з врахуванням її (природи) парціації між міжнародними акторами може вважатися внутрішнім середовищем системи. Тоді зовнішнім середовищем світової міжнародної системи можна вважати навколосеземний простір — космос з усім, що вміщує. Якщо визнати, що цей простір спроможний справляти безпосередній вплив на функціонування світової міжнародної системи, тоді систему можна вважати відкритою.

Крім доволі модних астрологічних розумувань, за якими уся доля і конкретної людини, і всього людства визначаються розташуванням зірок і планет, існують і концепції, за якими дії людей, народів, держав зумовлюються або космосом в цілому, або окремими космічними тілами. По суті, йдеться про перетворення фізичних сил або фізико-хімічної енергії на соціальні дії. Серед вчених, які послідовно і наполегливо дотримувалися такої концепції, чим, по суті, відносили світову міжнародну систему до відкритих, варто виділити О.Чижевського та Л.Гумільова.

Пошуки О.Чижевським фізико-хімічних стимулів соціальної дії були певною мірою логічними для нього як для фізика, адже природничі науки спрямовані на виявлення жорстких законів, якими детермінується функціонування природної системи. Особливе значення для пізнання природних явищ має встановлення їхніх причин, витоків. Представникам природничих наук часто не зрозуміле становище у суспільних науках, де немає оперування постійно діючими законами, визнаними такими, що спрямовують соціальні, історичні процеси. Пояснення витоків цих процесів розмитою категорією «людської волі» не вкладаються у логіку природничих наук, що штовхає їх представників на пошук явищ фізико-хімічного характеру, спроможних безпосередньо спонукати людську дію — і на індивідуальному, і на колективному рівнях, і в середині своїх соціумів, і у відносинах соціумів між собою.

О.Чижевський відштовхувався від ідей П.Лазарева, викладених останнім у книзі «Ионная теория возбуждения» (М., 1923), що причиною збудження певних мозкових центрів, яке викликає фізичну дію біологічної істоти, у т.ч. людини, є радіоактивний розпад солей калію, які накопичуються в окремих точках нервової системи. Іншим орієнтиром для О.Чижевського були думки англійського історика ХІХ ст. І.Бокля, що до історії мають бути застосовані методи й принципи природничих наук, оскільки вона являє собою взаємодію людини з природою, а також американського хіміка та історика ХІХ століття Дж.Дрепера, що історія народів скеровується природничими законами і перебуває під впливом «фізичних агентів природи». Тобто, соціальне явище тотожне фізичному. А оскільки фізичні явища підпорядковані суворим законам, то й історичні явища не є результатом прояву нікому не підвладної волі, а підпорядковані певним фізичним закономірностям.

Взявши думки цих та інших вчених за основу, О.Чижевський пристав до точки зору, що, «включивши людину й психічну діяльність у сферу звичайних явищ природи, сучасна наука тим самим дає підстави припускати певну залежність, що існує між проявами інтелектуальної і соціальної діяльності людини і рядом потужних проявів природи, що оточує її. Життя землі, всієї землі взятої в цілому з її атмо-гідро- і літосферою, а також з усіма рослинами, тваринами і з усім людством, що населяє землю, ми мусимо розглядати як життя одного спільного організму. Приставши на таку точку зору, слід вже а priori припустити, що найважливіші події у людських суспільствах, які за участі народних мас охоплюють цілі країни, точаться одночасно з якими-небудь коливаннями або змінами сил навколишньої природи» [26].

Головним, найпотужнішим і визначаючим хід людської історії джерелом коливань О.Чижевський вважав Сонце і присвятив обґрунтуванню цієї гіпотези дослідження, спрямоване на виявлення прямої кореляції між фазами його активності та фазами всесвітньої історії. Тобто, якщо його попередники тільки припускали наявність прямого впливу Всесвіту на людську діяльність, то О.Чижевський намагався підтвердити ці припущення емпіричними даними у вигляді порівняльних таблиць, які вміщували цикли сонячної активності і цикли всесвітньої історії. Загальний висновок

вченого полягав у тому, що цикл (повний період) активності загальною тривалістю близько 11 років поділяється на чотири етапи — мінімуму, збільшення активності, максимуму, деградації. І характер кожного з етапів збігається, якщо брати статистику найбільш відомих історичних подій, з активністю народів і держав.

Загалом порівняльні таблиці О.Чижевського за першого ознайомлення з ними могли справити сильне враження кореляцією фізичних даних та історичних дат і переконати у достовірності прямої підпорядкованості соціальних явищ космічним. Однак обґрунтованість виведеної кореляції могла б бути надійною, якби тривалість сонячного циклу була незмінною величиною протягом всієї історії. Між тим, тільки за останні 300 років тривалість циклу змінювалася від 7 до 17 років. До того ж сама хронологія сонячної активності є доволі умовною, вона почалася від 1761 року, коли відбувся максимум циклу, що його було визначено першим, за яким велося спостереження. Згадані коливання у тривалості циклів відомі лише для наступних і не відомі для попередніх, що ставить під сумнів достовірність виведеної О.Чижевським залежності.

Інша підстава сумніватися в обґрунтованості концепції О.Чижевського впливає з критеріїв добору історичних фактів, яких зіставляють з періодами сонячної активності. Відбір подій, що можуть вважатися значними і свідчити про активність людства, як правило, є особистою справою дослідника. Що ж до найбільш вживаних критеріїв відбору, то вони зазвичай стосуються подій, пов'язаних з масовими суспільними збудженнями — війнами, політичними переворотами, повстаннями, заворушеннями. Такого роду події найчастіше і найміцніше фіксуються історичною пам'яттю та історичними хроністами і внаслідок цього належать до категорій доленосних. Значно меншою мірою до розряду доленосних відносять ті людські дії, які передують суспільним збудженням. Йдеться, зокрема, про наукові й технічні відкриття, що змінюють характер виробництва, соціальну структуру, про філософські, релігійні, гуманістичні ідеї, що змінюють культурну ідентичність народів, їхню психологію тощо. Такого роду дії О.Чижевський, дотримуючись логіки природознавця, увага якого затримується на найбільш активних зовнішніх проявах досліджуваного об'єкта, співвідносив з періодами мінімальної активності Сонця. Понад те, за критерії виділен-

ня подій, що співвідносяться з таким станом Сонця, він брав не тільки укладання мирних угод, а й подій, у яких пасивність одного міжнародного або політичного актора була дзеркальною протилежністю поведінки його візаві: йдеться про завойовницькі експедиції немасового характеру, капітуляції, окупації, максимальне скорочення парламентаризму, посилення самовладдя або правління небагатых. Усі такого роду події могли статися лише за активності якихось з їхніх учасників. Концепція О.Чижевського не дає пояснення вибіркової впливу сонячної активності на суспільно-політичну активність людей, що змушує поставитися до неї зі сумнівом. Інший мотив для сумнівів полягає в тому, що виникнення умов для суспільних збуджень є результатом титанічних творчих зусиль людей активної розумової праці, напруження їхніх психологічних сил не меншою мірою, ніж це відбувається у періоди збурень. Творча активність мала б також бути результатом сонячного впливу і співвідноситися з максимально активним періодом сонячного циклу не меншою мірою, ніж суспільно-політичні збудження. Нарешті, концепцією О.Чижевського неможливо пояснити регіональну вибіркковість сонячного впливу: суспільно-політичні збудження в одних точках земної кулі супроводжуються суспільно-політичним спокоєм в інших точках.

Концептуальна схема Л.Гумільова особливо цікава для нас, оскільки стосується феномену етногенезу — процесу виникнення етносів, які були першими міжнародними акторами до утворення держав, а після їх утворення стали їхнім субстанційним наповненням. Мабуть, варто нагадати у скороченому вигляді етногенетичну схему Л.Гумільова [27, с. 242-245, 250-253, 289-297, 473-474]. Утворення нового етносу, вважав він, є наслідком дії такого собі «фактора ікс», який являє собою потужний енергетичний імпульс. Цей імпульс з такою силою впливає на психіку і поведінку окремих людей і людських колективів, що примушує їх досягати стану так званої пасіонарності, яка проявляється у спільній цілеспрямованій діяльності, пов'язаної зі зміною навколишнього середовища або досягненням якоїсь мети, хай навіть ілюзорної. Джерелом енергетичного імпульсу є біохімічні процеси, що точаться у біосфері Землі. Людство є частиною земної біосфери, що дає змогу вважати етногенез природним процесом біосфери, який діє разом з іншими факторами — соціально-політичним, технічним і географічним.

Біохімічні процеси на певних ділянках земної поверхні породжують пасіонарний поштовх, який, у свою чергу, запускає етногенетичний (або етноруйнівний) процес: «Імпульси пасіонарності як біохімічної енергії живої речовини, переломлюючись у психіці людини, утворюють і зберігають етноси, які зникають, як тільки пасіонарна напруга стає слабшою» [27, с. 324].

Якщо О.Чижевський пов'язував історичні збудження із сонячною активністю, то Л.Гумільов пояснював пасіонарні поштовхи людства навпаки, зменшенням сонячної активності, яке призводило до зниження захисних спроможностей іоносфери, внаслідок чого окремі кванти і пучки випромінювання, що йдуть із космосу, можуть досягати земної поверхні і викликати людські мутації, у т.ч. пасіонарного характеру [27, с. 468-469]. Однак Л.Гумільов не розкрив механізму дії енергетичного фактора на соціальні процеси, обмежившись посиланням на авторитет видатного природознавця В.Вернадського, предметом досліджень якого були процеси у біосфері Землі.

В.Вернадський приділив багато творчих зусиль, щоб зблизити суспільні і природничі науки принаймні у застосуванні єдиного філософського методу роботи, щоб подолати відмінності природознавчого і суспільствознавчого підходів до сфери соціальної антропології. Однак у питаннях, які стосуються зв'язку між соціальною і біологічною сторонами людського буття, він проявляв велику обережність. «Людина, як і все живе, не є самодостатнім, незалежним від навколишнього середовища природним об'єктом» — ця думка В.Вернадського, на перший погляд, обґрунтовує включення соціальних процесів у загальний природний процес як частину останнього. Але якщо обійти увагою те, що у цьому твердженні йдеться про людину як об'єкт природний (біологічний). У цій іпостасі людина дійсно залежить від біосфери.

Водночас В.Вернадський підкреслював творчу властивість людини, яка робить її також і перетворювачем природи. Творчу діяльність людства він охарактеризував у системі близьких йому природознавчих понять — як створення в біосфері нового геологічного чинника. Понад те, він більшою мірою схилився не до залежності, а до незалежності людства від умов біосфери, вважаючи це новою формою влади живого організму над біосферою. Новий етап у відносинах

людини з біосферою В.Вернадський розумів як перехід останньої у ноосферу під впливом творчої діяльності людства [28, с. 100, 102, 112, 120], що вже саме по собі ставить під сумнів розуміння людини як тільки об'єкта, активність якого визначається енергетичними імпульсами, що йдуть з біосферного середовища. Як відзначав В.Вернадський, «могутність людства пов'язана не з матерією, а з мозком, з розумом і спрямованою цим розумом працею» [29, с. 268, 272]. Отже, саме у свідомості людини, у її психології, загалом у роботі її мозку народжуються імпульси, якими скеровується її діяльність.

Діяльність людей, у т.ч. їх самоорганізація спочатку в етнічні, а потім в державні соціуми, сукупність яких творить структуру світової міжнародної системи та її підсистем, має розглядатися в першу чергу з врахуванням тих імпульсів, що йдуть із середини самої людини та людських колективів. Не можна заперечити Л.Гумільову, що динаміка цих процесів визначається рівнем пасіонарності їх учасників. В той же час, не бачимо жодних підстав пояснювати спалахи пасіонарності точковими впливами біохімічної енергії зі зовнішнього природного оточення. На наш погляд, пасіонарність є іманентною властивістю людства, а масштаби і рівень її прояву більш доцільно пояснювати зв'язком між соціальною психологією і конкретними соціальними умовами. У застосуванні до міжнародної системи йдеться про зміни у внутрішньому стані міжнародних акторів та/або про їхню реакцію на зміни у структурі системи, на поведінку інших акторів тощо.

Невеликий екскурс у питання про взаємодію між людством і навколишнім середовищем був потрібний для того, щоб отримати додаткове підтвердження відсутності інших чинників, якими визначається функціонування світової (глобальної) міжнародної системи, ніж ті, що перебувають всередині неї. Тим самим вона має бути віднесена до закритих (замкнених) систем. Принаймні ніщо, що може вважатися продуктом її діяльності, не виходить за її межі, аналогічно до закритих систем, за межі яких не виходить ані матерія, ані енергія [25, с. 48]. Навіть творення людством ноосфери, що можна вважати проявом творчої енергії, відбувається в межах біосфери, доступної йому і практично повністю поділеної між його сегментами.

За характером відносин із зовнішнім середовищем світова міжнародна система як ціле принципово відрізняється від своїх елементів — національних держав, які є системами відкритими. Тільки розглядаючи кожне окреме суспільство і міжнародні об'єднання як відкриті системи, які реагують на збудження, зовнішні впливи, перенавантаження і залишаються при цьому у сталому стані, можна зрозуміти їхню життєздатність [1, с. 90]. Що ж до світової міжнародної системи, то немає інших збуджень, ніж ті, що виникають всередині неї, на які вона має реагувати. Skorиставшись класифікацією К.Бейлі, світову міжнародну систему, крім того, можна вважати самодостатньою (totipotential) і такою, що самостійно творить необхідні для неї операції (autopoietical) [25, с. 50].

Визначення світової міжнародної системи як закритої (в сенсі відсутності її залежності від Всесвіту) ставить іншу проблему — узгодження цієї її характеристики з питанням про її самоорганізованість або організованість її ззовні. Концепція організації світової міжнародної системи, разом із Всесвітом, ззовні була б цілком природною для теологічного мислення. В такому розумінні її можна було б віднести до класу телеономічних, тобто систем, мета функціонування яких задається її проектувальниками, творцями [11, с. 7]. Оскільки з позицій секулярної науки біосфера і Всесвіт самі не є продуктом вищих сил і теж не могли бути творцями світової міжнародної системи, то не залишається іншого, як визначити її системою, що самоорганізувалася. Однак класифікація світової міжнародної системи як одночасно і закритої, і самоорганізованої не збігається з деякими усталеними положеннями теорії систем.

Уже зверталася увагу, що у розробці теорії систем найбільш активну участь беруть представники природничо-технічного знання, які звикли мати справу або з телеономічними системами, створеними з наперед заданими властивостями й цілями, де вже сам факт наявності їхніх творців і керувальників передбачає наявність навколо них певного зовнішнього середовища, або з біологічними системами, які є частками біосферного середовища, яке по відношенню до них є дійсно зовнішнім. Виникнення та еволюція останніх є зразком самоорганізації під впливом біосферних процесів. Самоорганізованими системами вважаються такі, що активно взаємодіють зі середовищем, відрізняються гнучкістю

структури, непередбачуваністю поведінки, здатністю враховувати минулий досвід, тобто «навчатися» шляхом використання закономірностей, властивих середовищу. Тому до систем, що самоорганізуються, відносять системи, здатні за активної взаємодії із середовищем міняти свою структуру, зберігаючи в той же час цілісність і діючи в рамках закономірностей, властивих оточенню, вибираючи одну із можливих ліній поведінки. При цьому становлення поведінки системи, що самоорганізується, розглядається як результат взаємодії двох систем — управління і середовища, а інтенсивність самоорганізації залежить від впорядкованості (організованості) навколишнього середовища та від відповідних характеристик самої системи. Нарешті, поведінка системи, що самоорганізується, невід’ємна від поняття «мета», яке, у свою чергу, невід’ємне від поняття «рівновага системи стосовно середовища» [30, с. 360-361, 369, 379]. За цими проявами система, що самоорганізується, схожа на систему, організовану ззовні — для обох передбачається взаємодія із зовнішнім середовищем.

Оскільки самоорганізація системи вважається невід’ємною від взаємодії з навколишнім середовищем, то до класу систем, здатних до самоорганізації, прийнято відносити відкриті й нелінійні системи, у яких є у наявності обмін речовиною і/або енергією з навколишнім середовищем, який відбувається не тільки через кордони самоорганізованої системи, а й у кожній її точці. Прийнято вважати, що хоча не кожна відкрита система здатна до самоорганізації, але кожна самоорганізована система має бути відкритою [31, с. 33-34].

Світова міжнародна система згідно зі звичайною історико-політичною умоглядністю є системою, що самоорганізувалася. Разом з тим, вона є закритою системою: зв’язок людства з навколишнім Всесвітом відбувається поки що у формі споглядання за ним і вивчення його, що навряд чи можна вважати справжнім обміном речовини та енергії. Розуміючи міжнародну систему у політичних проявах, тим більш немає підстав говорити про її відкритість через відсутність контактів з інопланетними цивілізаціями, існування яких належить до сфери припущень. Що ж до енергії Сонця або космічних променів, то вони дійсно впливають на біосферу, але останню навряд чи можна вважати зовнішнім середовищем світової міжнародної системи: природні ресурси

планети, як зазначалося, поділені між національними державами і становлять внутрішнє середовище системи. Віднесення світової міжнародної системи до водночас і закритих, і самоорганізованих дозволяє поставити під сумнів категоричність твердження, що «закриті системи — це ідеалізація справжнього становища», що «усі реальні системи є відкритими» [31, с. 35]: адже фізична реальність світової міжнародної системи не може бути запереченою.

Можливість сполучення самоорганізації системи та закритості впливає з міркувань англійського фізика-теоретика С.Хокінга, який у співдружності з Дж. Хартлом дійшов висновку: «всесвіт у такому випадку (мається на увазі у випадку уявного часу — *Авт.*) є повністю замкненим і самодостатнім; не вимагається нічого за його межами, щоб заводити годинника й примушувати його йти» [32, с. 93]. Отже, Всесвіт підтверджує принципову можливість самоорганізації у замкнених системах, що дозволяє поширити цю модель і на інші види систем.

За критерієм відкритості/закритості світова міжнародна система відрізняється від міжнародних систем, які є її підсистемами. Вона являє собою зовнішнє середовище щодо них, і в цьому відношенні вони є системами відкритими. З цієї причини застосування до міжнародної системи поняття «вхід» у розумінні каналу, через який зовнішнє середовище впливає на систему, і поняття «вихід» у розумінні каналу, через який система діє на середовище, що її оточує [33], можна вважати коректним, коли йдеться про міжнародні системи, які є підсистемами світової міжнародної системи. Але таке застосування названих термінів не може бути коректним стосовно світової (глобальної) міжнародної системи.

Закритість світової міжнародної системи не суперечить її належності до класу таких, що самоорганізуються, що дозволяє скористатися поглядами вчених на самоорганізовані системи у застосуванні до цілей нашого дослідження. Тим більше потрібні ці погляди для аналізу різних міждержавних об'єднань — тих міжнародних систем, які є підсистемами світової міжнародної системи, яка є зовнішнім середовищем для них і впливає на їх самоорганізацію.

Насамперед, треба відзначити подвійний сутнісний зміст терміна «самоорганізовані системи», або «системи, що самоорганізуються». Під самоорганізацією може розумітися і

самостійне утворення системи її структурними елементами без зовнішнього втручання, і самостійна зміна параметрів системи у процесі її функціонування як реакція на зовнішні або внутрішні чинники, те, що називається прирощуванням організованості і «самоналаштуванням» у межах одного й того самого структурного рівня [34, с. 147].

Для більшої кореляції між явищами утворення й функціонування системи та їх термінологічним оформленням можна для першого значення самоорганізації вживати термін «системи, що самостійно утворюються» (або «самоутворювані системи»), а для другого — «системи, що саморегулюються» («саморегульовані системи»). У застосуванні до світової міжнародної системи і «самоутворення», і «саморегулювання» мають розумітися як процеси, що відбуваються незалежно від впливу зовнішнього середовища, під впливом імпульсів, що йдуть із внутрішнього середовища системи. Міжнародні системи нижчого рівня, які є її підсистемами, як і вона сама, утворюються самостійно. Вони також є системами, що саморегулюються, але з тією різницею, що їх саморегулювання відбувається під впливом не лише внутрішніх імпульсів, а й тих, що йдуть зі світової міжнародної системи, яка є їхнім зовнішнім середовищем.

Визнано, що поведінка будь-якої системи проявляється у її взаємодії із середовищем у трьох видах. Вона може бути реактивною (коли визначається тільки середовищем), адаптивною (коли система пристосовується до середовища), і активною (коли система прагне цілеспрямовано перетворити середовище) [10, с. 125]. Теоретично можна припустити, що міжнародна система може демонструвати усі названі види поведінки у відносинах з власним внутрішнім середовищем, утвореним національними державами та іншими міжнародними акторами. Зміна складу, у т.ч. етнічного, основних елементів міжнародної системи, зміна їхньої поведінки, зумовленої, зокрема, етнічними чинниками, можуть суттєво змінити і характер внутрішнього середовища системи, а як наслідок — її поведінку і ряд параметричних характеристик.

Крім того, для нашого дослідження є важливим розрізнення якості самоорганізації системи на різних етапах її функціонування. На початку роботи всі частини системи відокремлені одна від одної і поведінка кожної не залежить від стану інших. Потім вони працюють так, що між ними

встановлюються певні зв'язки. Як наслідок, система змінюється від системи з розділеними елементами до системи із взаємопов'язаними елементами, завдяки чому організація системи стає більш досконалою: «... кожна ізольована детермінована динамічна система, яка підкоряється незмінним законам, створює «організми», пристосовані до їх «навколишнього середовища» [35, с. 328-329, 332]. Сказане можна цілком застосувати і до недетермінованих (призначення яких не визначається проектувальником) систем, якою є міжнародна система, та до закритих систем, замінивши «навколишнє середовище» на «внутрішнє».

Метафорично світову міжнародну систему можна вважати аналогічною «всесвітові у собі». В інших випадках, зокрема у випадках міжнародних систем нижчого рівня, внутрішня детермінованість процесів самоорганізації обов'язково доповнюється екзогенною детермінацією, тобто впливом чинників зовнішнього походження. Але при цьому допускається виняток щодо майже повністю або умовно ізольованих систем. Маючи на увазі такого роду винятки, до яких ми відносимо і світову міжнародну систему, можна застосувати до неї типологізацію самоорганізації, у якій виділяють системи, у яких зміни не виходять за межі одного й того самого структурного рівня, і системи, які не мають зарані заданої ані форми, ані програми розвитку [34, с. 149]. Самоорганізація системи проявляється характером її внутрішніх зв'язків, способів впливу, взаємовпливу або відношення елементів системи між собою, які зумовлюють її структуру і функціонування в часі і просторі [3, с. 16].

Спроби класифікації системних зв'язків дають такі їхні види, які можуть бути цілком застосовані в аналізі міжнародних систем. Насамперед, це зв'язки взаємодії між елементами системи. Далі йдуть так звані генетичні зв'язки, тобто зв'язки, породжені самим утворенням системи. Не меншу важливість для з'ясування ролі етнічності у міжнародній системі має аналіз зв'язків, пов'язаних із будовою системи — це структурні зв'язки, а також зв'язки, у яких проявляється функціонування, розвиток, перетворення системи. Нарешті, особливої уваги заслуговують зв'язки управління [21, с. 14, 21]. Характер зв'язків, пов'язаних з будовою системи, формується під значним впливом властивостей, що належать її елементам. Самі ж ці властивості суттєво залежать від складу елементів, у т.ч. їх етнічного

складу. Що ж стосується зв'язків взаємодії, то у природних і технічних системах до них зазвичай відносять матеріальні, енергетичні та інформаційні [17, с. 14, 21]. У застосуванні до міжнародної системи їхніми еквівалентними поняттями можна вважати економічні, політичні та культурні зв'язки, характер яких також формується під впливом етнічності міжнародних акторів.

Буде корисним звертатися і до інших понять, прийнятих у теорії систем. Серед дослідників у цій галузі є спільна згода, що базовий принцип, який підкреслює механізм цілеспрямованості, втілений у поняття зворотного сигналу (feedback) [7, с. 32], який може бути як позитивним, так і негативним [11, с. 69]. Інше потрібне поняття — «вхід» і «вихід». Перше розуміється як дія на елемент з боку інших елементів або «несистеми», а друге — як самого елементу на інші елементи, а також «несистему». При цьому має бути враховане, що «вихід» елементу визначається як «входами» в нього, так і його внутрішньою будовою [17, с. 20]. Відносини системи з несистемою можуть стосуватися тільки відносин різних міжнародних об'єднань зі світовою міжнародною системою, яка внаслідок замкненого характеру не має «несистеми» поза собою. Вірніше, фактично має, оскільки Всесвіт є фізичною системою, але з яким вона не взаємодіє.

Така відмінність між світовою міжнародною системою та її підсистемами проявляється у підтриманні ними своєї динамічної рівноваги, або «гомеостазі» — понятті, запровадженому В.Кеноном [5] щодо біологічних організмів. Невідривність біологічних організмів як систем від зовнішнього середовища має своїм результатом звичку пов'язувати гомеостаз, або саморегуляцію у цілях підтримання заданого стану із відкритими системами, у яких скоординованість реакцій елементів відбувається як реакція на «вхід» ззовні. Застосування терміна «гомеостаз» у наведеному розумінні не викликає сумнівів стосовно підсистем міжнародної системи. Що ж до останньої, то її гомеостаз може бути тільки результатом самоорганізації у відповідь на «виходи» з боку елементів всередині неї. Якщо ж зумовлювати феномен гомеостазу тільки відкритістю системи, то в такому разі доведеться визнати його неможливість у світовій міжнародній системі. Але насправді не важко побачити її прагнення до рівноваги (у політологічній лексиці — до «міжнародної стабіль-

ності»). Якщо ж пригадати, що найдавнішими архетипами міжнародних відносин є «війна» і «мир», то правомірно розуміти гомеостаз світової міжнародної системи як реакцію і на мирні, і на агресивні «виходи» з боку її елементів. Те саме стосується і підсистем світової міжнародної системи з тієї відмінністю, що тут гомеостаз зумовлюється також їх відкритим характером.

В обох випадках гомеостаз міжнародної системи можна уявити у вигляді механізму зворотного зв'язку як він схематично зображується стосовно біологічних систем. Маючи на увазі умовність такої аналогії між біологічними і політичними процесами, гомеостаз міжнародних систем можна описати за допомогою таких самих термінів: тут також виникає «стимул» (прояв національно-державного інтересу у декларативній або фізичній формі), який сприймається «рецептором» (ним може бути національна держава або міжнародна інституція). Він подає сигнал на «апарат управління» (міжнародний орган), від якого йде сигнал на «ефектор» (міжнародну інституцію, на яку покладено здійснення скоординованого рішення), який реагує відповідним чином на початковий стимул, аби нейтралізувати його можливі дезорганізуючі для системи наслідки.

Самоорганізація (самонастроювання) системи, зокрема її гомеостаз, прийнято вважати реакцію на вплив зовнішнього середовища. Але, виходячи з того, що «вхідні» і «вихідні» сигнали у системі подаються не лише ззовні, а й з середини неї, від її елементів, то у застосуванні до міжнародної системи, залежно від її рівня, гомеостаз, самоорганізацію у сенсі самонастроювання можна пов'язувати і з зовнішнім, і з внутрішнім середовищем. Відповідно, самоорганізація будь-якої міжнародної системи може бути адаптацією до змін у середовищі (середовищах) з яким (якими) вона сполучена. Згідно з загальним теоретичним уявленням, адаптація системи може бути як структурною, коли її функціональні властивості не міняються, так і функціональною (коли такі властивості міняються). При цьому рівновага системи внаслідок адаптації може набувати різного характеру — ентропійного (руйнування структури), гомеостатичного (збереження структури), морфогенетичного (перебудова структури задля угамування збудження у системі) [11, с. 97]. Протягом всесвітньої історії світова міжнародна система не виявляла ентропійної адаптації. Стосовно неї більш адекватним буде

застосування понять гомеостатичної морфогенетичної адаптації. Натомість її підсистеми різного роду давали приклади не лише гомеостазу або морфогенетичної зміни, а й структурного розпаду і припинення свого існування. Усі ці види адаптації відбуваються під впливом сигналів, що йдуть від елементів світової міжнародних систем або від її підсистем. Якщо самі сигнали пов'язувати з декларацією національно-державницьких інтересів, то не можна обходити питання про роль етнічних інтересів у виникненні сигналів, спроможних викликати як гомеостаз системи, так і її морфогенетичні зміни, а для міжнародних об'єднань підсистемного рівня — і їхній розпад.

4. Функціональні зв'язки та їхній вплив на еволюцію системи

Самоутворюваність і саморегульованість міжнародних систем як світового рівня, так і рівня її підсистем було б спрощено розуміти як хаотичність і нерегульованість відносин всередині них. Як і будь-яку систему, міжнародну також правильно вважати ієрархічно-структурованою цілісною сукупністю сталих відносин всередині неї [33, с. 357]. Якщо виходити із класифікації Джес. та Дж. Міллерів, які розрізняли системи ієрархієзовані (з двома або більше рівнями контролю або команд) та неієрархієзовані (з одним рівнем) [25, с. 50], то будь-яка міжнародна система підвладна регулюючим сигналам, що йдуть або з середини, або ззовні неї, а тому є ієрархієзованою, хоча ієрархієзованість і урегульованість її виникла зі стану початкової дезорганізованості і хаотичності.

Ієрархієзованість міжнародної системи передбачає можливість управління нею, яке полягає у тому, що під впливом керуючого (управляючого) елементу(тів) відбувається процес зміни її стану внаслідок дії зворотного зв'язку — систематичного надходження від керованих до керуючих елементів інформації про результати управління (регулювання), чим замикається контур управління [12, с. 8]. Не буде помилкою вважати, що управління у міжнародній системі може здійснюватися лише за якимось одним із можливих принципів — або програмним, або зворотним зв'язком, або управлінням «за збуреннями» (компенсація дії «збурень» на систему на основні їх вимірювання) [12]. Звісно, принцип

програмного управління щодо міжнародної системи — самоутворюваної і саморегульованої має бути відкинтий за умовчанням. Що ж до принципу зворотного зв'язку, то він уповні може доповнюватися принципом управління «за збуреннями», оцінка яких має бути вміщена у сигнал на «виході» від «керованого» до «керуючого» елементу.

Розуміння відносин всередині міжнародної системи як відносин ієрархієзованих має значення з точки зору так званої доцільності системи, під якою розуміється відповідність окремого елементу системи іншим її елементам, коли взаємодія між ним веде до виникнення властивостей, що змінюють цю систему як ціле [23, с. 53]. Іншим важливим чинником, що зумовлює ієрархієзованість міжнародної системи, є постійна потреба у вдосконаленні, покращанні системи. Для спроектованих систем їх покращання означає виявлення причин їх відхилень від заданих норм функціонування і наближення їх до цілей проекту [11, с. 18]. Хоча міжнародні системи, а світова й поготів, не належать до класу спроектованих ззовні, і так само ззовні регульованих, але сама потреба у (само)регулюванні схиляє до того, що для нього потрібні ті самі умови, на які звертав увагу Дж. Вікерс [Див.: 11, с. 89], що й для спроектованих систем. Ідеться насамперед про знання тих перемінних, якими характеризуються ті відносини у системі, що підлягають регулюванню, і про наявність можливостей здійснення потрібних змін. Інша умова — узгодженість дій регулятивного елементу з поведінкою усієї системи, що потребує постійності різних норм і пріоритетів, якими керується система. Далі, у розпорядженні регулятора повинні бути належні засоби впливу на систему, та й сам він повинен мати можливість впливу на свої дії і самокорекції. Доречно пригадати, що відносини у системі зумовлюються, серед іншого, характером її структури. Самоутворення міжнародної системи відбувається під імпульсивною дією її основних елементів, якими є національні держави, а сама ця дія є не результатом зовнішньої детермінації, а виявом спроможності держав займати місце на тому або іншому рівні структурної ієрархії.

Спроможність держав до того або іншого рівня самоутвердження оформлюється різними термінами, серед яких найбільш вживаними є «сила», «міцність», «могутність». Останній з них у сенсі загальної суми можливостей держави,

що можуть бути використані для оптимального виконання нею своїх функцій і для реалізації своїх інтересів, став найбільш привабливим для вітчизняних дослідників і застосовується як синонім «сили» (power) — терміна, що йому віддають перевагу у зарубіжній літературі [Див.: 33, с. 361-362]. До переліку параметрів, якими визначається могутність (по суті, якість субстанції) держави, пропонується відносити географічні (положення, розмір території, природні умови), демографічні (чисельність населення, рівень урбанізації країни, структурні особливості населення), економічні (забезпеченість природними ресурсами, рівень розвитку технологій, потенціал промисловості й сільського господарства, фінансова система країни, валовий національний продукт), інфраструктурні (шляхи сполучення, рівень розвитку транспорту, система зв'язку, рівень інформаційних технологій), військові (чисельність та оснащеність збройних сил країни, рівень їхньої боєздатності, військові традиції), політичні (стабільність політичної системи, позиції національної політичної еліти, рівень розвитку державного апарату, політичний престиж держави у міжнародних відносинах), історичні (т.зв. історична репутація держави), психологічні (історично зумовлений менталітет населення) [33, с. 363].

Наведений перелік загалом не викликає заперечень, і саме він матиметься на увазі, коли йтиметься про дієвий потенціал і спроможності елементів міжнародної системи. Застереження можна зробити хіба що стосовно забезпеченості природних ресурсів, які видаються більшою мірою географічними (такими, що становлять один з геополітичних мотивів міжнародної поведінки держави), ніж економічними параметрами, хоча вони і є базою розвитку господарства. Історичний параметр, як нам вважається, більшою мірою пов'язаний не з репутацією, а з легітимністю міжнародного суб'єкта і з точки зору його перебування у цьому статусі, і з точки зору його потреб, інтересів та вимог. Нарешті, відповідно до обраної теми, більшої уваги потребує психологічний параметр державної могутності, а конкретніше — етнічний склад населення, особливості його етнічної психології у питаннях міжнародних і міжетнічних відносин, війни і миру, лояльності і нелояльності до держави та її зовнішньої політики, налаштування до інших держав і їхнього населення. Навряд чи треба переконувати, що характер зв'язків у

системі найповніше проявляється у процесі її функціонування, коли система розкриває свою функцію, мету, стан (стабільний/нестабільний), механізм управління і забезпечення рівноваги.

Саме у процесі функціонування системи перевіряється наявність у ній основних системних властивостей — цілісності, яка проявляється у взаємопов'язаності елементів, у виникненні в неї нових властивостей, відсутніх у її елементах; ділимості в сенсі виникнення всередині неї підсистем і окремих елементів; чутливості як здатності реагувати на зміну її параметрів та початкового стану, на збурення й керуючий вплив («параметрична чутливість»); інваріантності як незалежності компонентів її стану від тих або інших змін параметрів; сталості як здатності зберігати стан рівноваги при дії чинників, що викликають початкові відхилення ідентифікованості як здатності бути такою, чий стан визначається за даними здійсненого спостереження; керованості як здатності підпорядковуватися переведенню з одного стану в інший внаслідок дії керуючого впливу [12, с. 9]. З'ясування зміни властивостей системи у процесі її функціонування потрібне для з'ясування її стану, який у той або інший момент являє собою множинність суттєвих властивостей, якими система володіє [3, с. 14].

Для дослідження функціонування міжнародної системи корисними є положення загальної теорії системи, що стосується принципів їх функціонування. Зокрема, йдеться про гомеостаз як прагнення системи до самозбереження у тому й самому вигляді на усіх етапах свого функціонування. При цьому має братися до уваги циклічна взаємозалежність структури, функції та історії системи. Однак принцип гомеостазу йде усупереч тому, що історія світової міжнародної системи супроводжувалася її тривалими і, як правило, незворотними змінами [36, с. 65-68].

Не менше проблем виникає і з визнанням за міжнародною системою властивості еквіфінальності, яка полягає у здатності і спроможності досягати фінального стану, починаючи від якихось інших станів і різними шляхами [11, с. 64]. Будь-яка міжнародна система прагне стану рівноваги, тобто такого стану взаємовідносин між її елементами, який запобігає її збуренню, і тим більш, розпаду. Періоди збурень у міжнародній системі (як правило, у вигляді війн або конфліктів) прийнято вважати відхиленням від її природного

стану, яким є мирні взаємовідносини всередині системи. В той же час, згідно з загальною теорією системи, протягом функціонування системи відбуваються зміни її властивостей. У цьому сенсі міжнародна система також піддатлива дії чинників, що зумовлюють вибір нею тієї або іншої поведінки. Серед таких чинників виділяють зовнішні або внутрішні причини вибору; мету, якої прагне система; протиріччя між внутрішніми і зовнішніми причинами вибору; багатоваріантність зміни стану системи; наявність засобів втілення цих вірогідностей [3, с. 15]. Але після збурень система входить у новий сталий стан, для чого їй потрібний період, що його називають «часом релаксації» [11, с. 89].

Встановлюючи тенденції руху міжнародної системи до еквіфінального стану, корисно враховувати таку загальну властивість поведінки систем, як ставлення до попередніх своїх станів як «асимптотично несуттєвих», тобто здатність «забувати» їх, що може спричиняти нестабільність системи [537, с. 159-160]. У застосуванні до міжнародної системи і до субстратного наповнення її елементів, тобто до народів, це може бути виражено відомим афоризмом «історія вчить, що вона нікого нічому не вчить».

Оцінка системи за характером її функціонування, у т.ч. за здатністю до еквіфінальності, прийнято безпосередньо пов'язувати з типом системи за характером її відносин із зовнішнім середовищем, тобто від закритості або відкритості системи. Поняття еквіфінальності як результату взаємодії системи з навколишнім середовищем може бути застосованим стосовно не лише до відкритих підсистем світової міжнародної системи, а й до неї самої, оскільки до неї також може бути застосоване загальне теоретичне положення, що функціонування системи являє собою процес постійної або дискретної взаємодії з середовищем, до якого вона пристосовується і на яке сама впливає [3, с. 15]: адже відсутність зовнішнього середовища світової міжнародної системи не скасовує наявності в неї внутрішнього середовища, зміни в якому впливають на поведінку системи.

Питання про еквіфінальність системи безпосередньо сполучене з питанням про її «історичну долю», про її кінцевий стан. У міркуваннях про історичну долю міжнародних систем та про їх кінцевий стан доведеться виходити із відмінностей між закритістю світової міжнародної системи та відкритістю її підсистем. У загальній теорії систем прийнято

вважати, що згідно з другим законом термодинаміки (у процесі функціонування теплової машини частина тепла обов'язково втрачається) кожна замкнута система, врешті-решт, досягає стану рівноваги, коли залишаються незмінними усі макроскопічні величини системи, припиняються усі макроскопічні процеси і настає стан максимальної ентропії (непорядкованості, відхилення від ідеальної спрямованості функціонування, хаотичності) і мінімальної вільної енергії [38, с. 533]. Внаслідок досягнення ентропією свого максимуму у замкнутій системі неминуче має настати її «теплова смерть». Вона настає внаслідок того, що збільшення ентропії протікає лише в один бік, через що замкнута система рухається тільки від початкового неврівноваженого стану до врівноваженого, але ніколи у зворотному напрямі, що робить еквіфінальність неможливою.

Натомість постійна взаємодія відкритої системи з навколишнім середовищем дозволяє їй досягати стану так званої рухливої рівноваги, протилежного ентропії, який часто виражають терміном «негентропія» у сенсі самодовільного зростання енергії, що забезпечує впорядкованість системи і продовження її функціонування. Вважається, що завдяки негентропії відкриті системи можуть зберігати високий рівень впорядкованості і складності і навіть їх збільшення [5; 11, с. 64].

Якщо виходити з універсальності феномену зростання ентропії у замкнутих системах і виникнення негентропії у відкритих системах, то доведеться припустити неминучий рух до ентропійного стану, тобто до падіння складності і зменшення впорядкованості світової міжнародної системи і до зростання складності і впорядкованості її підсистем та елементів, з яких останні складаються. Тоді нам довелося б визнати поєднання двох несумісних явищ — «зупинку» більш широкої системи з одночасним зростанням динаміки її підсистем, які у сукупності становлять її середовище.

Якщо ж визнати невідповідність динаміки світової міжнародної системи, тоді доведеться поставити під сумнів неминучість ентропії замкнута систем і визнати можливість їх самоорганізації за рахунок внутрішнього потенціалу. У зв'язку з цим варто послатися на зауваження Н.Лумана, що так званий закон ентропії став джерелом провокації, відповіддю на яку стала теорія відкритих систем. Інша корисна його думка, що навіть якщо концепція ентропії може бути

застосована щодо усього світу як закритої системи, у яку нічого не входить ззовні і з якої нічого не виходить назовні, то однаково вона не спроможна відобразити умови всередині світу [39, с. 46]. Свої роздуми на цю тему Н.Луман продовжив на прикладі «операційно закритих систем». Суть його міркувань зводиться до того, що навіть система, яка вважається відкритою, не може оперувати у зовнішньому середовищі, тобто в операційному сенсі вона залишається закритою, бо усі події, які пов'язані з її функціонуванням, можливі лише всередині неї, бо якщо операції системи переходять за її межі, то вони перестають бути системними. Н.Луман попереджав, що визнання операційної закритості системи не є поверненням до теорії закритих систем, а отже, і до проблеми ентропії. Він наголошував, врешті-решт, на тому, що бувають такі структурні зв'язки, які об'єднують, накопичують, спрямовують казуальності всередині системи і тим самим інтегрують і координують її та навколишній світ [39, с. 95-96, 103]. Висновки з роздумів Н.Лумана про операційну закритість відкритих систем цілком застосовні і в аналізі світової міжнародної системи, позбавленої зовнішнього середовища, а тим більше її підсистем, які є відкритими.

Якщо світова міжнародна системи так само закрита, як і Всесвіт, то й її стосується протиріччя між законом еволюції, який наполягає на постійному розвитку складності й видозмін, і другим законом термодинаміки, який приписує Всесвітові не розвиток, а регрес. Однак, як зауважує Дж.Гіг, впорядкована система «речовина — енергія — простір — час» являє собою гігантський вірогіднісний ігровий автомат. Це означає, що хоча зараз у природі на космологічному рівні теплові процеси вщухають, але у цій системі можуть стикатися локальні ділянки, в яких різними будуть початки й кінці життя [11, с. 9-92]. Дійсно, згідно з законом збереження енергії, вона не повинна зникати, тим більше у закритих системах. Другий закон термодинаміки виник із вивчення теплових машин, які були закритими саме операційно, але були оточені зовнішнім простором, який забирав частину тепла. Щоб застосувати другий закон термодинаміки до Всесвіту, треба встановити наявність оточення навколо нього. Якщо такого немає, то застосування до цієї закритої системи другого закону термодинаміки, а значить і закону ентропії, можна поставити під сумнів. Якщо закон ентропії не працює в одній конкретній системі, то можна заперечити

неминучість ентропії і в інших закритих системах. В такому разі самоорганізація, яка породжує негентропію, може бути визнана властивістю і закритих систем, у т.ч. світової міжнародної системи. До речі, сам Л.Берталанфі вважав, що теорія відкритих систем найкраще відповідає вивченню біологічних явищ і застерігав проти її необачного поширення на ті сфери, для яких вона не призначена [2, с. 46].

Питання про сумісність закритості і самоорганізованості системи може здаватися і не дуже принциповим, оскільки загалом воно стосується абстрактної універсальної системи (метасистеми), навколо якої ведуться дискусії в рамках загальної теорії систем. На початку розробки загальної теорії систем створення абстрактної метасистеми вважалося (Р.Ешбі) досяжним на основі двох методів. Перший полягає у пошуку закономірностей, притаманних різним системам. Другий метод полягає у тому, що спочатку береться множинність усіх мислимих систем, а потім вона скорочується до раціональних меж. Тобто, можна йти або емпірично від конкретного до загального, або епістемологічно — від абстрактного і загального до специфічного і конкретного [5, с. 42-42]. Вірогідність створення універсальної системи науковою уявою багатьом теоретикам видається сумнівною. Приміром, Ч.Чермен вважав загальну теорію систем не більше ніж методологією пошуку узагальненої системи, причому таким пошуком, що стає дедалі складнішим і ніколи не завершиться [4, с. 186]. Тому питання методики вивчення міжнародних систем, можливо, має не менше, якщо не більше, значення, ніж пошук аналогій для них серед тих моделей систем, якими оперують теоретики.

З наявного досвіду методики вивчення систем для цілей нашого дослідження пріоритетно важливими є такі положення: вивчаючи міжнародні системи, слід враховувати принципову відмінність між двома підходами, на які вказував Л.Берталанфі. Перший підхід передбачає «атомізацію» об'єкта, розклад його на складові частини. Такий підхід можливий, якщо кожна зі складових уявляється практично самостійною, а відносини між складовими — лінійними. Під час другого підходу мають враховуватися взаємодії між складовими, причому взаємодії настільки сильні, що їх вивчення за допомогою класичного аналізу не дає змоги зрозуміти суть явища [2, с. 41-42].

Можна покладатися й на інші методологічні напрями, пов'язані із вивченням системних об'єктів — структурно-функціональний аналіз, структуралізм, системний підхід [21, с. 17-18].

Системний погляд на функціонально зв'язану сукупність різних елементів, безумовно, є більш продуктивним і обіцяючим, ніж звичайний послідовний перелік складових системи, що його називають «кортежним» [17, с. 15], тобто перелік окремо самих елементів, потім сукупності зв'язків, далі функцій (властивостей) системи. Отже, описування міжнародної системи, відповідно до загальних методологічних вимог, не може бути обмежене описуванням її структури, тобто параметричним описуванням. Головним чином це має бути описуванням процесу її функціонування, тобто морфологічним (характеристика взаємозв'язків всередині системи, її ознак і властивостей) і функціональним (з'ясування функціональних залежностей між параметрами, між частинами системи, між параметрами і будовою системи). Тобто, під час системного підходу описування елементів не є самоціллю, кожен з них описується з врахуванням його місця у системі. Іншими методологічними вимогами у системному підході є визначення ієрархії між складовими системами, встановлення процесу виникнення властивостей усієї системи із властивостей її елементів і, навпаки, встановлення доцільності поведінки системи, врахування наявності у системі множинності індивідуальних характеристик і ступенів свободи [21, с. 15, 17].

Дотримання загальних методологічних вимог під час дослідження міжнародних систем має ту трудність, що ці вимоги розроблялися під час дослідження переважно природничих і технічних систем. Тому вимога формалізовано-логічного описування таких вихідних понять системного підходу, як «система», «структура», «зв'язок», «ієрархія» та інших у вивченні міжнародних систем може бути дотриманою з врахуванням специфіки досліджених об'єктів, як і специфіки логічних формалізмів, що мають застосовуватися під час їх вивчення [40, с. 23].

Аналіз системи, таким чином, не зводиться до звичайної фіксації параметричних показників і не може обмежуватися її описуванням. Проникнення у сутність системи потребує застосування ряду інших методик і підходів. Зокрема, Л.Берталанфі

наголошував, що під час вивчення систем можуть застосовуватися як поняття «аналізу», «лінійної причинності», так і поняття «цілісності», «взаємодії», «динаміки» тощо. Обидві моделі не виключають одна одну, але для повного розуміння явищ необхідно визначитися, яка з них є більш загальною і фундаментальною [2, с. 47]. Так, усвідомлення цілісності системи кличе за собою розчленування її на елементи, або інтроспекцію того, що відбувається безпосередньо у системі. А усвідомлення взаємодії системи із середовищем передбачає екстроспекцію, коли аналіз спрямовується на зовні [11, с. 21-23].

Одне з центральних питань у вивченні міжнародних систем — питання каузальності, причинності. В.Баклі, зокрема, звертав увагу на ряд причинних взаємовідносин, якими зазвичай оперують у суспільствознавстві — традиційні причинні відносини (односпрямований причинний зв'язок), телеологія заключної причини (аналіз певної події з точки зору її відношення до наступних подій, цілей, функцій або наслідків), спільність взаємовідносин (визнання взаємопов'язаності подій на противагу однолінійній причинності), циклічність причинних ланцюгів, або псевдовідгук (вплив подій або зміни на початкову подію через проміжні події або зміни), взаємний інтеракціонізм (спільна дія сукупності причин з виділенням серед них більш важливих і пріоритетних), функціоналізм (розуміння й пояснення сучасного феномену з точки зору його наслідків для системи). Нарешті, ми маємо пам'ятати і про зауваження В.Баклі, що на відміну від фізичних і організмичних систем, пов'язаних переважно енергетичними і субстанційними зв'язками, соціокультурна система має розглядатися як набір елементів, пов'язаних засобами інтеркомунікаційними, інформаційними у найширшому значенні цього терміна [7, с. 68-82]. Зауваження важливе з огляду на те, що етнічність як один із чинників поведінки елементів міжнародної системи існує завдяки комунікаційним зв'язкам між її носіями і завдяки цьому виступає як характеристика соціуму, який виступає на міжнародній арені у вигляді національної держави.

1. Богданов А. Предисловие к немецкому переводу // Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). — Кн. 1. /А.А.Богданов. — М., 1989.

2. Бергаланфи Л., фон. Общая теория систем — обзор проблем и результатов /Л.Бергаланфи // Системные исследования. Ежегодник. 1969. — М., 1969.
3. Див.: Пирумов В.С. Системный подход в современных исследованиях. Введение в теорию систем / В.С.Пирумов, Е.Б.Леин, Л.В.Евтеева. — Л., 1973.
4. Черчмен Ч.Один общий подход к теории систем / Ч.Черчмен // Общая теория систем. — М., 1966.
5. Бергаланфи Л., фон. Общая теория систем — критический обзор / Пер. Н.С.Юлиной / Л.Бергаланфи // [Электронный ресурс: <http://www.evolbiol.ru/bertalanfi.htm>].
6. Месарович М. Основания общей теории / М.Месарович // Общая теория систем. — М., 1966.
7. Buckley W. Sociology and Modern Systems Theory / W.Buckley — Englewood Cliffs (N.J.), 1967.
8. Linden K., van der. A Grounded Approach to the Study of Complex Systems / K., van der Linden // World Futures. — 2006. — № 62.
9. Див. у: Садовский Н. Логико-методологический анализ «Общей теории систем» Л. фон Бергаланфи / Н.Садовский // Проблемы методологии системных исследований. — М., 1970.
10. Див.: Категории политической науки. Учебник. — М., 2002.
11. Гиг Дж., ван. Прикладная общая теория систем: В 2-х кн. / Пер. с англ. / Дж.ван Гиг. — М., 1981. — Кн. 1.
12. Див. у: Марасанов В.В. Элементы теории систем / В.В.Марасанов. — Кишинев, 1991.
13. Алтаев В. Предисловие / В.Алтаев // Общая теория систем. — М., 1966.
14. Садовский В. Система / В.Садовский, Э.Юдин // Философская энциклопедия. Том 5. — М., 1970.
15. Садовский В.Н. Система / В.Н.Садовский // Новая философская энциклопедия. — Т. III. — М., 2010.
16. Уемов А.И. Логический анализ системного подхода к объектам и его место среди других методов исследования / А.И.Уемов // Системные исследования. Ежегодник. 1969. — М., 1969.
17. Губанов В.А. и др. Введение в системный анализ / В.А.Губанов. — Л., 1988.
18. Каценелинбойген А.И. Методологические проблемы управления сложными системами / А.И.Каценелинбойген // Проблемы методологии системного исследования. — М., 1970.
19. Овчинников Н. Структура / Н.Овчинников // Философская энциклопедия. — Т. 5. — М., 1970.
20. Кравчук М. Проблеми досліджень міжнародних відносин / М.Кравчук // Політичний менеджмент. — 2003. — № 3.
21. Блауберг И.В. Системный подход: предпосылки, проблемы, трудности / И.В.Блауберг, В.Н.Садовников, Э.Г.Юдин. — М., 1969.
22. Богданов А.А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). — Кн. 1.

23. Сетров М.И. Принцип системности и его основные понятия / М.И.Сетов // Проблемы методологии системного исследования. — М., 1970.

24. Miller Jessi and Miller James. Greater than the Sum of its Parts. I: Subsystems which Process both Matter — Energy and Information / Jessi Miller and James Miller // Behavioral Science. — 1992. — № 37.

25. Bailey K. Sociology and the New Systems Theory: Toward a Theoretical Synthesis / K. Bailey. — New York, 1994.

26. Чижевский А.Л. Физические факторы исторического процесса / А.Л.Чижевский. — Калуга, 1924 / [Электронный ресурс: http://prometheus.al.ru/phisik/chiz_5.htm]

27. Гумилёв Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. 2-е изд., испр. и доп. / Л.Н.Гумилев. — Л., 1989.

28. Вернадський В.І. Наукова думка як планетне явище / В.І.Вернадський // Вернадський В.І. Вибрані твори. — К., 2005. (Назву праці дано нами відповідно до видавничої примітки про помічені помилки і до російськомовної авторської назви).

29. Вернадський В.І. Кілька слів про ноосферу // Вернадський В.І. Вибрані твори. — К., 2005.

30. Юдин Б.Г. Методологические проблемы исследования самоорганизующихся систем // Проблемы методологии системного исследования / Б.Г.Юдин. — М., 1970.

31. Князева Е.Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е.Н.Князева, С.П.Курдюмов. — СПб., 2002.

32. Хокинг С. Мир в ореховой скорлупке / Пер. с англ. / С.Хокинг. — СПб., 2007.

33. Мальський М.З. Теорія міжнародних відносин. — 3-є вид. / М.З.Мальський, М.М.Мацяк. — К., 2007.

34. Веденов М.Ф., Кремянский В.И. К анализу общих и биологических принципов самоорганизации / М.Ф.Веденов, В.И.Кремянский // Системные исследования. Ежегодник. 1969. — М., 1969.

35. Див. у.: Категории политической науки. — М., 2002. - С. 125.

36. Раппопорт А. Различные подходы к общей теории систем / А.Раппопорт // Системные исследования. Ежегодник. 1969. — М., 1969.

37. Дреник Р. Принцип причинности и прогнозируемости сигналов / Р.Дреник // Общая теория систем. — М., 1966.

38. Садовский В.Н. Система // Новая философская энциклопедия. — Т. III. — М., 2010.

39. Луман Н. Введение в системную теорию / Под ред. Дирка Беккера. Пер. с нем. / Н.Луман. — М., 2007.

40. Блауберг И.В., Садовников В.Н., Юдин Э.Г. Системные исследования и общая теория систем / И.В.Блауберг, В.Н.Садовников, Э.Г.Юдин // Системные исследования. Ежегодник. 1969. — М., 1969.

Ігор Зварич, Май Панчук

СИСТЕМНИЙ ПІДХІД У КОНТЕКСТІ АНАЛІЗУ РЕГІОНАЛЬНОЇ СКЛАДОВОЇ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Висвітлюються особливості застосування системного підходу до аналізу сучасних етнополітичних процесів як об'єктивного підґрунтя для формування відповідної державної етнонаціональної політики України з вичерпним врахуванням її унікального регіонального контексту.

Ключові слова: системний підхід, етнополітичні процеси, регіоналізація політичного простору, державна етнонаціональна політика.

Igor Zvarych, May Panchuk. The systems approach in the context of analysis of regional constituent of ethno-political processes. The features of application of the systems approach are showing to the analysis of modern ethno-political processes as objective subsoil for forming of the proper public Ukrainian ethnonational policy with an exhaustive account it unique regional context.

Key words: the systems approach, ethno-political processes, regionalization of political space, public ethnonational policy.

Науково обґрунтована аналітична оцінка сучасного стану та перспектив етнонаціонального розвитку регіонів є одним із найбільш актуальних напрямів дослідження поліетнічного українського суспільства. Це зумовлено, зокрема, і завданням мінімізації проявів конфліктогенних чинників у такій складній сфері життєдіяльності, якою є міжнаціональні відносини. Тут важливо все: і політика держави із забезпечення загальних засад демократії, верховенства права, міжетнічної толерантності, і виховання громадянина у душі міжнаціональної та міжрегіональної злагоди, дотримання законності та моралі, поваги до співвітчизників іншої етнічної належності.

Свого часу відомий англійський філософ Дж. Локк наголошував, що для жодної людини не може бути зроблений виняток у виконанні нею законів громадянського суспільства, якщо вона є його членом, бо тоді нікуди буде звернути-

ся за захистом від цієї людини, котра може приносити зло або небезпеку іншим людям [1, с. 52]. Цей висновок як ніде спрацьовує у поліетнічному суспільному організмі, де багато важить не тільки належний рівень забезпечення законності у суспільних відносинах, а й міжособистісні і в їх числі між-етнічні стосунки співгромадян. Забезпечення їхньої безконфліктності має бути основним стрижнем державної політики.

У зв'язку з цим окремої уваги заслуговують і праці вітчизняних вчених, присвячені концептуальним засадам наукового дослідження етнополітичних процесів. Так, ґрунтовне теоретико-методологічне висвітлення основних зарубіжних етнополітичних концепцій здійснене О.Картуновим [2]. Глибокий політичний аналіз етнонаціональних чинників державотворення притаманний роботам Л.Шкляра [3]. Важливим питанням системно-функціонального характеру сучасних трансформацій у сфері етнополітики приділена велика увага у працях О.Антонюка [4, с. 229; 5; 6], Ю.Куца [7], О.Майбороди [8; 9; 10, с. 55-63; 11, с. 181-188]. Побудовані на принципах структурно-функціонального аналізу, наукові розробки П.Надолішнього присвячені різним теоретичним моделям етнонаціональної детермінованості утвердження якісно нової системи врядування у контексті формування сучасного громадянського суспільства в Україні [12; 13; 14]. Безумовне загальнотеоретичне значення для застосування в етнополітичній практиці мають визначені та охарактеризовані В.Авер'яновим системний підхід до проблем державного управління і принципи їх структурно-функціонального аналізу [15]. Багато уваги питанням методології дослідження етнополітики відведено й у працях В.Бакуменка [16] та цілому ряді інших.

Водночас власне теоретико-методологічні проблеми регіоналізації етнополітичного простору держави найбільш ретельно розглядаються в монографії Т.Татаренко, яка, зокрема, зазначає, що: «Теорія та методологія регіоналізму виникли із практичних потреб складності розвитку демократичних різновидів державного устрою, необхідності встановлення оптимальних взаємовідносин між цілим і частинами, центром і периферією. Регіоналізація як суспільне явище є реакцією суспільства на реформацію, що передбачає перетворення в системі державно-територіального устрою, якісний перелом у політичному способі життя. В умовах

реформування сучасного українського суспільства виникає потреба в концептуальному обґрунтуванні регіоналізму та регіональних політичних процесів» [17, с. 23]. До того ж, відзначаючи характерні особливості регіонального розвитку, ця дослідниця робить наголос і на тому, що його сучасний етап «характеризується загальною тенденцією перетворення політико-географічних місць в ТСПС» [17, с. 23] (територіальні суспільно-політичні спільноти — *Авт.*).

Загалом, погоджуючись з наведеною характеристикою такої тенденції, ми визначаємо її радше як процес формування регіональних спільнот, яким притаманні певні стійкі ознаки, зокрема: домінуючий тип економічної діяльності, соціальний статус у системі суспільно-економічних відносин, мовно-культурні особливості тощо. При цьому і Т.Татаренко цілком слушно звертає увагу на те, що: «Увесь історичний розвиток України пов'язаний з формуванням на її просторі територіальних спільнот, які мають свою індивідуальність, соціокультурну специфіку, регіональну ідентичність. Причому регіональна ідентифікація визначається скоріше не національною, а територіальною приналежністю...» [17, с. 260].

Проте вказані особливості територіальних чи регіональних спільнот не є такими, що заперечують наявність більш стійкої та глибокої спорідненості населення будь-якої країни, а саме тієї його стійкості, якою визначається зміст таких понять, як народ і нація. Регіональні або територіальні суспільно-політичні спільноти — це спільноти, котрі формуються на базі інтересів, в основі яких лежать потреби територіальних громад, що реалізуються шляхом системної та послідовної регіональної політики, і чим вона ефективніша, тим успішнішими стають заходи, спрямовані на етнополітичну та міжрегіональну загалом консолідацію.

Варто звернути увагу і на те, що етнополітика є системою за визначенням, яка охоплює такі її елементи (підсистеми), як законодавчі, організаційні та ідеологічні заходи, котрі здійснюються державою, партіями, громадськими організаціями, спрямовані на задоволення потреб суб'єктів етнополітичних процесів, пов'язаних зі специфікою їхнього етнокультурного розвитку; регулювання міжнаціональних (міжетнічних) відносин; усунення чинників міжетнічної напруженості та міжетнічних конфліктів [18, с. 90-93; 12,

с. 192-193]. Зазначені елементи цієї відносно цілісної системи (етнополітики) — її законодавча, організаційна та ідеологічна підсистеми і об'єкти, що ними охоплюються, перебувають у різноманітних відношеннях між собою. Цей процес регулюється певними нормами і, що не менш важливо, — відповідними центральними та локальними (регіональними і місцевими) органами держави, партій та громадських організацій. При цьому така система саме є елементом цілісного системного утворення вищого рівня — політики загалом [19, с. 497-502].

Водночас, визначальний вплив на стан і подальший розвиток етнополітичних явищ і процесів здійснює також сама політична система [19, с. 511-512]. Як зазначає відомий дослідник цих питань Роджерз Брюбейкер, «переконувати, що нації та націоналізм розквітли сьогодні попри нещодавно антинаціональну політику радянського режиму — все одно, що ставити речі з ніг на голову. Статус нації та націоналізм розквітли сьогодні великою мірою завдяки політиці цього режиму. Така політика була антинаціоналістичною, але аж ніяк не антинаціональною. Замість того, щоб безжалісно подавляти статус нації, радянський режим всебічно інституував його. Зрозуміло, режим репресував націоналізм, і проте, у той же час... він пішов далі за будь-яку країну до того в інститууванні територіального статусу нації та етнічної національності як фундаментальних суспільних категорій» [20, с. 33].

При цьому «національні території найвищого рівня — ті, що сьогодні є незалежними державами — були визначені як квазінаціональні держави з власною територією, назвою, конституцією, законодавством, адміністративним штатом, інститутами культури та науки тощо. З іншого боку, режим поділив громадянське населення на декілька вичерпних та взаємно виключних етнічних національностей, на загал понад сто. Кодифікована в такий спосіб етнічна національність виступала не лише як статистична категорія, фундаментальна одиниця соціального обліку, а й також, і найбільш виразно, обов'язково приписуваним статусом» [20, с. 33-34].

Таким чином, за висновком цього вченого, «задовго до Горбачова територіальний статус нації та етнічна національність були всебічно інститутованими соціальною та культурною формами. Ці форми в жодному разі не були беззмістовними. Над цими формами глузували советологи, оскільки

режим послідовно та ефективно репресував всі знаки відкритого політичного націоналізму. В той же час репресії націоналізму йшли пліч-о-пліч зі встановленням та консолідацією статусу нації та національності як фундаментальних когнітивних та суспільних форм. За часи «гласності» ці вже всебічно інституїзовані форми легко політизувалися. Вони породили елементарні форми політичного розуміння, політичної риторики, політичних інтересів та політичної ідентичності» [20, с. 34].

Останнім часом в Україні докладається чимало зусиль, щоб якнайповніше задіяти наявні політичні, наукові, культурні, інформаційні та інші ресурси з метою створення оптимальних умов для нормальної життєдіяльності таким чином сформованої країни з досить відмінним поліетнічним складом населення її регіонів. Ефективне їхнє використання залежить від управлінських рішень і спроможності влади втілювати їх на практиці. У цьому сенсі, якщо йдеться про етнополітику держави, такі управлінські рішення та технології їх реалізації починають відігравати вирішальну роль. Зазвичай їх відносять до ресурсів етнополітичного менеджменту. Утім, саме пошук і визначення науково обґрунтованих принципів та методології аналізу сучасних етнополітичних явищ і процесів залишається актуальним завданням науковців і дотепер. Це пов'язано як зі специфічними чинниками, котрі зумовлюють швидкоплинність змін у сфері міжетнічних відносин, так і з необхідністю оперативного і адекватного на них реагування, щоби запобігти конфліктним ситуаціям у поліетнічному просторі України.

Реальна практика показує, що в сучасних етнополітичних дослідженнях вітчизняні вчені з позиції системного підходу вдаються, як правило, до структурно-функціонального аналізу матеріалів і формування висновків та рекомендацій за результатами своїх розробок. І тут методологічні пошуки концентруються на розгляді об'єкта дослідження в його максимально повній динаміці. Завдяки цьому уможливорюється врахування змін, що відбуваються з цим об'єктом і навколо нього, у більш повній системі його зв'язків. Все це дає реальну можливість для повнішого врахування усіх функціональних змін, у тому числі співвідношення між організацією та самоорганізацією в державному управлінні [21, с. 11-25].

При цьому застосування системного підходу до аналізу етнополітичних процесів та їх регіональної домінанти має враховувати сутнісні характеристики принципу системності, системного методу у їх дослідженні. Системний підхід є узагальненою характеристикою системного методу і тому вимагає розгляду суспільно-політичних явищ як цілісної сукупності взаємопов'язаних елементів, що функціонує відповідно до притаманних їм закономірностей. Серед сутнісних ознак принципу системності виокремимо такі:

— інтегративні якості системи, яка складається з певної сукупності елементів, тобто має власну структуру (причому ці елементи перебувають між собою у таких відносинах і зв'язках, що утворюють певну цілісність) — не первісно сутнісні, вони виникають тільки у взаємозв'язку, при взаємодії складових, тобто лише у процесі функціонування та розвитку системи. Звідси регулятивна функція системності та її нормативна роль щодо «автономних», специфічних якостей складових, які взаємопов'язані в системі настільки органічно, що зміни, які зачепили одну з них, рано чи пізно захоплюють й усі інші. До того ж системний підхід базується на тому, що специфіка складного об'єкта (процесу) не вичерпується особливостями складових його елементів, а пов'язана головним чином із самим характером взаємовідносин між ними. Отже, складний об'єкт (процес) є ієрархічним, поліструктурним, багаторівневим, коли йдеться і про етнополітику та її регіональний контекст, структурним утворенням;

— будь-яке дослідження з використанням системного підходу повинно фіксувати передусім характерні особливості системного об'єкта (процесу), на функціонування і розвиток якого помітно впливають також зовнішні чинники (зокрема, характер етнополітичних процесів залежить від сучасних тенденцій модернізації та глобалізації; українського вектора зовнішньої політики сусідніх з Україною посткомуністичних держав). Як свідчить розвиток етнополітичних процесів на Північному Кавказі, більш відчутним стимулом для політичної мобілізації його етносів виявилася не позарегіональна культурна експансія, а політичний тиск сусідніх з Росією держав. Таким чином, політизація етнічності у цьому регіоні не в останню чергу була ініційована саме зовнішніми політичними силами. При цьому і вітчизняні етнополітичні процеси також розвиваються під певним негативним впли-

вом деструктивної політики цілої низки політико-владних і громадсько-політичних структур (організацій) сусідніх з Україною та інших держав: штучне роздмухування певними політичними силами в Росії так званого «російського питання»: про долю російськомовних громадян України, щодо правового статусу російської мови; ініціювання радикальними колами Угорщини утворення в Закарпатті угорської автономії; дії певних зовнішніх політичних сил, спрямовані на підтримку руху політичного русинства, що спричиняють або підсилюють розвиток у цьому краї сепаратистських тенденцій; територіальні претензії до України та інші зазіхання на її державний суверенітет з боку Румунії; негативний вплив ряду закордонних радикальних мусульманських організацій на розвиток етнополітичної ситуації а Автономній Республіці Крим та інше;

— системний характер процесів (системність об'єкта, що вивчається) визначають і принципи такого роду аналізу: вихідним пунктом системного дослідження є визнання цілісності системи (процесу), який досліджується. Специфічним способом регулювання багаторівневої ієрархії системи чи процесів є управління — різноманітні за формами та «жорсткістю» засоби зв'язку її рівнів, що забезпечують нормальне їх функціонування і розвиток.

З врахуванням наведеного знову звернемося до роздумів Роджерза Брюейкера: «Подумайте, наприклад, про «росіян в Україні» (та зауважте неточність, притаманну самому виразу «росіяни в Україні» — той факт, що цей вираз є його чітким синтаксисом, визначає дещо, чого не існує насправду, а саме — визначену, чітко обмежену групу росіян в Україні). Існує кілька шляхів осмислення того, що означає бути росіянином в Україні, лише деякі з них включають сприйняття росіян в Україні як національної меншини. Отже, росіян в Україні можна розуміти як людей російського етнічного походження, більшість яких розмовляє російською мовою як рідною, хто, разом із тим, належить до української нації, що розуміється як політична, територіальна та цивільна нація, нація всіх її громадян і для них, попри мову та етнічність, а не як нація етнічних українців і для них. Коли б це було превалюючим саморозумінням росіян в Україні, могло б не бути російської «національної меншини». Були б люди російського етнічного походження та російськомовні люди, але вони б не заявляли, що вони є

членами російської нації чи національності» [20, с. 93]. При цьому «держава може, а насправді повинна захищати своїх власних громадян, навіть коли вони живуть в інших країнах. Але не може законно вимагати захисту своїх етнічних співвітчизників, які проживають в іншій державі та мають її громадянство» [20, с. 100].

Дослідження цих та інших, і в їх числі регіональних, аспектів та складових етнополітичних процесів, базуючись на принципах системного підходу і структурно-функціонального аналізу, повинні передбачити:

— всебічне врахування наявності та необхідності врегулювання суперечностей (протиріч) у процесі розвитку етносів, їхньої взаємодії з іншими суб'єктами етнополітичних процесів; взаємодію протилежних тенденцій, взаємопереходи і взаємообумовленість їх структурних елементів (притаманні їм суперечності тісно переплетені між собою, діалектично взаємопов'язані з протиріччями інших суспільно-політичних процесів). Підтвердженням цієї тези є, зокрема, різне за характером у тому чи іншому регіоні взаємопереплетіння етнополітичного і етноконфесійного їх чинників, на розвиток яких досить помітно впливають власне політичні процеси [22, с. 312];

— всебічний аналіз взаємодії (взаємовпливу) і визначення рольових функцій основних суб'єктів етнополітики в Україні, якими є: держава та її інститути, громадсько-державні структури; українська етнічна спільнота, яка формує основу етнічної спільності; інші корінні народи і етнічні (національні) меншини; представники українського етносу, які мешкають за межами України; етноспільноти, що повертаються в Україну як депортовані за національною ознакою; біженці; іммігранти; а також політичні партії, громадські рухи, неурядові організації, національно-культурні центри тощо.

При цьому у формуванні своїх взаємовідносин з різними суб'єктами етнополітики держава, щоби забезпечити дійсно повноцінне, безконфліктне функціонування сфери етнічного співжиття, спирається передусім на такі механізми, як: законодавство, у тому числі довгострокові державні програми, спрямовані на прогнозування та регулювання етнополітичних процесів, і спеціальні, зокрема регіональні цільові програми, що стосується конкретних напрямів реалізації політики держави у цій важливій сфері; спеціально уповно-

важений орган державного управління сферою міжнаціональних відносин, інші органи державної виконавчої влади та місцевого самоврядування; організації (громадсько-політичні, культурні, іншого напрямку) власне етнічних спільнот; міжнародне співробітництво (з міжнародними організаціями, українською діаспорою, групами підтримки України в органах державної влади низки зарубіжних країн) з метою використання їх досвіду і потенціалу у реалізації виваженої державної етнонаціональної політики з вичерпним врахуванням її унікального регіонального контексту.

1. Локк Дж. О государственном правлении. — Избранные философские произведения. — В 2-х томах. — Т.2. — М., 1960.

2. Картунов О.В. Західні етнонаціональні та етнополітичні концепції: теоретико-методологічний аналіз: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ. — К., 1996. — 41 с.

3. Шкляр Л.Є. Етнонаціональні чинники державотворення: політологічний аналіз: Автореф. дис... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Ін-т держави і права ім.В.М.Корецького НАНУ. — К., 1994. — 40 с.

4. Антонюк О. Етнополітичний чинник державотворчих процесів в Україні: основні концептуальні засади // Міжнаціональні відносини та національні меншини України: Стан, перспективи. — К., 2004.

5. Антонюк О.В. Основи етнополітики: Навч. посіб. — К., 2005. — 432 с

6. Антонюк О.В. Формування етнополітики в Україні: теоретико-методологічні засади. — К., 1999. — 282 с.

7. Куц Ю.О. Етнонаціональні державотворчі процеси в Україні (управлінський аспект): Дис. д-ра наук з держ. упр.: 25.00.01. — Харків, 2005. — 489 с.

8. Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні // Сучасність. — 1995. — №2.

9. Майборода О.М. Етнополітична ситуація в Україні: регіональний вимір // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. — К., 2002.

10. Майборода О. Ідентифікація «корінного народу» як суб'єкта етнополітичної сфери у світлі норм міжнародного права та етнополітичної практики зарубіжних країн // Наукові записки: Зб. — К., ППЕНД, 2003. — Вип.22.

11. Майборода О.М. Причини етноконфліктів та можливості їх запобігання // Політичний менеджмент. — 2004. — №6.

12. Надолішній П.І. Етнонаціональний фактор адміністративної реформи в Україні: проблеми теорії, методології, практики. — К., 1998.

13. Надолішній П.І. Розбудова нової системи врядування в Україні: етнонаціональний аспект. (Теоретико-методологічний аналіз). — К., 1999.

14. Надолішній П. Самоорганізація національних меншин в адміністративній реформі // Віче. — 1999. — №5.

15. Авер'янов В.Б. Державне управління та адміністративне право в сучасній Україні: актуальні проблеми реформування. — К.: Вид-во УАДУ, 1999. — 49 с.

16. Бакуменко В.Д. Формування державно-управлінських рішень: проблеми теорії, методології, практики. — К., 2000. — 328 с.

17. Татаренко Т.М. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти): Монографія / Татаренко Т.М., — Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. — 416 с.

18. Малий етнополітичний словник / О.В.Антонюк, В.І.Волобуєв, М.Ф.Головатий та ін. — К.: МАУП, 2005. — 288 с.

19. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В.П.Горбатенко; За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

20. Брюейкер Роджерз. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Пер. з англ. Олександра Рябова. — Львів: Кальварія, 2006. — 280 с.

21. Багров Н.В. Региональная геополитика устойчивого развития. — К., 2002.

22. Здіорук С.І. Соціально-релігійні відносини: виклик України XXI століття: Монографія / Здіорук С. І. — К.: Знання України, 2005. — 552 с.

Наталія Макаренко

ДО ПИТАННЯ ПРО МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОДЕМОГРАФІЇ. ПРОБЛЕМАТИКА, ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА РЕЗУЛЬТАТИ СУЧАСНИХ ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядаються основні теоретико-методологічні проблеми етнодемографії, проаналізовано науковий дискурс щодо існування етнодемографії як окремої наукової дисципліни, її методологічної основи, основних методів (у т.ч. моделювання) і тематика сучасних етнодемографічних праць. Увага приділена проблемі аналізу зміни сучасної етнічної будови України. Поданий аналіз тенденцій міграційного руху населення України в умовах державної незалежності, охарактеризовано точки зору на причини міграційних переміщень.

Ключові слова: етнодемографія, міграційний рух.

Nataliia Makarenko. The oretical methodological problems of ethno demography, methodical problems and changes in learning of ethnical structure of Ukraine. In this article we are talking about some theoretical methodological problems of ethno demography, methodical problems and changes in learning of ethnical structure of Ukraine. The tendencies of migratory motion of population of Ukraine are reflected in the conditions of state independence, reasons of the migratory moving are described.

Key words: ethno demography, migratory moving.

Поява потреби наукового осмислення механізму здійснення активної демополітики, спрямованої якщо не на подолання, то хоча б на гальмування депопуляційних процесів, які з 1991 року розгорнулися в Україні, стала дієвим стимулом розширення та поглиблення демографічних розробок, стимулювала процес виходу сучасної демографії за межі класичної демографічної статистики, основна мета існування якої полягала в забезпеченні потреб органів державного та місцевого управління в сучасній демографічній інформації.

Статистична основа сучасних демографічних праць суттєво посилена етнічними наголосами. Поява нових історичних та статистичних джерел (у тому числі результатів переписів населення 1989 й 2001 рр.) дала змогу поглибити наші знання в галузі етнодемографічного розвитку України і водночас спричинила переосмислення причин тих чи інших змін етнічної конструкції України. Сучасна світова демографічна криза, прояви якої у вигляді депопуляції у сільській місцевості, зменшенні середньої тривалості життя, зростанні смертності, активізації міграційного руху тощо спостерігалися в Україні з кінця 80-х — початку 90-х рр. ХХ ст., активізувала міждисциплінарні, зокрема етнодемографічні, дослідження.

Відразу зауважимо, що розробка етнодемографічної тематики поки що не набула такої наукової та практичної актуальності, яка б привернула до себе сталу увагу досить великої спільноти професійних демографів, істориків, етнологів. Тому бібліографія відповідних публікацій порівняно невелика: за розміром вона просто непорівнянна з кількістю публікацій, присвячених результатам дослідження будь-якої демографічної, історичної теми.

Наприклад, у бібліографіях публікацій про населення (народонаселення), що видавались у СРСР, у розділах, присвячених «національному складу населення», відсутні роботи, тематику яких можна кваліфікувати як етнодемографічну. Більшість дослідників погоджуються з тим, що етнічна демографія як окрема наукова дисципліна виокремилась у 70—80 рр. ХХ ст. на перетині, головним чином, етнографічної та демографічної наук: найбільш масштабні дослідження з етнодемографії проводились російськими вченими. Піонером у процесі розробки загальнотеоретичних проблем етнодемографічної науки цілком слушно можемо вважати російського дослідника В.Козлова. Його праці 1960 — 1980 рр. присвячені висвітленню проблем теорії відтворення етносу та аналізу динаміки кількості народів Радянського Союзу. Ці книги дотепер не втратили своєї наукової актуальності [1; 2; 3].

Серед інших робіт у першу чергу необхідно назвати колективну монографію «Чисельність і розселення народів світу» (М., 1962), а також монографію С.Брука «Населення світу» (М., 1981). Проте в жодній з них не розглядаються власне етнодемографічні проблеми — проблеми оновлення та відтворення етнічних спільнот. Так що ці роботи можна віднести до етнодемографічних праць лише з певними застереженнями. Тим не менш, практично всі сучасні дослідники, як російські так і українські, вважають авторів зазначених вище робіт «піонерами» етнодемографії. Проте до сьогодні результати робіт з етнодемографічної тематики не узагальнені, тобто на їх основі не створені хоча б деякі елементи відповідної теорії («етнічної демонології» або теорії етнодемореальності як складової загальної теорії демо-реальності).

Тобто саме питання про наявність етнодемографії як окремої наукової дисципліни залишається доволі дискусійним. Висновки науковців, зокрема В.Козлова, про існування «етнічної демографії» як відносно самостійної наукової дисципліни, в якій досліджуються особливості «етнічних спільнот» за допомогою «методів демографічної науки», а також здійснюється «аналіз етнічних аспектів відтворення населення та впливу на цей процес окремих етнічних факторів» [2, с. 53] або синхронний висновок одного з сучасних дослідників, наприклад, А.Пономарьова, про те, що етнодемографія — це наукова дисципліна, що знаходиться

«на перетині» етнографії та демографії і в якій вивчаються «особливості відтворення етносів за допомогою методів демографічної науки» [4], на думку деяких українських вчених, зокрема С.Піскунова та В. Піскунова, не є переконливими і потребують змістовного пояснення відмінностей цієї нової наукової дисципліни як від етнографії, так і від демографії. Не заперечуючи той факт, що зв'язок етно- та демореальності та відповідного пізнання етнографічного та демографічного аспекту життя людей є наочним, загальний стан науки етнодемографії С.Піскунов та В. Піскунов характеризують як стадію становлення [5, с. 178-199].

Дослідники О.Казьміна та П.Пучков розглядають етнічну демографію як складову етнології і визначають об'єктом її дослідження, спільно з об'єктом дослідження етнології, — народи або етноси. Крім того, як зазначають вказані дослідники, входячи одночасно в систему демографічних наук, етнодемографія, як і демографія загалом, досліджує особливості відтворення населення. Таким чином, етнічну демографію, на думку О.Казьміної та П.Пучкова, можна визначити «як наукову дисципліну, яка досліджує етнічний склад населення різних територій, динаміку чисельності народів (разом з аналізом факторів, що впливають на цю динаміку), особливості відтворення різних етносів» [6].

Крім того, етнодемографії для того, щоб досягти рівня розвинутої «нормальної науки» (Томас Кун), яка може розвиватися та функціонувати автономно, потрібно мати свій окремий предмет та вирішувати власні дослідницькі завдання. Предмет етнодемографії, після аналізу думок, висловлених різними авторами, представниками як демографічної, так і етнографічної наук, видається нам не досить чітким. Можна констатувати лише те, що переважна більшість авторів, визначаючи предмет етнодемографії, балансують або поєднують предмети етнографії та демографії [7, с. 47-48]. Дійсно, етнографія та демографія мають спільний об'єкт — конкретно-історичне населення (людність-етнос) як сукупний суб'єкт суспільного організму [8, с. 113]. Тобто і в демографії, і в етнографії вивчається реальне, історично-конкретне населення, тобто територіальні спільноти, які характеризуються особливими властивостями, які саме і створюють предмети окремих наук. Предметом етнографії (етнології) і демографії, тобто етнодемографії, є властивість певної територіальної спільноти як носія «етнічності» до

подовженого існування, самовідтворення, збереження в просторі та часі єдності своєї етнічної якості та кількості [7, с. 47-48; 8, с. 109-113].

Ще в науковому просторі колишнього СРСР було вироблено розуміння предмета демографії, яке певною мірою враховувало актуальність пізнання міждисциплінарної проблем сучасної демографії і орієнтувало демографів-дослідників на пошуки моделей взаємодії демографії з предметами суміжних дисциплін. Маємо на увазі запропоноване російським демографом А.Волковим тлумачення демографії як «науки про закономірності відтворення населення в суспільно-історичній обумовленості цього процесу (підкреслено авт. — *Н.М.*) [8, с.113; 9; 10, с. 314-315]. Додамо, що не існує «неетнічних» носіїв-суб'єктів суспільного життя, що реальне суспільне життя проходить у конкретно-історичній етнічній формі і «етнічність» є невід'ємною формою цього процесу, невід'ємною властивістю всіх відомих науці локалізацій суспільного життя. І цілком доречним видається те, як сучасні етнодемографи розширюють трактовку предмета етнодемографії.

Предметом етнодемографії вони виділяють фактори, які призводять до змін етнічного складу населення того чи іншого регіону: відмінності в показниках природного приросту, міграція і етнічні процеси, які ведуть до змін в етнічній самосвідомості. На думку О.Казьміної та П.Пучкова, до завдань етнодемографії належать дослідження кумулятивного ефекту цих складових [6, с. 146].

Аналіз методів дослідження етнодемореальності залишається предметом наукового дискурсу. Вкажемо відразу на відсутність (поки що) праць, де науково осмислені методи етнодемографії (на зразок фундаментальної монографії Альфреда Сові «Загальна теорія населення», в якій надзвичайно вдало викладені основи спеціальної методології демографії як науки, не тотожної демографічній статистиці («людському рахівництву») [11, с. 42]. Щодо специфічного методу дослідження етнодемореальності, то поки що про такий не відомо. Етнографи або демографи твердять, що вони вивчають відтворення етносів за допомогою методів демографічної науки. Поділяють цю думку і автори підручника з етнодемографії. Вони, зокрема, зазначають, що як будь-яка наука, етнодемографія має комплекс власних методів. До них належать як загальнонаукові (аналіз, синтез,

порівняння, узагальнення), так і спеціальні методи демографії (зокрема методи подільного й поперечного аналізу). Останні мають сприяти поясненню специфіки відтворення населення, виявленню взаємозв'язку різних демографічних характеристик. У демографії використовуються всі статистичні прийоми: методи кореляційного й факторного аналізу, вибірковий та індексний методи, метод середніх значень, метод вирівнювання та інший. Згадуються в роботі і методи демографічної статистики — метод побудови демографічних таблиць та демографічних моделей [6]. Аналізуючи такі твердження, С.Піскунов робить справедливий, з нашого погляду, висновок, що у цій подачі етнодемографічні дослідження не виходять за дисциплінарні межі сучасної демографії як науки про демореальність (оновлення й відтворення населення), залишаються без свого окремого предмета і адекватного цьому предмету специфічного наукового методу [12, с. 130]. Таким чином, як свідчить аналіз літератури, для вивчення особливостей відтворення етносів та динаміки їх чисельності вченими не запропоновані і відповідно не використовуються особливі етнодемографічні методи (спеціальна етнодемографічна методологія), не вироблена і специфічна етнодемографічна парадигма.

Необхідно зазначити про ще один, досить важливий метод, застосування якого має вивести демографічні і етнодемографічні дослідження на принципово інший щабель. На думку російських вчених, демографія зможе вийти за межі демографічної статистики і «стати чимось дійсно більшим», коли вивчення «статики» та «динаміки» людей як носіїв свого життя в абстрактному, ідеальному просторі та часі буде доповнено дослідженнями «демографічного» буття (демореальності) суб'єктів «всього суспільного життя». В.Піскунов також наголошує на тому, що зміна іпостасі демографії можлива тільки тоді, коли до сфери її наукового інтересу фахівців-демографів потрапить предмет дослідження, який характеризує не тільки «чисте» в абстракції від соціального та суспільного (етнічного — прим. Авт.) існування носіїв суспільного життя, а їх буття у певній, а саме — «суб'єктній» формі-якості, тобто коли вони стануть фіксувати «людей...як носіїв, які притаманні їм «суб'єктивні» властивості-потенції вони багатьма способами і у різних формах маніфестують-являють, використовують...у зв'язках між собою» [5, с. 178-205; 12, с.130]. Тобто, коли

статистичні дані стануть оброблятися за допомогою застосування принципово іншого, нестатистичного методу — демологічного, демографія, інші суспільні науки про людське (суспільне) життя зможуть пояснити якщо хоч і не «основи і суб'єкта всього суспільного життя» [8, с. 114], то принаймні суб'єкта лише демографічної поведінки і особливості власного «відтворення» [8, с. 114], на противагу існуючому сьогодні дослідницькому інтересу до «відтворення» лише «людської популяції» [8; 57; 114].

З часів Канта вважається, що ступенем зрілості будь-якої наукової дисципліни і показником її спроможності описувати реальність є використання нею формалізованих методів, зокрема математики. Наприкінці ХХ ст. гуманітарії, суспільствознавці почали моделювати. Цей процес пов'язаний з виданням у 1997 р. російськими науковцями-фізиками роботи «Синергетика й прогнози майбутнього», в якій містилася дослідницька програма, пов'язана зі створенням математичної історії [13]. Моделі коливальних рухів, на думку вчених, можуть пояснити демографічні процеси і вмотивувати структурно-демографічну теорію, в основі якої лежать суспільні коливання, у т.ч. і коливання кількості населення з періодом 100—200 років. Такий підхід, запропонований вченими (Капицею, Курдюмовим, Малинецьким, 1997) дістав назву демографічного імперативу.

Зауважимо, що імплементація математичних методів моделювання в соціальні дослідження сприймається вченими не однозначно. Так, В.Піскунов, навпаки, зробив спробу відійти від класифікації демографічних моделей практично виключно за ознакою використання в них абстрактно-типових засобів спрощення та формалізації (в основному математичної). В основу запропонованої В.Піскуновим схеми класифікації демографічних моделей покладений інший принцип — онтологічна специфіка предметів пізнання. Така «предметна» класифікація звертає увагу, на думку автора, на актуальність створення моделей як методів дослідження предмета демографії-демореальності (загалом і окремих її фрагментів), а не методів її опису у вигляді моделей — алгоритмів розрахунків демографічних показників [14, с.3].

Крім того, моделювання в демографії не обов'язково пов'язане з використанням математичних моделей. Переважна більшість фундаментальних (не «описових») моделей предмета демографії, які можуть бути пристосовані і до

етнодемографії, створюються без «математичних методів». Наприклад, такі вже відомі моделі відтворення (самовідтворення) населення: як модель «єдності демографічного змісту та демографічної форми» [10, с. 314-325]; як модель «збереження єдності міри (якості) та кількості населення» [7]; як модель «демографічного гомеостазу» [15, с. 15-19] визначають демографічні системи такої складності, які взагалі, мабуть, неможливо повністю формалізувати і описати «за допомогою математичних методів» через те, що вони занадто важко обчислюються, бо найглибший зміст предметів демографії принципово не адекватний поняттям, показникам та індикаторам, що використовуються в «точних науках». Проте, на нашу думку, не можна ігнорувати той факт, що знання відомих математичних моделей може дати змогу відбирати для ефективного використання в демографії певну їх частину [16, с. 13]. Аналізуючи теоретико-методологічні аспекти демографічного моделювання, В.Піскунов наголошує, що у наведеній вище дефініції демографічних моделей не згадується той вид моделювання (і відсутні моделі), за допомогою якого розв'язується центральна за актуальністю проблема сучасної демографії — проблема осмислення механізму «суспільно-історичної обумовленості» відтворення населення [17, с. 8]. А з огляду на те, що не існує «неетнічних» носіїв — «суб'єктів» суспільного життя, тобто відтворення населення відбувається не лише в конкретно-історичній, а й в етнічній формі, то на порядок денний висувається і створення моделей предмета етнодемографії.

В останнє десятиріччя з'явилася ще одна методика етнодемографічних досліджень. Ідеться про етногеодемографічні дослідження [18;19;20]. На думку О.Чиркова, етногеографічний погляд є надто продуктивним для вивчення етнічної будови людності у тому разі, коли досліджувана людність має дво- чи багатоетнічну структуру або хоч і незначні кількісно, проте нерівномірно розташовані домішки меншин [21].

Російським дослідником А.Орловим був розроблений і запропонований алгоритм етногеодемографічного дослідження [20]. Отже, населення завжди прив'язане до конкретного простору та часу. Диференційованість територіальних систем зумовлює специфіку їхнього впливу на демографічні процеси і впливає на появу регіональних демографічних особливостей. На локальній території формуються спільності людей з досить замкнутими демографічними зв'язками. Окрім прос-

торового (територіального) фактора виникає ще один, який також зумовлює диференціацію демографічних процесів — феномен поліетнічності населення. Таким чином, автор визначає сутність етногеодемографічних досліджень «як дослідження з географічних позицій демографічних процесів і структур, диференційованих згідно з етнічною ознакою». Під «географічними позиціями» автор має на увазі «аналіз територіальних відмінностей однотипних географічних показників у кожного конкретного етносу і аналіз етнічних відмінностей однотипних демографічних показників на визначеній території».

У 90-х роках ХХ ст. сформувалися основні напрями та проблематика етнодемографічної науки. Наукові розробки спрямовані на вивчення динаміки кількості українського народу на зламі ХХ—ХХІ ст.; регіональних тенденцій демографічних процесів; аналізу міграційних процесів, що мають важливе значення для прогнозування подальшого розвитку сучасних етнічних спільнот.

У роки незалежності продовженням дослідження демографічного розвитку України стало видання колективної монографії, підготовленої співробітниками Інституту економіки НАН за наукового керівництва В.Стешенко [22]. У книзі проаналізовані теоретико-методологічні та методичні засади вивчення кризових феноменів, зокрема депопуляції, надана загальна характеристика передумов її виникнення. Однак регіональні тенденції демографічних процесів, особливості етнодемографічного розвитку суспільства в роботі вивчені епізодично.

На сучасному етапі у царині етнодемографії переважають праці економістів, демографів, географів, соціологів: Е.Лібанової, В.Піскунова, С.Піскунова, І.Пирожкова, І.Прибиткової, В.Стешенко, О.Хомри, В.Зіничка. Саме їх науковий доробок становить методологічну основу фундаментальних досліджень динаміки чисельності і змін у демографічній структурі населення України, а також слугує теоретичною базою для вивчення пріоритетних напрямів соціально-демографічної політики в країні та її регіонах. Зокрема, генезис кризи сучасної демографічної реальності став предметом вивчення в дослідженнях С.Піскунова. Дослідження відтворення населення регіонів України наприкінці 1990-х рр. здійснені у докторській дисертації Г.Старостенко. Важливим є вивчення методико-методологічної бази регіонального

демографічного аналізу, визначеного Г.Старостенко, а також авторського підходу до районування України за основними демоутворюючими факторами, запропонованого Н.Левчук [23]. Динаміка найчисельніших етносів України (українці, росіяни, євреї, білоруси, молдавани, поляки) та її основні складові (природний і міграційний прирости) за даними переписів населення та поточної статистики населення (за період 1959—2001 рр.) проаналізована в статті С.Піскунова [24, с. 84-93]. Варте уваги дослідження В.Зінича «Сучасні етнодемографічні процеси в Україні» (2004), в якому проаналізовані негативні демографічні фактори, які формують ознаки сучасної демографічної ситуації [25]. Суспільним змінам другої половини ХХ ст. (у т.ч. і етнодемографічним) на основі опрацювання матеріалів переписів радянських часів присвячена монографія етносоціолога Т.Рудницької [26].

Незважаючи на те, що історична демографія визначається однією з провідних галузей наук про народонаселення, історичній науці й досі бракує належної уваги до фундаментального осмислення демографічних процесів на різних етапах розвитку українського суспільства, у т.ч. й на сучасному. Фундаментальних наукових праць історико-демографічного змісту за радянських часів так і не було написано. Відомо багато історичних праць, присвячених розвитку окремих етнічних груп України, однак етнодемографічні питання вивчалися в них переважно епізодично.

Працями Всеволода Івановича Наулка, для яких характерним є поєднання кількох методик дослідження: статистичної, безпосереднього спостереження та картографічної, розпочинається період розвитку української етнодемографії [27; 28; 29; 30]. Зокрема, в монографіях В.Наулка на основі підсумкових даних переписів населення здійснено аналіз етнодемографічних та етносоціальних зрушень УРСР періоду 50—70-х рр. ХХ ст. Праці вченого, який плідно працює у цій тематичній царині, можуть слугувати методологічним взірцем для подальших наукових розробок у галузі етнодемографії. Заслуговує на увагу робота за редакцією В.Наулка, в якій розкривається динаміка етнічного складу населення України у 1897—1989 рр., етномовна ситуація в Україні у 90-х рр., етнічні аспекти міграційних процесів в Україні, а також роль росіян України в контексті сучасних етнополітичних процесів [31]. Дослідник приходять до

висновку, що протягом 1989—2001 рр. відбулися істотні зміни в етнічному складі населення України. За період 1989—2001 рр. зросла чисельність та частка українців серед загальної кількості населення України. Це зростання стало наслідком змін етнічної самоідентифікації частини етнічних меншин. Скорочення загальної кількості населення України відбулося за рахунок меншин, сукупна кількість яких зменшилася на 25,1%. Найбільш істотного скорочення зазнала найбільша за чисельністю меншина України — росіяни.

Досить активно заповнююватись наявні дослідницькі прогалини у вивченні специфіки етнодемографічних процесів у республіці почали в останні півтора десятиліття. Окреме місце у системі сучасного аналізу з етнодемографічної проблематики посідає монографія, підготовлена колективом Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України та фахівцями Державного комітету статистики України за науковою редакцією І.Кураса та С.Пирожкова [32]. Основними завданнями видання стали презентація теоретико-методологічних та методичних питань проведення перепису населення, обробки та аналізу його результатів, а також розробка на їх основі концептуальних засад державної демографічної політики. Втім, автори праці не ставили за мету здійснення системного дослідження соціально-демографічного розвитку України 1959—2001 рр. Грунтовний історико-етнодемографічний аналіз змін чисельності українців за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року був одним із напрямів наукового доробку В.Євтуха, В.Котигоренка, О.Майбороди, В.Зінича, В.Крисаченка, О.Чиркова [33; 34; 35; 36; 37; 38; 39, с. 231-239; 40 с. 155-160; 42, с. 6-10; 43, с. 6-8; 44, с. 118-122,25].

Здобуття Україною незалежності привело до істотних змін етнічного складу її населення. Етнічні та суспільно-політичні процеси в сучасній Україні тісно взаємозв'язані та взаємообумовлені. Починаючи з 1994 р., етнічний склад населення, а особливо його мовна структура, перетворюється в засіб політичної боротьби і використовується як передвборчі технології. Зі збереженням тенденції переважання праць економістів та демографів під час дослідження динаміки демографічної та етнодемографічної структури населення України 1990—2010 рр. в останній час простежується пошкваллення зацікавлення істориків, етнологів демографічною тематикою.

Широким залученням статистичного матеріалу, в тому числі і даних переписів населення, характеризуються дослідження В.Скляра, в якому за мету визначено аналіз змін у національному складі та мовній структурі населення України за 1950—1980 рр. У роботі здійснений порівняльний регіонально-етнодемографічний аналіз [45; 46,с.15-22]. На думку В.Скляра, протягом останнього міжпереписного періоду спостерігалася тенденція до зростання етнічної однорідності, а не «поліетнічності» населення України (частка українців збільшилася з 72,73% у 1989 році до 77,82% у 2001 році. За цей самий час частка етнічних меншин зменшилася з 27,27% до 22,18% .).

На думку О.Чиркова та І.Винниченка, загальний напрям зміни етнічної структури населення України з середини 1950-х рр. до кінця 1980-х рр. полягає у тому, що Україна з поліетнічної держави з однією великою етнічною спільнотою (титульною нацією) та двома помітними, хоч і різновеликими, етнічними меншинами — російською та єврейською, перетворилася на двоетнічну країну: «1988—1990 роки — стали перехідним періодом, під час якого з'явилися прямі переконливі ознаки змін головного напрямку розвитку етнічної будови української людності (зміна потужності та етнічної структури зовнішніх міграційних потоків, зміна етнічної структури немовлят, послаблення процесів етнічного обрусіння неросіян тощо). У ці роки активно відбувалася еміграція євреїв (на історичну батьківщину, до Німеччини та США), а також імміграція кримських татар. Але вирішальний перелом відбувся пізніше — у 1991—1993 роках, коли нова тенденція розвитку етнічної конструкції української нації завдяки зворотній міграції та зворотній асиміляції росіян набирала ходи на Південному Сході країни, де зосереджена більшість мовно, культурно, ментально помоскаленого та обрусілого на різних етапах української історії населення» [44, с. 118-122]. В статті О.Чиркова та І.Винниченка проаналізовані особливості природного руху серед основних етносів України, розроблені тенденції розвитку етнічної структури населення України на перспективу до 2050 р. Серед основних висновків, до яких дійшли автори, — посилення тенденції зростання частки українців і зменшення частки росіян. «За умови збереження існуючої сьогодні тенденції в майбутньому Україна прямуватиме до етнічної структури населення з великою кількістю

нечисленних (порівняно з українцями) меншостей та однією чисельно великою, з питомою вагою в населення до 10% (росіяни)» [44, с. 118-122].

Серед історико-етнодемографічних дисертаційних досліджень останніх років, в яких репрезентована Україна в цілому, слід назвати роботи І.Субботіної, в якому здійснено комплексний аналіз соціально-демографічних та етнодемографічних процесів в Україні у другій половині ХХ — на початку ХХІ ст. [47], та В.Хвіст, в якому також висвітлено демографічні аспекти етнонаціональної структури населення сучасної України, проаналізовані причини і особливості кризових явищ у природному і механічному руху українського населення [48]. Зокрема, йдеться про те, що економічний фактор уже давно перестав бути провідним чинником диференціації рівня дітородної активності в економічно розвинутих країнах. Провідну роль починають відігравати чинники, безпосередньо не пов'язані з економічною діяльністю. Впливовими чинниками диференціації рівня дітородної активності людей та її загального результату стають такі: як місце проживання (великі та малі міста, проживання у самому місті та поза його межами, загальний культурний рівень (у тому числі рівень освіти), етнічна та конфесійна належність.

Останнім часом з'явився ряд наукових розвідок, в яких вивчаються етнодемографічні процеси в окремих регіонах країни. Зокрема, ґрунтовний історико-демографічний аналіз змін в етнічній структурі населення Донецької області протягом 1959—2001 рр. на базі підсумків переписів населення був зроблений Г.Панчуком [49] та А.Шайхатдіновим. Етнонаціональні (у т.ч. і етнодемографічні) особливості Українського Північного Приазов'я проаналізовані А.Дегтеренко [50].

В етногеографічних, економічних, демографічних дослідженнях вмотивовано, що кількісні та якісні показники відтворення населення визначаються чинниками зовнішнього середовища, насамперед умовами життя. Для нашої держави характерний дуже великий діапазон коливання цих умов і, відповідно, істотні територіальні відмінності в рівнях та динаміці показників відтворення населення. З'явилися роботи, в яких за результатами підсумків переписів населення 1989 та 2001 рр. аналізувалися регіональні фактори, які впливають на динаміку сучасних етнодемографічних процесів: особливості коефіцієнтів природного приросту,

етнічної диференціації смертності, народжуваності, тривалості життя, міжнаціональних шлюбів [51].; а також територіальні особливості відтворення населення [52, с. 95-113].; вплив навколишнього середовища на демографічну специфіку та ін. [53, с. 94-117]. Так, масштаби депопуляції (переважання померлих над народженими) протягом останніх років найбільшими були у Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій та Луганській областях, де раніше мав місце найвищий природний приріст населення. Низькі коефіцієнти природного приросту характерні не лише для областей Донбасу і Придніпров'я, але і для Вінницької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Сумської, Харківської, Черкаської та Чернігівської областей.

Значна частина наукових праць присвячена аналізу причин змін етнічної будови України після 1989 р. Дослідники виокремлюють загалом 3 групи безпосередніх чинників, у тісному зв'язку з якими відбувалися зміни питомої ваги українців у населенні України: об'єднавчі етнічні процеси в середині українського суспільства, міжетнічні відмінності у зовнішньому міграційному русі населення, міжетнічні відмінності у природному русі населення.

У значній групі робіт аналізуються чинники скорочення кількості росіян в Україні. Автори пояснюють їх інтенсивне зменшення в Україні за досить короткий термін (1989—2001) декількома факторами: по-перше, депопуляційними процесами, які розпочалися з 1992 року внаслідок зменшення рівня народжуваності та збільшення коефіцієнта смертності. По-друге, припиненням масової міграції росіян в Україну і частковою їхньою рееміграцією на історичну батьківщину, особливо на початку 90-х рр. в умовах загострення соціально-економічної кризи в Україні. По-третє, серед українських та російських дослідників переважає думка про те, що основною причиною зменшення кількості росіян в Україні в період 1989—2001 рр. була зміна частиною російського населення своєї етнічної самоідентифікації. Такої думки дотримуються як російські (С.Савоскул, Ю.Арутюнян, В.Тишков [55; 56; 58, с. 44-60; 59, с. 31-40]. та ін.), так і українські дослідники (В.Крисаченко, В.Зінич та ін.) [57; 25]. На думку польського дослідника Е.Піотра, внаслідок відродження української державності етнічні процеси набули природного характеру, коли корінна більшість асимілює меншість насамперед через міжетнічні шлюби.

Народжені в таких шлюбах діти переважно визначають власне етнічне походження на користь домінантної більшості [60]. Нестійку етнічну самоідентифікацію російського та українського населення України підтверджують дані соціологічного опитування 1997 року [61, с. 74-83].

Питання зміни частиною російського населення етнічної самоідентифікації — в центрі уваги цілої групи робіт російських етнологів пострадянського періоду. В цих роботах розкривається вплив ідентифікаційних та асиміляційних процесів на динаміку етнодемографічної структури населення. Серед робіт російських дослідників потрібно окремо відзначити останню працю В.Кабузана, в якій автор розкриває динаміку чисельності та розселення російського етносу у світі протягом 1719—1989 рр., розглядає зростання кількості російського населення в Україні та його причини. Також він торкається питання повернення росіян у Росію в 90-х рр. ХХ ст. і не вважає це негативним явищем [62]. Ґрунтовною, на наш погляд, є колективна праця російських дослідників під керівництвом з Ю.Арутюняна, в якій розкриваються демографічні характеристики російського населення, у тому числі й на теренах України, за даними перепису 1989 року. Зокрема, в роботі висвітлено такі аспекти, як кількість російського міського та сільського населення, структура російського населення за тривалістю проживання, склад російського населення з погляду місця народження [63]. Значну увагу російському населенню у незалежних пострадянських державах, зокрема в Україні, приділено у роботі С. Савоскула [64, с. 278-329]. В дослідженні розглядається широке коло питань, пов'язаних з російським населенням України, зокрема їхній демографічний потенціал, соціально-економічний статус, етнічна та громадянська ідентичність тощо.

Окремий напрям етнодемографічних досліджень — міграційні процеси, які генерують зміни етнічного складу населення країни, регіону. Зауважимо, що етнічний аспект міграційних процесів — один з найбільш досліджених в етнодемографії. З українських дослідників питання міграції досліджували О. Малиновська, М.Шульга, В.Євтух, В.Трощинський, О.Хомра, В.Зінич, М.Романюк, В.Крисаченко [65, с. 75-91; 66; 67; 68; 69]. Серед російських дослідників проблему міграції росіян у пострадянських республіках вивчали Ю.Арутюнян, А.Вишневський,

Л.Рибаковський, С.Савоскул та інші [59, с. 31-40; 70, с. 115-130; 71, с. 31-43; 72].

Українські дослідники відмічають, що період 1989—1990 років чималою мірою відрізняється властивими міграційними потоками, їх інтенсивністю і спрямованістю, всією міграційною рухливістю населення держави від періоду 1970-1980-х років. Набуття Україною незалежності не могло не відбитися на етнічній структурі мігрантів, не призвести до формування нових і затухання наявних міграційних потоків зі специфічними етнічними структурами. Напередодні та в роки розпаду СРСР (1989—1991 рр.), а також у перші роки державності України (1992—1993 рр.) в Україну з Росії, Казахстану, Узбекистану та інших країн СНД прибуло 2,4 млн осіб, більшість з яких були представниками та нащадками депортованих народів, а також особами, що були репресованими, розкуркуленими та ін. До кола зазначених осіб увійшли етнічні українці, які поверталися «з російської Півночі» інших країн СНД до України після проголошення незалежності. Як зазначає Ж.Зайончковська, аналізуючи міграційні зв'язки Росії-України після розпаду СРСР, у 1992 р. продовжував швидко наростати міграційний потік із Росії до України, але росіяни в цьому потоку становили тільки 12 тис. із 110 тис. осіб. Основну частку становили українці — 64 тис. осіб. У 1991 р. співвідношення було іншим: 36 тис українців і 25 тис. росіян із загальної кількості 66 тис. осіб. На думку Ж.Зайончковської, у 1991 р. це були російсько-українські родини, які надали перевагу Україні, а у 1992 р. до міграційного потоку додалися етнічні українці, які поверталися в Україну після проголошення незалежності [73, с. 13]. В цілому контингент репатріантів у складі етнічних українців становив за період 1992—2000 рр. 189,9 тис. осіб.

Крім того, у 1990—1993 рр. приблизно 30% мігрантів становили представники інших національностей колишнього СРСР. За даними Міністерства статистики України серед загальної кількості іммігрантів наприкінці 1991 р. — 70,8% прибули до України з Росії, 6,4% — з Молдови, 4,7% — з країн Середньої Азії, 4% — з Білорусі, 3,6% — з Грузії, 3,4% — з Азербайджану, 3,3% — з Казахстану, 2,2% — з Балтії [73, с. 16]. Крім того, у 1989—1990 рр., після міжнаціональних зіткнень у Ферганській долині в Узбекистані, на Півдні України і в Донбасі з'являються 10,1 тис. турок-

месхетинців. У 1995—1997 рр. Україна приймає біженців з Чечні. Починаючи з 1989 р. в Україну повертаються депортовані кримські татари. За даними МВС України в Криму станом на початок 2001р, до Криму повернулося 232,2 тис. кримських татар [73, с. 16].

Цей період міграційного буття окремі дослідники вважають імміграційним «бумом» в Україні [75, с. 72.]. Зокрема, як зазначає О.Хомра, в 1989—1991 рр. кількість росіян в Україні зросла (у т.ч. за рахунок міграції на 232,4 тис. осіб). Найбільший міграційний приріст спостерігався на Південному Сході України (АР Крим, Донецька, Дніпропетровська, Запорізька та Херсонська області) [65, с. 77-78]. Впродовж трьох років (1990—1992 рр.) росіяни масово виїжджали з районів військових конфліктів — Азербайджану, Вірменії, Таджикистану, Грузії. За оцінкою Держкомстату СНД, 77% росіян, які покинули зазначені республіки, направлялися в Росію, 21% — в Україну [74, с. 91]. У загальному міграційному прирості населення України в 1989—1994 рр. частка росіян становила 25%. Міграційний приріст росіян в Україні за роки аналізованого періоду концентрувався в основному в містах — на їх частку припадало 73,4%.

Стресові фактори (шок, розгубленість через розвал СРСР), які майже повністю детермінували міграційний вплив населення в Україну протягом 1990—1992 рр., поступаються економічним факторам, а саме — економічні негаразди, соціальна дестабілізація, різке знижування життєвого рівня української людності у 1992—1994 рр. Україна опинилася в гіршій економічній ситуації, ніж Росія та більшість колишніх союзних республік європейської частини СРСР [66, с. 71]. Цим можна пояснити повернення до країн походження чималої кількості осіб російської, білоруської, молдавської та інших національностей, що прибули до України впродовж періоду існування Радянського Союзу. «Міграція ще раз підтвердила свою репутацію засобу швидкого реагування» [73, с. 11].

Спираючись на статистичні дані, українські і російські дослідники констатують, що основною тенденцією міждержавної міграції населення України в період 1994—2005 рр. було міграційне скорочення кількості населення України; щорічне сальдо міждержавної міграції в ці роки мало від'ємне значення. Найвищим було негативне мігра-

ційне сальдо в 1994 р. Воно становило по країнах СНД (-4,4) тис. осіб, а по країнах далекого зарубіжжя (-49,3) тис. осіб. Найбільш відчутним за величиною був міграційний вплив росіян в 1992—1994 рр. з міських поселень Харківської, Луганської, Одеської та Донецької областей (ці області становили 64,4% загального обсягу міграційного впливу росіян з України) [65, с. 79]. Негативна динаміка нетто-міграції (маючи повільну тенденцію до зниження міграційних втрат) зберігається до 2005 р.

Трансформацію етнічної структури населення України протягом двох останніх десятиріч ХХ ст. визначило також масштабне вибуття (починаючи з 1992 р.) за межі України представників практично усіх етнічних груп, насамперед євреїв, німців, греків, поляків. За десять років (1987—1997 рр.) з України емігрувало 562,2 тис. осіб, з яких 311,2 виїхало до Ізраїлю.

На початку 2000-х міграційні збитки населення України, за даними, зокрема, І.Прибиткової, В.Стешенко, О.Рудницького, О.Хомри формувалися перш за все, за рахунок еміграції українців та росіян в країни «далекого» зарубіжжя, а також Росію, Білорусь. Основними країнами реципієнтами у 2003 р. були Німеччини, США, Ізраїль. Так, серед загальної кількості мігрантів з України до Німеччини питома вага українців у 2003 р. становила 48,7%, євреїв — 18%, росіян — 15,4%, німців — 7,5%, інших — 8,4%. До США виїжджали переважно українці — 76,0%, питома вага росіян — 8,65%, євреїв — 3,7%, інших — 1,7%. Більше половини з тих, хто у 2003 р. виїхав до Ізраїлю — українці (50,9%), у 2,4 раза менше виїжджали євреї (21,6%) і у 2,6 раза менше — росіяни (19,8%) [76 с. С.31, 445-450]. У 2003 р. структура потоку мігрантів мала такий вигляд: 16,4 тис. (67,9%) виїхало назавжди до «далекого» зарубіжжя, а 7,8 тис. (32,1%) — до країн СНД. Білорусь була другою, після Росії, країною, яка мала профіцит у міграційному обміні з Україною. В міграційному обміні як з країнами «далекого» зарубіжжя, так і «ближнього» у 2003 р. Україна найбільш часто втрачала серед своїх громадян — українців (8652 особи) і росіян (6923 особи).

Вчені акцентують увагу на диверсифікацію потоків між-державної міграції у 2005—2006 рр. У 2005 р. в процесі міграційного обміну між Україною і Росією відбулися позитивні зміни: вперше після 1993 р. Росія і Україна міняються

ролями. Саме Росія з 2005 р. виступає міграційним донором для України.

Загалом, на думку переважної частини українських та російських вчених, міграційні процеси стали дуже важливим чинником «епохальних демографічних подій» (періоду 1989—2011 рр.), які істотно змінили етнічну структуру України.

Джерельну базу досліджень з етнодемографії становлять, перш за все, статистичні матеріали, що відображають кількісний, статево-віковий, освітній склад населення України. Це, передусім, підсумки Всесоюзного (1989 р.) та Всеукраїнського (2001 р.) переписів населення. Завдяки цим матеріалам було виявлено зрушення у кількісному, статево-віковому, сімейному складі, освітньому рівні населення України впродовж 1989—2001 рр. Самостійну групу джерел становлять статистичні демографічні щорічники, бюлетені Державного комітету статистики України.

Окрему групу джерел становлять матеріали відділу національностей та міграції обласних державних адміністрацій. Дослідження документів місцевих органів управління дають змогу визначити рівень участі Української незалежної держави в національному відродженні, якість та ефективність реалізації законів України з питань національних меншин, з'ясувати питання про укладання однопонаціональних та змішаних шлюбів.

Матеріали статистичних щорічників України про стан економіки, демографічну та екологічну ситуації в 90-ті роки ХХ ст. — на початку ХХІ ст. допомагають виявити причини формування еміграційних настроїв серед національних меншин України. Особливо цінним джерелом дослідження еміграційних процесів стали законодавчі акти Української держави з питань міграції та угоди між нашою країною і Російською Федерацією, іншими державами про безвізові поїздки громадян обох держав та організацію їх трудової діяльності, соціальний захист і медичне страхування.

Важливу групу джерел репрезентують матеріали періодичної преси. Українські республіканські, регіональні, обласні газети містять цікаву інформацію з проблем еміграції громадян України та ін.

Поява останнім часом потужного наукового інтересу до етнодемографічної проблематики стала важливою подією не лише в науці, але також у суспільній практиці (у першу чергу

демополітичній). Невипадково у світовій науці етнодемографічні теми були широко осмислені як теми, що мають надзвичайно актуальний міждисциплінарний характер, а щодо їх розробки постійно зростає широкий суспільний інтерес. Тому маємо вагомі підстави твердити, що українські вчені, які включили до сфери свого професійного інтересу згадані фундаментально-пошукові наукові проблеми, становлять авангард, елітно-дослідницьку гвардію сучасних суспільствознавчих наук. Від успішності дослідження поставлених етнодемографічних тем залежить напрям траєкторії подальшого суспільного життя: прогрес, стагнація або регрес соціуму.

1. Козлов В.І. Динаміка чисельності народів. — М., 1969.
2. Козлов В.И. Этническая демография. — М., 1977.
3. Козлов В.И. Национальности СССР: Этнодемографический обзор. — М., 1982.
4. Пономарьов Анатолій. Українська етнографія. Курс лекцій.— К., 1994.
5. Сергій Піскунов, Володимир Піскунов. Деякі теоретико-методологічні проблеми дослідження етнодемореальності // Демографічні дослідження. — Вип.22. — К., 2000.
6. Казьмина О.Е., Пучков П.И. Основы этнодемографии. — М., 1994.
7. Демографическое развитие Украинской ССР (1970—1979). — К., 1977.
8. Народонаселение.Энциклопедический словарь. — М., 1994.
9. Стещенко В.С. Демография в современном мире. — М., 1978.
10. Стещенко В.С. Изучение воспроизводства народонаселения (Теоретические проблемы). — К., 1981. — С. 314—315.
11. Сови А. Общая теория населения. Т.1. Экономика и рост населения. — М., 1977.
12. Піскунов В. Про предмет-проблему посткласичної демографії або нотатки до критики абстрактного демографічного мислення // Демографічні дослідження. — Вип. 21. — К., 1999. — С. 134—145.
13. С.П.Капица, С.П.Курдюмов, Г.Г.Малинецкий. Синергетика и прогнозы будущего. — М., 1997.
14. Піскунов В. Про класифікацію демографічних моделей і репрезентовану ними демореальність //Демографічні дослідження. — Вип.20. — К., 1998. — С. 3—22.
15. Вишневский А.Г. Воспроизводство населения и общество. История, современность, взгляд в будущее. — М., 1982.
16. Стюарт Ян. Концепции современной математики. — Минск, 1980.
17. Піскунов В. Теоретико-методологічні аспекти демографічного моделювання // Демографічні дослідження. — Вип. 21. — К., 1999. — С. 3—26.

18. Федоров Г.М. Научные основы концепции геодемографической обстановки. — Л., 1991.
19. Лобжанидзе А.А., Горохов С.А., Заяц Д.В. Этногеография и география религий. — М, 2005.
20. Орлов А.Ю. Методика этногеодемографических исследований (yorlov@mts-nn.ru) — 2009.
21. Чирков О. Населення (Людність. Народо­населення) // Україна— Етнос. Науковий понятійно-термінологічний словник-довідник з етнологічних та дотичних до них проблем українознавства. — К., 2006.
22. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / За наук. ред. В.Стещенко. — К., 2001.
23. Левчук Н.М. Демографічні втрати України у період сучасної соціально-економічної кризи: регіональні особливості: Дис... канд. екон. наук: 08.09.01. — К., 1998.
24. Піскунов С. Динаміка найчисельніших етносів України (1959—2001 рр.) // Демографічні дослідження. — Вип. 25. — К., 2003. — С. 84—93.
25. Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. — К., 2004.
26. Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. — К., 1998.
27. Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. — К., 1965.
28. Наулко В.І. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975.
29. Наулко В.І. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність (за ред. В.Наулка). — К., 2001.
30. Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998.
31. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / Бернштейн О.Б., Зіневич Н.А., Зінич В.Т. та ін.; за ред. В.І.Наулка. — К., 2001.
32. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти (офіційне видання) / Власенко Н., Лібанова Е., Осауленко О. та ін.; наук. ред.: акад. І.Кураса, акад. С. Пирожкова. — К., 2004.
33. Євтух В. Етносуспільні процеси в Україні: можливості наукових інтерпретацій. — К., 2004.
34. Євтух В. Проблеми етнонаціонального розвитку: український і світовий контексти. — К., 2001.
35. Євтух В., Трощинський В., Аза Л. Міжетнічна інтеграція: постановка проблеми в українському контексті. — К., 2003.
36. Євтух В., Трощинський В., Галушко К., Чернова К. Етнонаціональна структура українського суспільства: довідник. — К., 2004.
37. Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К., 2004.
38. Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959—2001 рр. (За матеріалами переписів) // Людина і політика. — 2003. — № 2. — С. 12—24.

39. Курас І. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К., 2004.
40. Чирков О. Головні риси розвитку етнічної будови української нації від кінця ХІХ до ХХІ ст. // Україна і світ: етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри. Зб. наук. праць / За заг.ред. В. Сергійчука. — К., 2004. — С. 231—239.
41. Чирков О. Зміни питомої ваги українців у населенні України (в сучасних кордонах) від кінця ХІХ ст. до початку ХХІ ст. // Матеріали до української етнології. — 2004. — Вип. 4 (7). — С. 155—160.
42. Чирков О. Прогноз розвитку етнічної структури населення України протягом 1999—2019 років // Вісник інституту досліджень діаспори. — 1999. — Ч. 4 (6). — С. 9—10.
43. Чирков О. Розвиток етнічної структури населення України впродовж останнього десятиліття (1989—1998 рр.) // Історія України. — 1999. — № 42 (154). — С. 6—8.
44. Чирков О., Винниченко І. Етнодемографічний розвиток України: Історія, сучасність, перспективи // Сучасність. — 2000. — № 7. — С. 118—122.
45. Скляр В.М. Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959—1989 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. — К., 2001.
46. Скляр В.М. Етнодемографічні процеси в столиці України (за матеріалами переписів населення 1959, 1989, 2001 рр.) // Народна творчість та етнографія. — 2005. — №4. — С.15—22.
47. Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ-на початку ХХІ ст.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.01. — К., 2008.
48. Хвіст В.О. Демографічні зміни у складі населення незалежної України: українознавчий аспект: Дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12. — К., 2003.
49. Панчук Г.М. Зміни в складі населення Донецької області (1959—1989 рр.): Дис. ... канд. іст. нук: 07.00.01. — Донецьк, 2001.
50. Дегтеренко А.М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я (політологічний вимір). — Маріуполь, 2008.
51. Андреев Е.М., Добровольская В.М., Шабуров К.Ю. Этническая дифференциация смертности // Социс. — 1992. — №7. — С.43—50.
52. Піскунов С.В. Етнічні особливості смертності і тривалості життя в Україні у 1959—1989 рр. // Демографічні дослідження. — Вип. 19. — К., 1997. — С. 95—117.
53. Піскунов С.В. Етнічна диференціація народжуваності і плідності в Україні 1959—1989 рр. // Демографічні дослідження. — Вип. 19. — К., 1997. — С. 94—117.
54. Глуханова Г., Турос О., Рудницький О., Стефіновський А. Демографічна специфіка міст України з різним рівнем забруднення навколишнього середовища // Демографічні дослідження. — Вип. 19. — К., 1997. — С. 161—173.
55. Напр.: Тишков В.А. Реквием по этносу: исследования по социально-культурной антропологии. — М., 2003.

56. Кожевникова Н.И., Рыбаковский Л.Л., Сигарева Е.П. Русские: этническая гомогенность? (Опыт социол. исследования). — М., 1998.
57. Крисаченко В.С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. — К., 2005.
58. Савоскул С. Суверенізація України: етнічна ідентичність українського і російського населення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2003. — №4. — С. 44–60.
59. Арутюнян Ю.В. Русские в ближнем зарубежье // Социс. — 2003. — №11. — С. 31–40.
60. Еберхардт Піотр. Зміни народностей України в ХХ ст. — Варшава, 2004.
61. Белецкий М.И., Толпыго А.К. Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины // Полис. — 1998. — № 4. — С. 74–83.
62. Кабузан В. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719—1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. — РАН, Институт российской истории. — СПб., 1996.
63. Русские (Этносоциологические очерки). — М., 1992.
64. Савоскул С.С. Русские в независимой Украине: статус, идентичность, перспективы. / Украина и Россия: общества и государства: Сб. ст. Ред.— сост. Д.Е.Фурман. — М., 1997. — С. 278–329.
65. Хомра О. Міграція національних меншин в Україні в 1989—1994 рр.: динаміка, структура, територіальні відмінності // Демографічні дослідження. — Вип. 19. — К., 1997. — С. 75–90.
66. Романюк М. Д. Міграції населення України за умов перехідної економіки: методологія і практика регулювання. — Львів, 1999.
67. Шульга Н.А. Великое переселение: репатрианты, беженцы, трудовые мигранты. — К., 2002.
68. Малиновська О.А. Мігранти, міграція та Українська держава: аналіз управління зовнішніми міграціями: Монографія. — К., 2004.
69. Шлепаков А.М., Малиновська О.А., Пінчук О.М. Еміграція населення України: соціально-економічні аспекти та можливі наслідки. — Вип 17. Національний інститут стратегічних досліджень. — К., 1993.
70. Вишневский А.Г. Распад СССР: этнические миграции и проблемы диаспор // Общественные науки и современность. — 2000. — №3. — С. 115–130.
71. Рыбаковский Л.Л. Миграционный потенциал русского населения в странах нового зарубежья // Социс. — 1996. — № 11. — С. 31–42.
72. Савоскул С.С. Русские нового зарубежья: Выбор судьбы. — М., 2001.
73. Зайончковская Ж. Миграционные связи России после распада СССР // Миграционные процессы после распада СССР. — М., 1994.
74. Прибыткова И. Миграции и время: украинский вариант развития // Постсоветские трансформации: отражение в миграциях. — М., 2009.

75. Васильченко В., Петрова Т. Потрібна самостійна міграційна політика // Віче. — 1997. — №7. — С.77–86.

76. Стешенко В., Рудницький О., Хомра О., Стефановський А. Демографічні перспективи України до 2026 року. — К., 1999.

В'ячеслав Вілков

ЕТАТИСТСЬКА ПАРАДИГМА НАЦІЇ І НАЦІОНАЛІЗМУ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОБҐРУНТУВАННЯ

Автором запропоновано аналіз основних теоретико-методологічних проблем обґрунтування етатистської парадигми нації і націоналізму.

Ключові слова: етатистська парадигма нації і націоналізму, ідеологія, національна держава, нація, нація-держава, громадянська нація, націоналізм.

V.Vilkov. The Statist Paradigm and Theoretical and Methodological groundings. The author proposes an analysis of the main theoretical and methodological problems of grounding of the statist paradigm of nation and nationalism.

Key words: statist paradigm of nation and nationalism, ideology, national state, nation, nation-state, civic nation, nationalism.

Фундаментальна за характером аналізу та численна зарубіжна і вітчизняна наукова література, різноманітні нормативно-правові акти (декларації, хартії, конституції, закони, угоди) переконливо доводять, що проблематика «нації і держави», а в її межах з'ясування теоретико-методологічних переваг та недоліків етатистської моделі, є досить актуальними.

З-поміж об'єктивних передумов і чинників, що детермінують незмінний науковий і суспільно-політичний інтерес до проблем етатизації національних утворень у теорії «націй і націоналізму», можна виділити, насамперед, такі: багатовікові масштабні регіональні та глобальні національно-визвольні, національно-об'єднавчі, сепаратистські та іредентистські процеси, які стимулювали та нині ініціюють активні пошуки форм і способів політичної інституціоналізації етнонаціональних утворень; наростаюча тенденція проґо-

лошення нових незалежних держав (після двох світових воєн, краху колоніальної системи, розпаду СРСР, СФРЮ, ЧССР); розширення практик реалізації стратегій етнокультурного розвитку та національно-державного будівництва, а також їх нормативно-правового забезпечення; глибокі трансформації сучасної світосистеми в її структурно-політичному, глобально-економічному, мультикультурному, поліконфесійному вимірах і складових.

Загалом, особливо з другої половини ХХ ст. у комплексі суспільно-політичних наук, а також і серед великої кількості представників різних еліт, партійних лідерів та ідеологів як аксіома утвердилося теоретичне припущення, що найбільш оптимальним та перспективним способом формування сучасних націй як суверенних держав, а держав як національних є шлях реалізації (висхідний ще до ідей європейських просвітителів та акцентованих «ленінсько-вільсоновськими лініями і пунктами» планів державного облаштування та демократичної перебудови світу) «права націй», «принципу національності», «історичного права народу на повний державний суверенітет», «права націй на державне самовизначення» тощо. Таким чином, як загальноприйнятий базовий критерій та модель повноцінного розвитку національних спільнот виявився дуже ідеалізований феномен: «одна нація — одна держава», який з точки зору політичної теорії, конституційного та міжнародного права був концептуально окреслений як суверенна національна держава (нині часто в літературі іменується «нацією-державою»).

Тут зазначимо, що у плані політичної історії прихильниками етатизму «в національному питанні» фактично був абсолютизований виклик, кинутий буржуазно-демократичними революціями XVII—XVIII століття старому феодальному ладу і світосистеми («Ancien Régime»). Зокрема, професор із Німеччини Е.Ян, узагальнено оцінюючи початок і суть революційних перетворень феодального суспільства в аспекті націогенезу, детермінант утворення націй як політичних спільнот і національних держав, зазначає: «Розвиток ідеї народного суверенітету та її втілення в життя в ході Американської та, особливо, Французької революції 1789 р. поклали початок сучасному націоналізмові та національним рухам, утворенню націй і націй-держав. Ідея народного суверенітету, або ж верховенство влади народу, прийшла на зміну ідеї династичного суверенітету, що обґрунтовувала

право монархів на монопольне здійснення фізичного примусу і законодавчої влади на певній території» [1, с. 114]. При цьому Е.Ян вказує, що світова історія «знає два основні шляхи виникнення нації як політичної спільноти за волевиявленням». Перший із них, зазначає він, «був проведений Францією», де «громадяни самі оголосили себе нацією та перетворили існуючу у традиційних межах абсолютистську династичну державу на націю-державу». Другий «історичний шлях» утворення націй як «політичних спільнот» був пройдений США. Там «виникнення нації-держави» стало «продуктом поділу британської правової спільноти», здійсненого «у процесі самовизволення підданих і перетворення їх у громадян» [1, с. 115-116].

Як відомо, в сучасній націології найбільш виразно теоретична схильність до етатизму характеризує парадигму модернізму. Її представники, хоча і з використанням різних ідей і термінів, але теоретично відстоюють єдиний загальний постулат, відповідно до якого «нація» — це «територіальна політична спільнота, громадянське об'єднання юридично рівних громадян на конкретній території» [2, с. 66]. При цьому багато дослідників, як, наприклад, У. Альтерматт, дотримується точки зору, що «практично всі дефініції» етатистів («державно-національна школа») — так само як представників «культурно-національної школи» — «позитивно чи негативно, прямо чи опосередковано визначають ставлення (спільнот — *В.В.*) до держави і через це відношення класифікують націю чи народ». Теоретико-методологічну специфіку етатистського ж підходу швейцарський історик вбачає в тому, що його прибічники абсолютизують одну зі світових, і особливо західноєвропейських, тенденцій націогенезу, так звану — «від держави до нації». Тобто надають статусу універсальності таким процесам «національного будівництва» (*nation-building*), коли національна спільнота й національна ідентичність «могли формуватися на основі існуючої держави»; самі «національні держави формувалися з уже існуючих політичних спільнот», які ставали після буржуазно-демократичних революцій «спільнотою громадян», а їх «колективний суверенітет... перетворював їх на націю», яка, «як політична величина», представлялася «тотожною народу, державі й уряду» [3, с. 38-39]. До речі, за деякими оцінками, і саме поняття «нація-держава» було введено в 1920 р. відомим французь-

ким політологом Леоном Дюгі для концептуальної фіксації «французького розуміння» національної спільноти, з його «традиціями суверенітету нації» і її протиставленням німецькій моделі. Інституційна специфіка останньої історично виразно проявилася в особливій «формі державної влади та її легітимації», внаслідок якої в німецькому уявленні «влада (суверенітет) належить державі, а нація є не що інше, як орган держави». Створення консолідуючих її зв'язків, формування національної ідентичності її членів є не політичним проектом, а національна єдність є дополітичним феноменом, що виник на основі спільності мови і культури [4, с. 95-96].

Загалом, сутність етатистського тлумачення нації (концепту «нація-держав»), «корені якого сягають часів Французької революції», підкреслює Г.Касьянов, полягає в тому, що воно «базується на досить простому принципі: ототожнення нації з державою, тобто з територіально-політичною одиницею» та зводиться до постулату, що «нація існує лише в державі і як держава». Як досить слушно стосовно такого концепту зазначив Е.Сміт: «Ми можемо називати державу «нацією-державою» тільки коли окрема етнічна та культурна популяція проживає в кордонах держави, а кордони цієї держави збігаються з кордонами цієї етнічної й культурної популяції». За такими критеріями, вважає дослідник, «менше 10 відсотків існуючих держав» є «націями-державами» [5, с. 85-86]. Класичною ж «базовою моделлю», що відповідає етатистським стандартам та теоретичним приписам «того, як мають формуватися та підтримуватися національне суспільство й національна держава», він називає «англо-французьку» [6, с. 161].

Одним з яскравих прикладів сучасного етатистського підходу до розуміння природи нації є, на думку українського вченого Г.Касьянова, дефініція відомого англійського соціолога Є.Гідденса. Вона стверджує, що нація існує лише тоді, коли держава охоплює уніфікованим адміністративним впливом усю територію, яку вона вважає об'єктом свого суверенітету. Таке визначення, констатує український дослідник, ґрунтується на спільному для етатистів ототожненні понять «держави» і «нації», застосуванні за аналогією сенсів-значень термінів «національна держава» та «нація-держави» (формально похідних від поширеного словосполу-

чення «*nation-state*») та передбачає розуміння останньої як «спільності інституційних форм правління, що утримують монополію на управління територією з визначеними кордонами», а її владу як таку, що «санкціонована законом і безпосереднім контролем над засобами внутрішнього та зовнішнього насильства» [2, с. 66-67].

Треба також зазначити, що в гідденсівській теоретичній позиції (так само як багатьох етатистів) проглядається не тільки концептуальне ототожнення сучасного суспільства, нації й національної держави, але до числа основних ознак останньої, окрім суверенітету та громадянства, зараховується й ментальний фактор — націоналізм. Так, згідно з Є. Гідденсом, «національні держави асоціюються з розвитком націоналізму, який можна визначити як комплекс символів та переконань, що дає почуття належності до єдиної політичної спільноти». А націоналізм (який, як стверджує соціолог, «з'явився тільки з розвитком сучасної держави»), «є найголовнішим виявом почуття ідентичності з чітко окресленою суверенною спільнотою» [7, с. 399-400].

З іншого боку, аналізуючи різноманітні оцінки та інтерпретації «фактора націоналізму» для етатистського обґрунтування теоретичної моделі нації, необхідно звернути увагу на те, що теоретична модель «нація-держави» або концепція «громадянська нація», що базуються на аксіоматиці конституціоналістського підходу в політичних дослідженнях («на нормативній основі республіканізму» — Ю.Габермас) і передусім постулатах лібералізму та концепті «права націй на самовизначення», несамодостатні, а то й, з наукової точки зору, неспроможні в розв'язанні теоретичних і практичних питань про «державні кордони» націй. Бо в цьому аспекті має місце «концептуальний пролом» у вирішенні проблеми суверенності та легітимності влади національної держави, зрозумілої як добровільне «об'єднання вільних та рівних індивідів» у межах певної території. «У реальному світі», констатує Ю.Габермас, «кордони республік» «є результатом історичних перипетій, раптових поворотів подій, як правило непередбачуваних підсумків воєн або громадянських конфліктів, коли хтось, зрештою, захоплює владу і тим самим отримує можливість визначати територіальні й соціальні межі політичної спільноти». І тому є помилкою, «витоки якої у ХІХ столітті», вважати, нібито на питання про «межі

та кордони республік» як національно-державних утворень «можна дати теоретичну відповідь, пославшись на право національного самовизначення». Та й узагалі, робить висновок німецький філософ, «територіальні та суспільні кордони конституційної держави, з нормативної точки зору, випадкові» [8, с. 372].

На відміну від теорії, аргументований спосіб виходу з кризової ситуації у вирішенні питання про те, «хто має, а хто не повинен належати» до національного територіально-політичного союзу громадян і як мають бути окреслені його «законні» кордони, здійснив націоналізм, який на «питання, що залишається теоретично не розв'язаним», запропонував «практичну відповідь». Фактично етнонаціоналізм, «на відміну від штучного порядку писаного права» (нормативно-правового підходу «республіканізму»), представив національну спільноту «природним утворенням», що має «органічне коріння» і «не потребує виправдання, окрім його наявного існування». Спроектувавши «націю як уявну сутність, яка вже склалася», а також «кристалізувавши» національну свідомість «на основі артефактів», як-от: «спільне походження, історія та мова», він «надав кордонам і реальному складу політичної спільноти аури вдаваної сутності та успадкованої легітимності». Як показала історія національно-державного будівництва, такі націоналістичні уявлення виявилися здатними «символічно скріплювати та посилювати територіальну та соціальну єдність національної держави» і дозволили «замаскувати випадковий характер того, чому трапилося стати державними кордонами» національних спільнот [8, с. 372]. Узагальнено ж, ключова аксіома Ю.Габермаса про роль етнонаціоналізму у процесах формування національних держав сформульована таким чином: «Культурні символи «народу», який, як передбачається, має спільне походження, мову та історію свого унікального характеру (все це називається його «народним духом»), у будь-якому випадку породжують якусь уявну єдність і завдяки цьому сприяють усвідомленню жителями однієї й тієї самої державної території їх взаємоналежності, що досі залишалася абстрактною й опосередкованою лише юридично. Лише символічна побудова «народу» перетворює ту чи іншу сучасну державу на державу національну» [9, с. 277].

Отже, на нашу думку, якщо узагальнено оцінювати етатистську теоретичну модель нації, то необхідно підкрес-

лити, що, порівняно з іншими концепціями (парадигмами) націй, націогенезу, національного будівництва і держави, у представників першої («політичної теорії нації») дефініція національної спільноти (за винятком етнократичних і расистсько-фашистських моделей) є досить стандартизованою. В одному варіанті, якщо нація, її субстанціональні властивості повністю або частково ототожнюються з атрибутивними властивостями демократичного типу державної влади, джерелом її легітимності та інституціоналізованими способами здійснення в територіально відмежованому «соціальному просторі», визнається вирішальна роль національно-державної ідентичності громадян і націоналізму як «загальної політичної/громадянської релігії» для консолідації окремого суспільства, то науковці часто оперують поняттям «нація-держава». У багатьох інших варіаціях нація етатистськи концептуально визначається в ідейних стандартах суто ідеологеми «суверенітету народу». І нарешті, нація дуже типово, вузько політологічно або політико-психологічно визначається прихильниками етатизму як «сукупність громадян», які вже «колективно володіють державою» або «бажають здійснити самовизначення»; як «солідарна спільнота», яка «ґрунтується на конституційній рівності своїх членів», «завжди прив'язана до конкретної території (patria)» та «встановлює своє незалежне самоврядування»; як «народ, що створює демократичні інститути власної незалежної держави»; як «політично мобілізований народ», «народ, що має спільну політичну волю» або «політичну свідомість» та «домагається права на державність» тощо.

Таким чином, у кінцевому підсумку, так чи інакше, але логічно впливає, що відповідно до етатистського розуміння ролі держави у процесах утворення та існування націй на націю переноситься цілий ряд ознак держави, а властивості і функції інститутів державної влади перетворюються в етатистській теоретичній моделі на атрибутивні якості та риси національної спільноти. У більшості випадків це стосується таких ознак демократичного державного утворення (з позицій лібералізму — демократичного політико-правового співтовариства, за Є.Яном, «вільної конституційної республіки») як-то: територіально-політично незалежне і організоване населення країни (народ), що відмежоване міжнародно визнаними кордонами (на них зорієнтована національна свідомість), владно-інституціоналізоване само-

управління громадян, що структуроване та здійснюється на конституційних засадах, державний (колективний) юридичний і (або тільки) політичний суверенітет, який інтерпретується та термінологічно нормативно-правово фіксується як суверенітет національний (нації). Така теоретична позиція здебільшого представлена концепціями тих дослідників (здебільшого англо-американських), які навіть термінологічно використовують поняття «нація» і «державна» (сучасна) як синоніми.

Між тим, оцінюючи вищесказане, необхідно підкреслити, що «етатистська» модель націогенезу і нації, як правило, представляє собою, за висловом Е. Сміта, «дефініційну редукацію». Оскільки така концепція, роблячи «в теорії і на практиці акцент на «державній складовій» та обґрунтовуючи, що «нація включена в поняття національної держави», тим самим доводить, що «нація не має ніякого незалежного концептуального статусу поза своїм зв'язком із державою». У концептуальному підсумку: «Тут не залишається ніякої можливості незалежної теорії нації і націоналізму» [10, с. 146]. У той же час, політична історія переконливо свідчить, що одні нації не мають власної державності, інші ж існували та існують у межах декількох держав. Загалом, держава і нація в більшості випадків не збігаються ані за соціально-політичними, ані за структурно-функціональними та територіальними, ані за хронологічними межами та атрибутивними властивостями й ознаками. І з того, що історичні межі двох епох — народження багатьох націй, націоналізмів та сучасних демократичних або «національних держав» — хронологічно близькі одна до одної, історично накладаються одна на одну, а в об'єктивній діалектиці та ідеологічному забезпеченні суспільного розвитку сучасної світосистеми вони взаємозумовлені, безпосередньо не впливає, що одна з них є першопричиною, універсальною формою або необхідним (єдино можливим) способом буття іншої.

Виходячи ж із зазначеного, цілком закономірно має впливати, що не тільки реальні феномени, але й самі поняття «державна» і «нація» не можуть бути тотожні одне одному або формально об'єднані. Тобто їх концепти й термінологічні позначення не повинні збігатися ані за змістовим наповненням, ані за синонімічним лексичним слововживанням, бо призначені фіксувати і відображати природу

різних соціально-історичних утворень як у їх структурних, так і функціональних взаємозв'язках і проявах. Як підкреслив ще на початку 70-х років минулого століття Е.Сміт: «Концепція держави пов'язана тільки з державними інститутами, відмінними й незалежними від інших соціальних інституцій», а «нація означає культурні та політичні зв'язки, які об'єднують у єдину політичну спільноту всіх, хто має загальну культуру і батьківщину» [11, с. 23-24]. У контексті сказаного нам видається, що навіть для затятих шанувальників ідей про життєву необхідність боротьби їхньої нації для набуття статусу «світової держави» немає концептуальної необхідності повністю етатизувати феномен нації, так само як й ототожнювати такі поняття, як нація і держава (нехай і більш конкретно — «національна держава»). У політичній теорії це чітко зробив ще «самодержавний» «економічний націоналіст» (як він сам себе номінував) М.Вебер. Він іще в 1895 році у «вступній лекції» та її публікації сформулював, що «національна держава» — це «світська владна організація нації». Її призначення полягає в забезпеченні «вічної боротьби за збереження і вирощування національної породи» і «національної могутності». Вона «представник» її «економічних і політичних владних інтересів», необхідний для реалізації прагнень до «завоювання життєвого простору у світі», розширення його «розмірів», включаючи «заморські експансії» [12, с. 24-25, 30-31, 35].

Необхідно також визнати, що етатизація феномену нації як політичного співтовариства зробила теоретично актуальною, у ряді випадків ідеологічно конфліктною, проблему про форму інституціоналізації не лише етнічної, але й політичної нації. Центральною тут є відповідь щодо того, як у сучасній економічній та політичній світосистемі мають бути взаємопов'язані нація та форма державного устрою, для того щоб громадянське суспільство та держава втілювали в собі і розвивали в практиці свого політичного буття принципи демократії. Так, з одного боку, об'єктивні інтереси забезпечення «історичної життєздатності» національної спільноти, завдання підтримки серед її представників національної єдності, громадянської солідарності та етнокультурної особовості вимагають нібито створення виключно унітарно-централізованої держави. А з іншого, як доводять сучасні дослідники, для існування політичної нації така форма

державного устрою, як унітарна держава, не є винятковою та безумовною. Політична нація може успішно розвиватись і в рамках федеративної державно-політичної системи, внаслідок чого остання навіть набуває національних рис. Наочним прикладом цього в політичній історії націогенезу деякими сучасними дослідниками визнається німецька нація. «На відміну від Франції, — підкреслює німецький історик політики О.Данн, — в якій виробився централістськи-унітарний тип національної держави, характерним для Німеччини типом національної держави стала *держава національно-федеративна*. Сильно розвинений *регіоналізм* являє собою відмінну рису німецької нації» [13, с. 381]. Не заперечуючи наведене твердження О.Данна, лише нагадаємо, що федералізація інституціоналізованої політичної влади (з різним ступенем та історичними особливостями її послаблення або посилення) характерна для багатьох сучасних політичних націй Європи і світу (наприклад, Австрії, Канади, США, Швейцарії тощо).

Якщо ж лаконічно фіксувати ряд основних проблем та протиріч, що виникають при етатистському способі обґрунтування теоретичної моделі нації та визначенні її поняття і залишаються майже нерозв'язаними, то з їх множини (через обмеженість обсягу статті) можна виділити такі:

— ідейно-теоретична несамодостатність етатистського концепту «нація», який витісняється чи багато в чому заміщується, як мінімум, концептом «національна держава»;

— на рівні повної невизначеності залишається розв'язання проблеми пошуку якої-небудь парадигмальності теоретико-методологічних засад та приписів щодо відображення націогенезу і природи нації, тобто досягнення в рамках наукового співтовариства згоди в питанні про те, яку з безлічі теоретичних моделей держави/політичної системи має взяти за еталон для концептуального відображення феномену національної спільноти, оцінки цивілізаційної повноцінності її буття (особливо для створення концепту «нація-держава»);

— аналогічні труднощі виникають і з вибором концепцій демократії як теоретичного фундаменту, тобто яку з парадигмальних систем теоретичних узагальнень («ліберальну», «плюралістичну», «демократичного елітизму») можна визнати найбільш правильною та ефективною для створення загальної теоретичної моделі «політична нація». Подібні

проблеми цілком очевидні і в ситуації з вибором моделі взаємозв'язку «громадянське суспільство — держава» для обґрунтування концепції «громадянська нація». До того ж, теоретична модель політичної нації, що базується на концепціях демократії, нерідко вступає в явне протиріччя з практикою, а саме — з тими реаліями суспільно-політичного буття, коли в тих чи інших «націях-державах» тривалий час зберігаються авторитарні або тоталітарні режими;

— етатизований концепт нації і, особливо, теоретична модель «нація-держава» фактично незастосовні до федеративних утворень, а за численними оцінками дослідників, реальна кількість націй значно перевищує кількість держав у світі, навіть разом із федеративними утвореннями, що робить аксіоматику, нормативні стандарти та дослідницькі установки етатистського підходу малопродуктивними;

— етатистська дихотомія «народ-нація» (за принципом поділу на суб'єкт та об'єкт політично-інституціоналізованої влади, тобто шляхом часто оціночного постулювання як «історичного факту» наявності в минулому або в сьогоденні в етнічній спільноті «власної» державності) позбавляє об'єктивно-історичних підстав теоретичне відтворення націогенезу в цілому. Вона створює просту, але абсолютно суб'єктивістську, ідеологічно заангажовану схему «констатації постфактум» та «для кожного окремого випадку» стосовно оцінок того, «кого і за яких припущень вважати нацією». Більше того, сам по собі «факт наявності або тимчасової відсутності» держави з «національним ім'ям» (наприклад, євреїв, німців, поляків, українців тощо), за вельми нестабільних реалій Нової та Новітньої політичної історії, постійного перекроювання політичної карти світу, зміни кордонів держав аналітично потребує розробки та впровадження в націологію якоїсь загальноприйнятої системи «соціально-політичного хронометражу» для вимірювання реальності та створення власне як «наукового» «факту існування нації»;

— етатистський підхід у трактуванні нації як народу, що прагне до самовизначення, тобто лише через призму появи/відсутності ідеології «національної свободи» та відповідного їй руху, особливо в численних ситуаціях «націоналізмів без націй» (Е.Сміт), позбавляється чітких соціологічних і теоретичних наукових інструментів для аналізу й оцінок;

— феномен національної спільноти втрачає можливості загальносоціологічного аналізу, тому що аксіоматика етатизму приписує розглядати їх у достатньо вузькому дисциплінарному політолого-конституціоналістському вимірі, головним чином, з точки зору та в аспекті суто владних ознак і проявів, властивостей і функцій політичних інститутів, структурно-функціональних особливостей політичних систем, характеру політичних режимів, конституційних та міжнародно-правових норм і визначення термінів;

— загальносоціологічно та гуманістично-демократично залишається невирішеним питання про припустимий ступінь культурної та мовної диференціації громадян і груп населення держави (особливо в конкретному відсотковому обчисленні і за наявності безлічі латентних або гострих етнічних конфліктів) для того, щоб його вважати єдиною «політичною нацією», «нацією-державою». З іншого боку, навіть з погляду ліберально-демократичних уявлень, неможливо визначити мінімально-дозвільний кількісний критерій для застосування групами «права на самовизначення» і створення нової незалежної держави, як, втім, і для надання мові/мовам статусу «державних»;

— вищесказане стосується й теоретичних проблем встановлення «допустимого порога» зниження в сучасному глобалізованому світі «суверенітету національних співтовариств/держав» на міжнародній арені та мінімальних меж «монополії на владу їхніх урядів» всередині країни, для того щоб їх можна було б вважати «націями-державами»;

— особливий комплекс проблем і протиріч пов'язаний з тим, що формально демократичні за їх змістом та характером етатистські ідеї, принципи й політико-правові приписи, створені в націології, на практиці нерідко можуть використовуватися для забезпечення і виправдання дискримінаційної політики та всіляких форм етнократизму або етноциду («культурного геноциду»). Тоді як «конституціональна етатизація» однієї з націй в поліетнічній і мультикультурній державі здатна сприяти дискримінації національних (етнічних) меншин, вести за допомогою монополізації політичної влади «елітами» титульної національної більшості до «присвоєння» ними функцій держави, а також стимулювати впровадження системи етнічно орієнтованого контролю в розподілі матеріальних і духовних ресурсів,

проведення соціальної, гуманітарної та інформаційної політики.

На завершення переліку основних проблем та протиріч, характерних для етатистського способу тлумачення природи нації, зауважимо, що запропоновані його адептами принципи та ідеї щодо розробки та обґрунтування моделі національної спільноти — це не стільки система суто теоретичного відтворення та наукового узагальнення багатомірних процесів націогенезу або єдино правильний підхід до аналізу етнополітичних реалій у контексті політичної історії, скільки концептуальне бачення та проект політико-правової інституціоналізації (об'єктивації) ідеалу та головної мети лише одного з домінуючих типів національних рухів і націоналізму «епохи модерну». До того ж, переконливим фактом, що наочно свідчить про теоретичну неповноту і суттєві недоліки такого концептуального моделювання, є тенденція бурхливого розвитку у націології останнього століття інших, часто альтернативних до етатизму концепцій і парадигм (особливо культурний примордіалізм і переніалізм, до певної міри етносимволізм). А їхні прихильники, з позицій «неполітичного» підходу та фундаментальної методологічної бази багатьох соціальних наук, дають досить аргументоване і неетатизоване обґрунтування процесів і тенденцій націогенезу та національно-державного будівництва, пропонують науково доказове теоретичне відображення сутності та властивостей національних спільнот, форм їх взаємозв'язку з державою, іншими політичними інститутами сучасної світосистеми.

1. Ян Э. Государственное и этническое понимание нации: противоречия и сходство // Полис. — 2000. — № 1.

2. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: Монографія. — К.: Либідь, 1999.

3. Альтерматт У. Етнонаціоналізм в Європе. — М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2000.

4. Ачкасов В.А. Етнополитология: Учебник. — СПб.: Изд-во С. — Петерб. ун-та, 2005.

5. Smith Anthony D. Nations and Nationalism in a global era. 1995. Polity Press in association with Blackwell Publishers Ltd.

6. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — К.: Ніка-Центр, 2009.

7. Гіденс Е. Соціологія. — К.: Основи, 1999.

8. Хабермас Ю. Европейское национальное государство: его достижения и пределы. О прошлом и будущем суверенитета и гражданства / Нации и национализм. — М.: Праксис, 2002.

9. Хабермас Ю. Постнациональная констелляция и будущее демократии / Политические работы. — М.: Праксис, 2005.
10. Смит Э. Д. Национализм и модернизм: Критический обзор современных теорий наций и национализма. — М.: Праксис, 2004.
11. Сміт Ентоні. Національна ідентичність. — К.: Основи, 1994.
12. Вебер М. Национальное государство и народнохозяйственная политика / Политические работы (1895—1919). — М.: Праксис, 2003.
13. Данн О. Нации и национализм в Германии 1770—1990. — СПб: Наука, 2003.

Тетяна Горбань

ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ: ІСТОРИКО-ЕТНОПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ

У концептуальному плані узагальнені погляди на проблему формування української політичної нації — від витоків ідеї, її подальшого розвитку до політичної практики (початок ХХ — початок ХХІ століть).

Tetiana Gorban'. Formation of Ukrainian political nation. Different approaches towards formation of Ukrainian political nation— from the origin of the idea and its evolution up to political practice (beginning of the twentieth — beginning of the twenty first century) are summoned up.

Національні рухи кінця ХХ — початку ХХІ століть (узагальнені деякими сучасними етнополітологами поняттям «Етна етносів») вкотре підтвердили, що поліетнічність державно об'єднаних суспільств рано чи пізно, у тій чи іншій формі стає причиною політичної конфліктності. Зазвичай це буває тоді, коли або чисельно чи політично домінуюча нація (етнічна група) намагається у той чи інший спосіб асимілювати інші етнічні групи, або та чи інша національна меншина, порушуючи державний суверенітет, чинне законодавство, стає на шлях сепаратистських домагань. Протягом століть як світова, так і вітчизняна політична думка дійшли переконання, що одним із дієвих засобів усунення причин для такої конфліктності, створення підґрунтя загальносуспільної консолідації є реалізація ідеї творення політичної нації, у якій мають знайти відображення органічно поєднані інтереси як титульної нації, так і національних меншин.

У незалежній Україні проблема формування української політичної нації набула особливої актуальності як у науковому дискурсі, так і в політичній царині суспільного життя. Причому і в одному, і в іншому випадку гостро дебатуються проблеми, що стосуються як самої суті поняття «політична нація», так і того, у який спосіб має відбуватися її формування: чи як політичної нації українського етносу, чи вона буде заснована на моделі співгромадянства. Непоодинокими є й судження, які взагалі ставлять під сумнів здійснення «проєкту» політичної нації. За таких умов одне із завдань суспільствознавців полягає в тому, щоб через узагальнення відповідного історичного досвіду сприяти процесам формування політичної нації співгромадян, шукати платформу для зближення позицій тих, хто поняття «українська нація» ототожнює з суто етнічним змістом, і тих, для кого воно є синонімом загальногромадянського патріотизму.

У вітчизняній історіографії, з сучасною включно, немає однозначного визначення поняття «політична нація», як, до речі, і більш давнього поняття «нація». Українська історіографія закарбувала безліч поглядів на сутність названих понять — поглядів суперечливих, нерідко взаємовиключних, що об'єктивно впливає з полісемантичності самого терміна «нація». Кількість визначень нації, стверджує, наприклад, Л.Нагорна, обчислюється сотнями, але серед них немає жодного, яке могло б претендувати на титул загальноприйнятого [1, с. 43]. Розбіжність у дефініціях, на нашу думку, явище об'єктивне, адже нація, як наголошує інший сучасний етнополітолог С.Римаренко, — динамічний організм, і дане раз і назавжди її визначення суперечить законам діалектики [2, с. 64].

Немає усталених поглядів і стосовно того, де і коли сформувалися перші політичні нації. Так, у ґрунтовній колективній праці «Українська політична нація: генеза, стан, перспективи» немало сторінок присвячено формуванню і функціонуванню еллінської та римської політичних націй [3, с. 70-78]. Щоправда, у тій же монографії зазначається, що тільки капіталізм створив передумови для формування громадянського суспільства, «котре, власне, і є політичною нацією» [3, с. 26]. З таких зовні суперечливих тверджень можна зробити висновок, що політична нація як суспільний феномен має різні ступені зрілості, може по-різному проявляти себе у різних державно-політичних системах.

Поліваріантність дефініцій поняття «політична нація» обумовлює й неоднозначність суджень щодо витоків і становлення української політичної нації. На нашу думку, не можна погодитися з твердженням, що в добу визвольних змагань середини XVII ст. український народ як державотворчий етнос трансформувався в політичну націю [3, с. 157]. Маємо зважати на те, що йдеться про тогочасну *козацько-гетьманську* державу, тобто про державу станову, а не про державу всього українського народу (не говорячи вже про міжконфесійні розмежування чи про іноетнічне населення, зокрема поляків і євреїв, які із цілком очевидних причин «не вписувались» у визначення «політична нація»). Отже, стосовно вказаного періоду формально може розглядатися лише один із двох обов'язкових елементів, за наявності яких тільки й можна говорити про спільноту як про політичну націю, а саме — держава. Проте у козацькій державі не було повноти народовладдя як реально існуючого механізму реалізації волі й інтересів *усіх* громадян суспільства. Тобто не існувало всеохоплюючої демократії як другого обов'язкового чинника формування і функціонування політичної нації.

Видається некоректним говорити про існування української політичної нації, і коли йдеться про модерний період вітчизняної історії — допоки не сформувалася українська етнічна нація. А між тим, роз'єднаний український етнос надто пізно, за європейськими мірками, усвідомив себе нацією. Двадцять століття застало його на півдорозі до такого усвідомлення. Українська політична думка була майже одностайна в тому, що на рубежі XIX — XX ст. український етнос ще не оформився в сучасну (на той момент) модерну націю. Українство в Росії, писав на початку минулого століття М.Грушевський, повинно вийти за межі ідеї етнографічної народності, стати «політичним і економічним», узятися до організації української суспільності як нації. Українці мусять стати нацією, коли не хочуть залишитися паріями серед народностей [4, с. 296-297]. Завданням майбутнього, говорив у той же приблизно час І.Франко, є «витворити з етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного і політичного життя, відпорний на асиміляційну роботу інших націй, звідки б вона не йшла» [5, с. 404]. Отже, на переконання корифеїв вітчиз-

няної політичної думки, тогочасний український етнос ще не можна було вважати модерною нацією.

Той факт, що українська нація, в новітньому розумінні цього слова, на початок ХХ ст. ще не склалася, визнається і сучасною етнополітологією. Ознакою нації, вважає, наприклад, Я.Грицак, «на емпіричному рівні є або наявність національної держави, або масовий політичний рух за її створення» [6, с. 122]. Ні того, ні іншого на початку ХХ ст. Україна ще не мала, навіть з урахуванням певної «розмитості» поняття «масовий політичний рух».

Вважаємо неправомірним говорити про українську політичну націю як цілісність (а іншою вона й не може бути) за умови, коли єдинокорінний етнос був штучно роз'єднаний і проживав у складі різних імперій, а по суті — і в координатах різних цивілізаційних систем. Ідучи різними дорогами, писав М.Грушевський, під впливами різних чужих народів і при слабкому розвитку національного життя, українці слабо відчували свою національну єдність, мало вносили в спільну культурно-національну скарбницю й пасивно піддавалися чужим впливам. А отже, вважав, що українці повинні «всю енергію вложити в те, аби відіграти національне почуття, і з ним — почуття національної спільності, солідарності у різних частин українського народу» [7, с. 378].

Провідних ідеологів українського національного руху турбувала реально існуюча загроза «роз'єднатися не об'єднавшись». Маються на увазі негативні ознаки, що виразно проявилися у стосунках між галицькою і наддніпрянською інтелігенцією як наслідок тих змін, які відбулися у настроях останньої під впливом революційних подій 1905 — 1907 років у Росії. На думку М.Грушевського, це явище пояснювалося тим, що за передреволюційні 20 — 25 років «суспільність галицька привикла бачити й уявляти собі Галичину як духовний і культурний центр української землі, як ту духовну фабрику, де виковується українська культура для цілої соборної України» [7, с. 376]. Проте революція 1905 р. принесла, на його переконання, деякі свободи і в підросійську Україну, що спричинило тенденцію до її відмежування від Галичини. У відносинах України й Галичини, зазначав Грушевський, не тільки не виявилось ніякого руху до єднання в інтересах національної концентрації, а навпаки, мало місце щось зовсім інше: серед частини

української інтелігенції з'явилися антигалицькі настрої, і в російській Україні якось відразу запанував загальний тон в напрямі відокремлення, а не тіснішого зближення з Галичиною [7, с. 378].

Стаття, у якій викладені міркування метра української політичної думки, має заголовок «Галичина і Україна». Можна припустити, що таке поєднання через сполучник «і» зовсім не випадкове, оскільки йшлося не про єдине українське національне тіло, а про етнічно споріднені, але багато в чому відмінні один від одного «уламки українства». Враховуючи реалії, Михайло Сергійович закликав «розвивати почуття єдності, солідарності, близькості, а не роздмухувати різниці, які їх (українців — *Т.Г.*) ділять і які при таких роздмухуванні можуть привести до повного відокремлення, культурного і національного, різних частин української землі. Коли б кожна пішла своєю дорогою, не дбаючи про зближення, то за яких 20 — 30 літ ми мали б перед собою дві національності на одній етнографічній основі, подібно як серби й хорвати, дві частини одного сербського племені, політичним, культурним, релігійним обставинам дали себе розвести до повного відчуження» [7, с. 380].

Про необхідність етнічно-культурного єднання українців, які проживали у складі різних імперій і в різних регіонах Наддніпрянщини, говорив і речник українського самостійництва М. Міхновський. «Українська національна думка, — писав він в одній із публікацій 1905 р., — мусить обнімати всіх українців, де б вони не проживали, без огляду на чужі державні кордони. Досі твердого почуття національної єдності усіх українців на просторі усїєї України від Карпат до Кавказу — не дуже слідно. Воно ледве починає вироблюватися. Натомість чимало ще у нас провінціалізму: свого роду локального чи там провінціального українства: лівобережного, правобережного, галицького, буковинського і т. д. Наші люди замало ще українці, а забагато полтавці, кияни, галичани, буковинці і т. д. Великою нацією, і то нацією в справдешньому значенні цього слова, стануть українці лишень тоді, коли в кожному з нас дорешти згине полтавський, галицький і т. д. провінціал, а в цілому зродиться та зросте Всеукраїнець, якого думи і змагання обнімають усю Україну зарівно і неподільно як нерозлучну і єдину цілість» [8, с. 156].

Отже, ідею всеукраїнства, зреалізовану на основі територіальної і духовної соборності етнічних українців, до того ж у статусі державотворчого народу, правомірно співвідносити з першими кроками на шляху постання української політичної нації. Хоча уже й на тому етапі зміст поняття «всеукраїнство» починає виходити за межі суто етнічного сприйняття, набуваючи більш розширеного трактування. Ще наприкінці ХІХ ст. Ю.Бачинський писав, що здобуття політичної незалежності і соборності України — то справа не лише українського народу в етнічному розумінні, а всіх, хто мешкає в Україні, «без огляду на те, чи се автохтон-українець чи колоніст великорос, поляк, жид чи німець. Спільний інтерес зукраїнчить їх, змусить їх всіх стати українськими патріотами» [9, с. 77].

Проте чи не вперше, на рівні його сучасного усвідомлення, поняття «політична нація» відповідно до українських реалій сформулював і протягом перших десятиліть минулого століття неухильно відстоював В.Липинський. «Для державного унезалежнення України, — переконував він, — необхідно всі класи і всі «нації» об'єднати під спільним гаслом політичним і під спільним гаслом патріотичним... Нація для нас — це всі мешканці даної Землі і всі громадяни даної держави, а не «пролетаріат» і не мова, віра, плем'я... Ми хочемо Української Держави, обіймаючої всі класи, мови, віри і племена Української землі» [10, с. ХІІІ]. Поняття «політична нація», яке час від часу зустрічається в його творах, він послідовно ототожнює, поряд з соціально-класовими складовими, також з поліетнічною структурою українського суспільства.

До поширеного в інтелектуальних сферах українського суспільства гасла «Україна для всіх, хто живе на українській землі», він додає: Українцем є й повинен бути той, хто осів (а не кочує) на нашій землі й тим самим став частиною України без огляду на його племінне чи культурне походження, на його «расову» чи «ідеологічну» генеалогію. Для українського державника, на його переконання, «українцем, своїм, близьким, людиною одної нації — єсть кожна людина, що органічно (місцем осідку і праці) зв'язана з Україною» [10, с. 474]. В українській політичній думці В.Липинський був одним із перших, хто сформулював теоретичне положення про націю як територіально і полі-

тично об'єднану спільність етносів, яка постає на єдиному цивілізаційному ґрунті.

Українська влада періоду 1917 — 1920 років, усвідомлюючи значення загальногромадянської консолідації для розбудови національної держави, намагалася вибудувувати національні відносини так, «аби сильні не могли зловживати своєю силою щодо слабких, а слабкі й неміщі не висували надмірних несправедливих вимог до сильніших» [11, с. 149-150]. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, писав М.Грушевський, «не повинна затопляти інших народностей і обмежувати їх змагання до свобідного розвитку своєї культурної і національної стихії... Ми виступаємо рішуче проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгромадянами інших народностей» [12, с. 18].

На етапі боротьби за утвердження української державності політичні партії усіх основних ідеологічних спектрів — соціалісти, ліберали-поступовці, консерватори, визначилися з позицією щодо стосунків з національними меншинами України. Їх спільною політичною платформою було налагодження таких етнополітичних відносин, які б забезпечували консолідацію українського суспільства на основі як соціальної, так і етнонаціональної злагоди. Проте не настільки визначеним і однозначним було ставлення самих національних меншин до політичних і соціальних процесів, які починалися в Україні у постімперський період. Проголошення прав національних меншин не розв'язувало автоматично проблему досягнення міжетнічного консенсусу щодо питання про державне самовизначення України. Створення умов для національно-етнічного самовизначення окремих народностей таїло в собі й певні загрози етнорозмежувального характеру, що суперечило ідеї загальносуспільної консолідації. Це був той зворотний бік національно-персональної автономії, застерігав М.Грушевський, який треба мати на увазі: автономія може створити «броньовані фортеці», де засядуть елементи реакційні, несоціалістичні, настроєні шовіністично або вузьконаціоналістично [13, с. 259]. Під «броньованими фортецями» Грушевський мав на увазі «міста українські не українські по людності», які часто є вогнищами антиукраїнських настроїв і навіть виступів, що «підкопують і зривають нашу державність й тим викликають роздратування в українському громадянстві».

Розглядаючи міста як «чужі», російсько-єврейські, суть проблеми М.Грушевський бачив у тому, що «росіяни тягнуть за Москвою, а громадська позиція євреїв є еклектична». Проте і за таких застережень вважав, що «ми повинні думати про те, як увести в колії нашого життя сі гетерогенні чужородні тіла та зв'язати їх з нашим життям, як вигладити й нейтралізувати їх відчуженість...» [13, с. 255].

Етнонаціональні процеси в Україні радянського періоду, якщо розглядати їх під кутом зору формування політичної нації, мають більш ніж суперечливий вигляд. З одного боку, саме в роки існування української радянської державності сформувався той етнічно-територіальний простір, на якому сьогодні й вибудовується сучасна політична нація. З іншого боку, тоталітарний режим, як і свого часу абсолютистські монархічні режими, через свою недемократичність несумісний з національним волевиявленням народів. Неможливим було постання української політичної нації як окремого суб'єкта етнополітики також за умов проголошення «нової історичної спільності — радянського народу».

Орієнтації на творення української політичної нації як співтовариства громадян України всіх національностей виразно простежуються з початку 90-х років минулого століття, що знайшло опосередковане відображення в Конституції України (1996 р.). Зокрема, її преамбула починається з визначення змісту поняття «український народ» як громадян України всіх національностей [14, с. 3]. Здавалося б, йдеться про визначення українського народу як політичної нації — органічної єдності всіх громадян України. Проте далі, в Статті 11 Основного закону, український народ вже диференціюється на українську націю (консолідації якої сприяє держава), а також на корінні народи і національні меншини [14, с. 7], що є свідченням етнічного підходу для визначення сучасних етнополітичних реалій в Україні.

Конституційна невизначеність понять «політична нація» і «етнічна нація» додають гостроти дискусіям, які тривають і сьогодні. Навіть в одному і тому самому енциклопедичному виданні можна побачити взаємовиключні, по суті, судження щодо змісту поняття «політична нація». В одному випадку про неї говориться як про можливість «долати протистояння між титульною нацією та національними групами», про засіб гармонізації їх відносин [15, с. 629]. І тут же поруч політична нація трактується як свого

роду «кооператив народів», як небажане «злиття націй», тільки уже не на загальносоюзному, а на всеукраїнському ґрунті. Автори допускають, що можна погодитися з поняттям громадянства українського суспільства, де дійсно можна об'єднати осіб різної національності, але щодо нації таке об'єднання вважають недоречним. І подальший розвиток українського соціуму пов'язують не з ідеєю політичної нації, а з формуванням соціального колективу — народу України, аби, в іншому випадку, не дійти до проголошення «нової історичної спільності» [16, с. 630-631].

Сказане стосується до середини 90-х років минулого століття. А ось позиція «свідомого патріота», висловлена у виступі на парламентських слуханнях (грудень 2009 р.) з питань національної ідентичності в Україні в добу глобалізаційних викликів: «Які мусять бути внесені корективи в наші засадничі національні проекти, як, наприклад, у Конституцію, де тепер нам запропоновано в преамбулі таку проглобалізаційну формулу: «Український народ — громадяни України всіх національностей», що нагадує призабуту тезу в Конституції СРСР» [17]. Не вдаючись до оціночних характеристик, зазначимо лише, що досить нелогічним видається виклад такого погляду представником парламентської фракції, яка одним зі своїх пріоритетів проголосила інтеграцію України в Європейський Союз. Адже європейські політико-правові орієнтири чітко вказують на те, що гарантією забезпечення рівності громадянських і політичних прав і обов'язків для всіх етнічних груп населення держав — членів ЄС має бути така етнонаціональна політика, яка забезпечує утвердження політичної нації як співтовариства громадян усіх національностей.

Таку невизначену позицію, а тим паче — цілковите заперечення концепції політичної нації можна пояснити, крім іншого, свого роду намаганням убезпечитися від заркованих в історичній пам'яті імперських ідей «триєдиної руської нації» чи «нової історичної спільності — радянського народу». Втрати етнічної ідентичності через формування політичної нації остерігаються передусім ті представники титульного українського етносу, для яких вилучення із сучасного паспорта громадянина України графи про національно-етнічну належність є не що інше, як здійснення «космополітичного проекту» антиукраїнських сил.

Сумнівним видається міркування, що запропонований у процесі роботи над текстом Конституції термін «національні меншини та корінні народи» було замінено на «корінні народи та національні меншини» для того, щоб слово «корінні» одночасно стосувалося як слова «народи», так і словосполучення «національні меншини». Тим паче, що тут же автори наведеної думки стверджують: «законодавчо визнано, що національні меншини, поряд з українцями, а також «корінними народами»... знаходяться «у себе вдома», на своєму «етнокультурному ареалі» і є автохтонним корінним населенням» [3, с. 178]. Таким чином, в одному й тому самому реченні національні меншини то ставляться *поряд* з «корінними народами», то безпосередньо віднесені до *автохтонного* корінного населення. Проте чи правомірно всі націоналі меншини вважати корінним населенням на українській землі? Чи можна, для прикладу, вважати такими німців чи сербів, які лише у XVIII ст. стали масово поселитися в південних степах України з метою їх господарської колонізації?

За нинішніх етнополітичних реалій таке різноголосся навряд чи наблизить українське суспільство до утвердження політичної нації. Теоретично її можна і потрібно сприймати як політичну єдність національно-культурних багатоманітностей, а конкретно, на даному етапі, — як ідею творення української політичної нації, у якій мають знайти відображення органічно вписані в європейський консолідаційний процес природні права як українського етносу, так і всіх національних меншин, етногруп, для яких Україна є їхньою домівкою, де вони почуваються «у себе вдома».

Отже, всупереч тому, що й дотепер не існує загально-визнаного тлумачення словосполучення «українська політична нація», воно вже стало невід’ємною складовою новітніх парадигм політичного мислення, поступово входить у свідомість широких кіл громадськості. Проблема, звичайно ж, не у відсутності «єдино правильної» дефініції. І, певно, навіть не в тому, що сьогодні немає більш-менш конкретно визначеного змісту поняття «українська національна ідея». Остання може бути дієвою лише за умови утвердження спільної національної ідентичності, яка, у свою чергу, поставатиме як результат усвідомленого вибору суб’єктами суспільно-історичного процесу своєї належності до тієї чи

іншої спільноти. Ніхто, крім самого народу, не визначить, ким він себе ідентифікує. А отже, не законодавчими актами чи адміністративними розпорядженнями, а утвердженням пріоритету демократичних цінностей можна досягти усвідомлення необхідності формування в поліетнічному суспільстві нової етнополітичної ідентичності — української політичної нації.

1. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. — К.: ІПіЕНД, 2002.

2. Римаренко С. Самовизначення особи, нації, держави: Етнополітологічний аналіз. — К., 1999.

3. Крисаченко В.С., Степико М.Т., Власюк О.С. та ін. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / За ред. В.С.Крисаченка. — К.: НІСД, 2003.

4. Грушевський М.С. Українство і питання дня в Росії // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін. Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002. — Т. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (1894 — 1907)». — 2002.

5. Франко І. Одвертий лист до галицької української молодіжі // Франко І.Я. Зібрання творів у 50 т. — К.: Наукова думка, 1976. — Т. 45.

6. Грицак Я. До генезу ідеї політичної самостійності України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Міжвідомчий збірник наук. праць. — К.: Наукова думка, 1992. — Випуск 1.

7. Грушевський М. Галичина і Україна // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. — Т. 1.

8. Міхновський М. З закордонної України // Політологія. Кінець XIX — перша половина XX ст.: Хрестоматія / За ред. О.І.Семківа. — Львів: Світ, 1996.

9. Бачинський Ю. Україна irredenta. — К.: Основні цінності, 2003.

10. Липинський В.К. Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму // Липинський В.К. Повне зібрання творів, архів, студії. — Т. 6. — Кн. 1. — К.; Філадельфія, 1995.

11. Грушевський М.С. З національної тематики. До питання про національно-територіальну автономію // Грушевський М.С. Твори: У 50 т. — Т. 3: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 — березень 1917)». — 2005.

12. Грушевський М.С. Народностям України // Там само. — Т. 4. — Кн. 1: Серія «Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради, березень 1917 — квітень 1918)». — 2007.

13. Грушевський М. На порозі Нової України. Гадки і мрії // Там само.

14. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. Офіційне видання Верховної Ради України.

15. Римаренко Ю. Українська політична нація (аргументи за) // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К.: Генеза; Довіра, 1996.

16. Парахонський Б., Римаренко Ю. Українська політична нація (контраргументи) // Мала енциклопедія етнодержавознавства.

17. Мовчан П. Камо грядеш, Україно? // Голос України. — 2009. — 24 грудня.

Микола Дедков

ВИВЧЕННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ — ДОМІНАНТНА ПРОБЛЕМА НАУКОВО-ДОСЛІДНОЇ РОБОТИ КАФЕДРИ УКРАЇНОЗНАВСТВА ЗНТУ

Проаналізовано провідний напрям наукової роботи викладачів кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету з 1993 р. до 2011 року — дослідження етнокультурних процесів на Півдні України.

Ключові слова: етнокультурні процеси, Південь України, поліетнічне середовище, полікультурна ситуація, етнонаціональні відносини, державна етнонаціональна політика.

M.Dyedkov. Studying of ethnocultural processes on the South of Ukraine is the main subject of scientific research of Ukrainian studies department of ZNTU. Studying of ethnocultural processes on the South of Ukraine is the main subject of scientific research of Ukrainian studies department of ZNTU from 1993 to 2011.

Key words: ethnocultural processes, South of Ukraine, polyethnic environment, polycultural situation, ethnonational relations, public ethnonational policy.

Одним із важливих напрямів вивчення розвитку історичної науки є дослідження роботи наукових осередків, зокрема кафедр університетів. У зв'язку з цим становить інтерес аналіз наукової роботи професорсько-викладацького складу кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Історіографія представлена статтею М.Дедкова [1, с. 16-18], опублікованою у 2003 р., в якій було започатковано розгляд проблеми. Метою цієї статті є розгляд проблеми у більш широких хронологічних межах, з моменту її створення у 1993 р. і до 2011 року. При цьому основна увага буде зосереджена на вирішенні таких дослідницьких завдань, як установлення обставин, що вплинули на визначення змісту наукової роботи; розкриття перебігу і особливостей наукових пошуків викладачів; визначення результатів науково-дослідної роботи кафедри.

Створення кафедри українознавства в Запорізькому національному технічному університеті (з 1.12.1993 р.) стало одним із чинників, що стимулював увагу до перспективного напрямку наукових досліджень — вивчення етнокультурних процесів, які відбувалися у такому поліетнічному регіоні, як Південь України. Адже на межі кінця 80-х — початку 90-х років ХХ ст. в історичній науці спостерігався процес реабілітації досліджень з етнонаціональної проблематики, об'єктом наукових пошуків стали також теми, які раніше не розглядалися у розрізі окремих регіонів. Біля витоків нової проблематики досліджень стояли вчені й досвідчені викладачі: доценти Б.Гордєєв, Г.Кладова, Т.Щербина, М.Дедков. «Хрещеним батьком» нового напрямку наукових досліджень був відомий український історик, доктор історичних наук, професор кафедри джерелознавства та архівознавства Київського національного університету ім.Тараса Шевченка Марк Якимович Варшавчик. Саме з його «благословення» та за його безпосередньої участі розпочалося становлення нового науково-педагогічного колективу.

Першим етапом розвитку досліджень з нової наукової проблематики стала розробка держбюджетної теми «Дослідження процесів розвитку культури української нації та культур національних меншин: історія, сучасний стан, перспективи» протягом 1994 — 1996 років, результатом виконання якої став рукопис колективної монографії «Культура Південного Сходу України (друга половина ХІХ — перша половина ХХ ст.)». Науковий доробок з цієї теми був апробований на науковій конференції, що відбулася 14—15 вересня 1995 року на базі Запорізького національного технічного університету. Викладачі кафедри українознавства ЗДТУ на цьому етапі велику увагу приділили з'ясуванню теоретичних та методологічних засад проведення досліджень

етнокультурних процесів, зокрема проблемі врахування основ ментальностей, проблемі культурних взаємобмін, яка є однією з центральних у сукупності проблем культурогенезу української нації, враховуючи значний історичний час її бездержавного існування, входження до інонаціональних держав. За підсумками конференції було видано збірник наукових праць [2], що стало правилом проведення цих конференцій у подальшому.

Наступним етапом розвитку і поглиблення досліджень з етнокультурної проблематики було вивчення проблеми особливостей етнокультурних процесів і дослідження історичної ретроспективи етнокультурних процесів на Півдні України у другій половині XIX ст. Причому об'єктом дослідження стали такі складові етнокультурних процесів, як освіта, наука, література, мистецтво, побутова культура українців та інших етносів, що проживали на Півдні України. Було з'ясовано, що етнокультурні процеси, які відбувалися на території Півдня України у другій половині XIX ст., особливо наприкінці вказаного періоду, об'єктивно сприяли зниженню ролі чистих етнічних характеристик соціокультурного життя. Поліетнічне середовище створювало полікультурну ситуацію. Культурно-побутовий фон регіону створювався українським етнічним фактором, взаємодія якого з іншими групами населення мала неагресивний і не взаємознищуючий, а взаємозбагачуючий характер. Українська культурна домінанта у сільській місцевості зростала внаслідок продовження переселення українців з інших регіонів. За підсумками проведеної роботи визначено необхідність уточнення теоретико-методологічного апарату подібних досліджень, зокрема опрацювання проблеми визначення якісної номінації соціо- та етнокультурного середовища регіону, а також проблеми дослідження культурно-історичного процесу у поліетнічному середовищі взагалі.

Результати цього дослідження також були апробовані на науковій конференції, проведеній за підсумками виконання теми 4—5 червня 1998 року. Того самого року вийшов друком збірник наукових праць конференції [3].

Третя конференція, також за підсумками виконання комплексної теми науково-дослідної роботи кафедри, на цей раз — «Етнокультурні процеси на Півдні України в XIX—XX ст.», за участю всезростаючої від конференції до конференції кількості учасників з інших міст України, прово-

дилася 14—15 вересня 2000 року [4]. Провідними науковими проблемами у її роботі були: з досвіду національно-культурного відродження на Запоріжжі; культура Півдня України під пресом сталінського адміністративно-ідеологічного контролю; джерельна база дослідження проблеми національно-культурних процесів в Україні 1920-х років: формування протягом 1920-х років; проблема українського національно-культурного руху в Північному Причорномор'ї в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. у вітчизняній історіографії; конституційне забезпечення сучасних етнокультурних процесів в Україні; кримські татари: демографічні, національні, етнокультурні процеси; відродження й розвиток освіти національних меншин Одещини; відбиття етнічних процесів на Півдні України в місцевій історичній топонімії.

Четверта науково-практична конференція, яка проводилася 4—5 жовтня 2001 року, стала результатом тісної співпраці науковців кафедри з управлінням у справах національностей, міграції та релігій Запорізької обласної державної адміністрації (начальник Н.Деркач), яке зацікавилася науковим доробком колективу кафедри. Назва цієї конференції — «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України».

Особлива увага на цій конференції була приділена таким аспектам, як історія та сьогодення етнічних груп регіону, правові основи сучасної державної етнополітики, культурна єдність та культурне розмаїття населення Південної України.

У рекомендаціях, прийнятих учасниками конференції, відзначалось, що саме державна етнонаціональна політика, закріплена низкою законодавчих актів про культуру, національні меншини, культуру національних меншин, їх громадські організації, забезпечує формування суспільної атмосфери на засадах довіри етнополітичних об'єднань одне до одного, довіри до української нації, є основою до співіснування та етнічного плюралізму [5, с. 160-162].

Особливістю цієї конференції, яка стала традиційною, є те, що вона дістала визнання також керівників і членів національно-культурних товариств регіону, які охоче беруть участь у ній. Вони у своїх виступах «за круглим столом», виходячи з практичного досвіду, наголошували на тих питаннях діяльності товариств, які згодом враховували у своїй діяльності представники органів влади та робили

предметом своїх подальших наукових розробок учені. Такий сплав науки та практики має тенденцію до посилення, що яскраво знайшло своє підтвердження і на п'ятій, ювілейній, конференції, що проводилася 2–3 жовтня 2003 року, її організаторами разом із ЗНТУ виступили Міністерство освіти і науки України, Державний комітет України у справах національностей та міграції, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України і Запорізька обласна державна адміністрація.

П'ята конференція, окрім усього іншого, засвідчила також оптимальність і самої моделі її проведення, і форм співпраці між науковцями, представниками органів влади і національно-культурними товариствами, які сприяють, з одного боку, спрямуванню вектора наукових досліджень з урахуванням потреб практики, а з іншого боку, забезпеченню доведення результатів наукових досліджень відразу до їх споживачів, що й було засвідчено на конференції її учасниками [6].

6–8 жовтня 2005 року проводилася шоста конференція. Провідними науковими проблемами у її роботі були: психологічні контексти етнонаціональних відносин в Україні; господарська та суспільно-громадська діяльність німецьких переселенців на Півдні України; сучасна історіографія етноконфліктології; міграції з країн, що розвиваються, та їх вплив на формування етнічної структури Півдня України; етнос і цивілізація в органіцистській трактовці М.Данилевського; місце і роль народу в етнічній культурі суспільства; етнографічні скарби Запоріжжя [7].

Учасники конференції за підсумками її роботи обговорили й ухвалили низку пропозицій. Національні школи, які набувають статусу найважливішого фактора у формуванні нових життєвих орієнтирів, нових систем цінностей, відкритості, формуванні національних ідей, толерантності, поваги до національних традицій культури, віросповідання, рідної мови, вимагають наявності у держави чіткого підходу до національної освіти, в якому повинні бути враховані етнонаціональні особливості. Не досить глибоко вивчені питання змін кількості сільського населення, депопуляція та її причини, напрями міграційного руху, особливості формування та динаміка національного складу селян, міжнаціональні відносини на селі. Постала проблема національної релігії, по-перше, через спроби частини представ-

ників творчої інтелігенції проповідувати ідею гомогенізації українського народу щодо тих чи інших національно-релігійних ідей, по-друге, ще й тому, що відродити українську культуру можна лише за умови включення до неї складових духовності етносу. Велике теоретичне та прикладне значення як для розуміння історії України, так і для розв'язання низки проблем, що постали перед українським народом після здобуття незалежності, має вивчення процесу формування національного характеру етносу упродовж століть, яке йшло у вельми жорстоких та несприятливих умовах негативної взаємодії з сусідніми етносами, з боку яких етнічна взаємодія мала агресивний, експансіоністський характер. Більш поглибленого дослідження вимагає питання про соціальне становище етнічних росіян, які становлять найчисельнішу меншину в Україні.

4–6 жовтня 2007 р. проводилася VII конференція, у роботі якої взяли участь 82 особи, у тому числі 41 з інших міст України. Вони представляли 12 вищих навчальних закладів Запоріжжя, Мелітополя, Бердянська, Дніпропетровська, Донецька, Кривого Рогу, Миколаєва, Херсона, академічні інститути — Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса та Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України, 20 національно-культурних товариств Запоріжжя і Запорізької області. Конференція стала одним із етапів виконання кафедральної науково-дослідної роботи №05716 та рішення сесії Запорізької обласної ради від 30.11.2006 р. «Про реалізацію Програми підтримки розвитку культур національних меншин у Запорізькій області в 2007 році».

Провідними науковими проблемами в роботі конференції були: мовна і етнонаціональна політика в Україні як суспільний ризик; регіональна диференціація як конфліктогенний чинник українського соціуму; прогноз етнічного складу населення України до 2026 року; історія України як інструмент етнополітики; мовні аспекти мультинаціонального суспільства в умовах демократії [8, с. 508-511, 480-483, 460-463, 440-443, 506-507].

За результатами конференції її учасники запропонували низку рекомендацій: з метою забезпечення належного рівня державної етнонаціональної політики відновити у структурі Запорізької обласної державної адміністрації окремий відділ у справах національностей; припинити спроби політизації

діяльності національно-культурних товариств з боку політичних партій; запровадити у шкільній програмі курс «Народознавство», під час вивчення якого ознайомлювати дітей з культурою усіх національностей регіону; рекомендувати державі взяти на себе підтримку національних недільних шкіл; запропонувати облдержадміністрації виділити в обласному центрі приміщення для національно-культурних товариств; розширити експозицію, присвячену національно-культурним товариствам регіону, що міститься в Запорізькому обласному краєзнавчому музеї; схвалити видання спільного для різних національностей календаря святкових подій та визначних дат; підтримка, що надається будь-яким національно-культурним товариствам з боку української держави, повинна розвивати у членів цих товариств почуття відданості новій Батьківщині — Україні.

VIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України» проводилася у ЗНТУ 1–3 жовтня 2009 року. На конференції працювало п'ять секцій: теоретичні проблеми етнокультурознавства; етнічні групи регіону; правові аспекти етнополітики: історія та сучасність; культурний процес: національний вимір; мовна політика і освіта: інтернаціональне і національне. У роботі конференції взяли участь науковці не тільки запорізького регіону, а й з Києва, Харкова, Сімферополя, Дніпропетровська, Одеси, Кіровограда, Полтави, Херсона, Маріуполя, Тернополя, Миколаєва, Черкас, Чернівців.

Центральне місце в роботі конференції посіло обговорення таких наукових проблем, як фактори конфліктогенності феномену етнічності у політиці, зовнішня міграція населення Півдня України на сучасному етапі, Південь України в системі адміністративно-територіальних змін у XIX — першій чверті XX століть, сутнісний зміст мовної політики держави, структура та діяльність етнонаціональних територіальних товариств України [9, с.289-293, 282-285, 145-150, 339-343, 269-273].

У рамках конференції відбулося засідання круглого столу «Врахування етнокультурних особливостей Півдня України при розробці та проведенні державної етнополітики», у роботі якого взяли участь начальник відділу у справах національностей та релігій Запорізької облдержадміністрації О.Клемешин, президент Запорізької обласної

асоціації національно-культурних товариств О.Житомирський, проректор з наукової роботи ЗНТУ Ю.Внуков, директор економіко-гуманітарного інституту В.Прушківський, декан гуманітарного факультету М.Дедков, ректор Запорізького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти В.Пашков, шеф-редактор Всеукраїнської суспільно-політичної газети «Позиція» С.Знаменський, керівник товариства білоруської культури М.Родіонова, керівник єврейського національно-культурного центру І.Носенко та інші.

У рекомендаціях конференції відзначена необхідність прийняття державної програми виховання міжетнічної і міжконфесійної толерантності для усіх соціальних і вікових груп населення через систему формальної і неформальної освіти і виховання дітей та дорослих, засоби масової інформації і мистецтво; внесення змін до законодавства, зокрема щодо дозволу ведення неприбуткової діяльності для самозабезпечення національно-культурних товариств; відкритість національно-культурних товариств для інших етносів, щоб з їхніми культурами могли ознайомитися усі бажаючі.

Отже, проведений аналіз науково-дослідної роботи кафедри українознавства ЗНТУ дає підстави зробити висновки, що вивчення етнокультурних процесів на Півдні України є її домінантним напрямом. Результати цього вивчення у концентрованій формі представлені в збірниках матеріалів восьми всеукраїнських конференцій, проведених упродовж 1993—2011 років. Вироблено оптимальну модель проведення власне конференції, яка стала формою співпраці між науковцями, представниками органів влади і національно-культурними товариствами.

1. Дедков М.В. Дослідження етнокультурних процесів на Півдні України — провідний напрямок наукової роботи кафедри українознавства ЗНТУ (до 10-річчя утворення кафедри) / М.В.Дедков // Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Зб. наук. праць V Всеукр. наук.-практ. конф., 2–3 жовтня 2003 р., Запоріжжя / ред. кол.: В.О.Котигоренко (співголова), М.В.Дедков (співголова), Н.В.Деркач та ін.. — Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2003.

2. Розвиток культури української нації та культур національних меншин: історія, сучасний стан, перспективи (на матеріалі Південного Сходу України): Зб.наук.праць Регіональної наук. конф., 14–15 вересня 1995 р., Запоріжжя /ред.кол.: М.В.Дедков (відп. ред.). — Запоріжжя: ЗДТУ, 1995. — 95 с.

3. Етнокультурні процеси на Півдні України в другій половині XIX ст.: Зб. наук.праць II Регіональної наук. конф., 4–5 червня 1998 р., Запоріжжя / ред.кол.: М.В.Дедков (відп.ред.) — Запоріжжя: ЗДТУ, 1998. — 86с.

4. Етнокультурні процеси на Півдні України в XIX—XX ст.: Зб. наук. праць III Регіональної наук. конф., 14–15 вересня 2000 р., Запоріжжя / ред.кол.: М.В.Дедков (відп.ред.) — Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. — 205 с.

5. Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України: Зб. наук. праць IV Всеукраїнської наук.-практ. конф., 4–5 жовтня 2001 р. / ред.кол. М.В.Дедков (співголова), Н.В.Деркач (співголова) — Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2001. — 164 с.

6. Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України: Зб. наук. праць V Всеукр. наук. — практич. конф., 2-3 жовтня 2003 р., Запоріжжя /ред.кол.: В.О.Котигоренко (співголова), М.В.Дедков (співголова), Н.В.Деркач (співголова) та ін.. — Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ; Сімферополь: Доля, 2003. — 243 с.

7. Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України. Зб. наук. праць VI Всеукр. наук.-практ. конф., 6–8 жовтня 2005 р., Запоріжжя / за заг. ред. М.В.Дедкова. — Запоріжжя: Облдержадміністрація, ЗНТУ, 2005. — 283 с.

8. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету: за матеріалами VII Всеукр. наук.-практ. конф., 4–6 жовтня 2007 р., Запоріжжя. — Запоріжжя: Просвіта, 2007.—Вип. XXI. — 560 с.

9. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2010.—Вип. XXVIII. — 500 с.

Олексій Ляшенко

ЗВЕДЕНІ ДАНІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Незалежно від підходів, якими користуються дослідники етнополітики, у будь-якому разі етнополітологи вивчають певні реалії і явища на основі відомостей про них. Одним із видів джерел, що використовуються у етнополітичних дослідженнях, є кількісні дані.

Ключові слова: етнополітика, кількісні дані, джерела.

Oleksiy Liashenko. Aggregate data as a source of research of ethno-political processes. Regardless of the approaches used by researchers of ethnic politics in any case ethnopolitologists learn certain realities and events on base of information about them. One of the types of sources used in ethnic studies are quantitative data.

Key words: ethno-politics, qualitative data, source.

У сучасній науці є багато досліджень, які здійснюються на стику різних наукових дисциплін. Наприклад, політологічні дослідження часто здійснюються на стику з історією, соціологією. Однією з характерних рис сучасного рівня наукового пізнання є проникнення методів і прийомів, понятійного апарату, матеріальних і технологічних засобів фундаментальних і комплексних наук-інтеграторів (математики, інформатики та ін.) у сферу суспільних і гуманітарних наук. Власне, так виникли такі міждисциплінарні науки, як кліометрія, кліометрика і кліодинаміка*.

Час виникнення сучасної кліометрії (кінець 50-х рр. ХХ ст.) як самостійної підсистеми джерелознавства пов'язаний із застосуванням у науковій практиці перших електронно-обчислювальних машин, розроблених у США для потреб оборонної промисловості, що потім набули широкого поширення у точних науках. Засновниками кліометрії у США стали Д.Норт і В.Паркер. Приблизно у цей же час у радянській історіографії на новий рівень досліджень вийшли історики-економісти, що спеціалізувалися в галузі вивчення аграрної історії, історії промисловості та робітничого класу.

* *Кліометрія — наука про різні кількісно-якісні виміри всієї історії (Кліо — грецька муза історії) і всіляких фрагментів минулого.*

Кліометрика — міждисциплінарний напрям, пов'язаний із застосуванням економічної теорії та економетричних методів і моделей у дослідженнях з економічної історії. Розширено асоціюється із застосуванням математичних методів в історичних дослідженнях, тобто ототожнюється з квантитативною історією.

Кліодинаміка — міждисциплінарна галузь досліджень, яка об'єднує підходи математичного моделювання довготривалих соціально-історичних процесів, теоретичної історії, історичної мікросоціології, створення та аналізу історичних баз даних, досліджень соціальної еволюції, історичної демографії і т. д.

Радянські кліометристи розглядали кількісні та якісні методи в історичних дослідженнях в їх взаємозв'язку і взаємозумовленості як засіб збагачення методичного арсеналу історика, що не претендує на універсальність, тим більше «елітність», у вирішенні наукових проблем. Найвідоміших радянськими кліометристами були І.Ковальченко, Т.Славко, Б.Міронов та ін [1; 2; 3; 4]. Серед праць українських дослідників, присвячених кліометрії, варто відзначити статтю В.Котигоренка «Кліометрія — вимірювання історії» [5].

Спираючись на теоретичну парадигму — будь-яке якісне соціальне явище чи процес, їх риси і властивості мають свою кількісну міру — кліометрія головною метою ставить не тільки розуміння сутнісно-змістовного сенсу явищ і їх якісної своєрідності, а й виявлення в абсолютних або відносних числах ступеня прояву цієї міри. Принципи і джерела, якими користується кліометрія, є досить ефективними і у етнополітичних дослідженнях.

Відповідно до підходів, напрацьованих історичною наукою, джерела інформації про ті чи інші явища і процеси (у тому числі й етнополітичні) умовно поділяються на два великі класи: одиничні і масові. Ознакою перших є присутня у них унікальна інформація про досліджувані реальні факти. Ознаками масових джерел є повторюваність, відносна типовість і однорідність інформації, яка піддається методам статистичної обробки.

Етнополітолога як дослідника цікавлять групи людей, які репрезентують певні етнічні, мовні, релігійні спільноти. Інколи для вивчення цих груп дослідникам доводиться збирати дані про їхніх окремих членів (або про їхні репрезентативні вибірки) і потім об'єднувати або зводити ці дані, щоб отримати інформацію про групу в цілому. Однак часто сукупна інформація про групу вже існує. Дані, що характеризують групу чи спільноту індивідів у сукупності — це *зведені дані*, що належить до класу масових джерел.

Слід зауважити, що більшість доступних політологам зведених даних зібрані не політологами і не у дослідницьких цілях. З цієї причини часто вони мають лише опосередковане відношення до конкретного політологічного (етнополітичного) дослідження. Американські дослід-

ники Дж.Мангейм і Р.Річ виділяють шість видів зведених даних [6, с. 295-299]: дані переписів, відомча статистика, вибіркові опитування, зміст публікацій, інформація про події, експертні дані. Далі кожен із них розглянемо детальніше.

Дані переписів (цензові дані)

Багато держав світу періодично проводять суцільні опитування всього населення (або, як мінімум, всіх сімей) для отримання інформації, яку можна було б у подальшому використовувати з метою регулювання оподаткування і планування державної політики. Серед іншого, ця інформація містить дані про кількісний склад сімей, про рівень освіти, про доходи сім'ї та про її житлові умови, мову спілкування (рідну мову), національну належність і т.д. Хоча цензові дані збираються щодо кожної родини індивідуально, але до того часу, як вони стануть доступними дослідникам у формі офіційних облікових документів, вони мають вигляд сумарних підсумкових цифр.

У цензових даних є цілий ряд властивостей, що роблять їх вкрай цінними для етнополітичного аналізу. По-перше, незважаючи на те, що в них трапляються помилки, дані переписів загалом є цілком надійними. По-друге, оскільки вимірювані переписом перемінні зазвичай прості, ці дані вважаються досить достовірними. По-третє, в деяких державах (у тому числі й в Україні) збір щодо стандартизованих даних триває вже протягом багатьох років. Таким чином, дані перепису дають змогу виявляти тенденції, динаміку процесів і перевіряти гіпотези про різні зміни у часі. По-четверте, оскільки цензові дані зазвичай мають стандартизований характер (а саме: містять відповіді на однакові запитання і підрозділяють відповіді на однакові класифікаційні категорії), вони порівнянні між собою і тому бувають досить корисні для порівняння різних міст або ж регіонів. Зрештою, на сьогодні цензові дані є легкодоступними для дослідників.

В Україні після проголошення незалежності також зросла увага до проблем статистики та науково-обґрунтованої публікації статистичних джерел. У 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про державну статистику»

[7], в якому були визначені статус статистичної служби та мета її діяльності — отримання достовірної статистичної інформації про соціально-економічний розвиток України та її регіонів. Створена централізована система збирання, опрацювання, аналізу, поширення, збереження, захисту та використання статистичної інформації. У липні 2000 р. до закону «Про державну статистику» були внесені зміни, що враховують досвід статистичної діяльності в умовах незалежної України, зокрема чіткіше окреслюють шляхи доступу до статистичної інформації.

Здійснення намічених заходів позитивно вплинуло на стан статистичних відомостей. На сьогодні дослідникам доступна інформація, розміщена на сайті Державного комітету статистики України, а також у ряді періодичних видань. Зокрема, для дослідників етнополітики становить інтерес багатoproфільне видання «Статистичний щорічник України», заснований у 1993 р. демографічний щорічник Держкомстату України «Населення України», в якому наводяться дані про адміністративно-територіальний поділ країни, чисельність, статевовіковий склад населення, його розміщення по регіонах країни, дані про народжуваність, смертність та ін. Усього Держкомстат України щорічно видає близько 50 статистичних збірників найрізноманітнішої тематики. Також Держкомстат України видає журнал «Статистика України» (у 1993—1997 рр. «Інформаційний бюлетень»).

Широкі можливості для вивчення тенденцій у динаміці надають порівняно прості у застосуванні методи описової статистики. Серед них — методи групування, які забезпечують поділ вихідної сукупності даних на групи за спільністю ознак (двомірні дані). Згруповані таким чином дані зазвичай оформлюються у вигляді таблиць або графіків, які забезпечують аналіз структури і типів досліджуваних об'єктів і явищ, встановлення наявності між ними залежностей, а також тенденцій у динаміці. Наприклад, коли виявляється етнічна структура населення станом на дати проведення переписів населення. Статистичні дані, зокрема дані переписів населення України, досить широко використовуються дослідниками етнополітики. Прикладами таких досліджень є, наприклад, монографії В.Наулка, Т.Рудницької, В.Котигоренка та інші [8; 9; 10].

Відомча статистика

Окрім загальної статистичної інформації, різні органи державного управління, підприємства, профспілки та інші громадські організації збирають інформацію, пов'язану з їх власною діяльністю. Якщо ці дані задовольняють запити конкретного етнополітичного дослідницького проекту, вони також можуть бути корисними у конкретних етнополітичних дослідженнях. Однак під час використання відомчої статистики може виникнути ряд складностей: по-перше, проблема доступу до інформації насамперед неурядових або приватних організацій; по-друге, зміст і якість таких даних може ускладнити можливості їх узагальнення і порівняння; по-третє, такі дані можуть мати не зручну для обробки форму.

Вибіркові опитування

Опитувальне дослідження передбачає збір даних на індивідуальному рівні. У тих випадках, коли опитування ґрунтуються на вибірках, що репрезентативно відображають групу населення, яка становить інтерес, їх результати можуть бути використані як зведені дані. Перевагою опитувальних даних, якщо вони грамотно зібрані, є високий рівень надійності та валідності. Опитувальні дані теж загалом доступні, як правило, у зручній для використання формі.

Зазвичай, коли йдеться про вибіркові опитування, то маються на увазі дані соціологічних опитувань. Матеріали соціологічних досліджень за багатьма характеристиками наближаються до статистичних джерел. Це джерело відкладається внаслідок цілеспрямованого проведення фахівцями конкретно-соціологічних опитувань. Виконуючи специфічні завдання своєї науки, соціологи використовують такі методи, як анкетування, інтерв'ю, опитування, внаслідок чого нагромаджується великий фактичний матеріал, який дає змогу докладніше розібратися у складних питаннях функціонування суспільства, життя людини.

Однак слід мати на увазі, що якість матеріалів соціологічних досліджень як джерела значною мірою залежить від професійної підготовки осіб, які проводять соціологічні дослідження, вибору науково обґрунтованих методик обробки зібраних матеріалів. На жаль, у сучасних умовах трапляються випадки маніпулювання громадською думкою шляхом публікації некоректно оброблених даних соціологічних

опитувань. Це означає, що цінність таких матеріалів (особливо тих, що готуються «на замовлення») як джерела може бути низькою.

Особливістю матеріалів соціологічних досліджень як джерела є те, що вони мають подвійний рівень інформації. Анкети, інтерв'ю, спостереження, що зібрані в ході дослідження, є джерелом першого рівня. Узагальнені результати соціологічних досліджень, оформлені у вигляді звітів, інформаційних повідомлень, довідок, статей, монографій тощо — є джерелом другого рівня [11, с. 387]. Дослідник у своїй роботі використовує не лише підсумкові дані соціологічних досліджень, а й підготовчі та попередні матеріали соціологів. Звернення до них дає змогу перевірити, наскільки науково коректно і ретельно була проведена аналітична обробка первісних даних. Однак на практиці далеко не всі першоджерела соціологічних досліджень передаються на зберігання до архівів. Тому, як правило, дослідники використовують уже узагальнені дані соціологічних досліджень.

Важливість використання даних соціологічних досліджень як джерела впливає з того, що у соціологів та політологів часто збігається об'єкт вивчення — суспільство. Об'єктом соціологічних досліджень є, насамперед, людина в усіх її вимірах. Звідси й проблематика соціологічних досліджень — соціальні, національні, сімейні відносини, демографічні проблеми, праця людини, її освіта, добробут тощо. Дослідників етнополітики цікавлять спільноти людей.

Протягом двадцяти років існування України як незалежної держави відклався значний масив соціологічних досліджень, що знайшли широке відображення у науковій літературі. Останнім часом увагу соціологів привернули етнонаціональні проблеми у пострадянському суспільстві, а також передвиборчі кампанії. Щоправда, використання результатів соціологічних досліджень як інструменту політичної боротьби нерідко призводило до їх перекручування і навіть прямої фальсифікації, що вимагає критичного ставлення, зокрема вивчення методики проведення, репрезентативності, а також зіставлення опитувань, що проводяться різними установами.

Результати соціологічних досліджень, проведених в Україні з 90-х років, узагальнює Інститут соціології НАН

України у «Бібліографічному щорічнику», що видається з 1998 року. Про сучасний стан цих досліджень інформує часопис «Соціологія: теорія, методи, маркетинг».

Авторитетною установою, результати досліджень якої використовують науковці, є Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). Зокрема, варто відзначити дослідження Президента КМІС В.Хмелька, присвячені електоральній поведінці населення України, у тому числі й етнолінгвістичному її компоненту [12; 13; 14; 15].

Також чималий масив соціологічної інформації, яка використовується, серед іншого, і в етнополітичних дослідженнях, накопичено недержавним аналітичним Центром Разумкова. Ця установа проводить дослідження державної політики в різних сферах: внутрішня політика, державне управління, економічна політика, енергетика, земельні відносини, зовнішня політика, соціальна політика, міжнародна та регіональна безпека, національна безпека і оборона. Центр Разумкова має власну соціологічну службу і друковане видання — журнал «Національна безпека і оборона».

Окрім названих установ, що проводять соціологічні дослідження, можна назвати й такі, як соціологічна служба «СОЦІС», Центр «Соціальний моніторинг», «Юкрейніан соціолоджі сервіс», Інститут Горшеніна, соціологічна група «Рейтинг», компанія Research & Branding Group та ін., результати соціологічних досліджень яких також можуть бути використані як джерела із дослідження етнополітики.

Зміст публікацій

Для отримання зведених даних текстових джерел робиться контент-аналіз публікацій (періодичних видань, інтернет-ресурсів тощо). Контент-аналіз передбачає виділення у текстах досліджуваних джерел багатократно повторюваних якісних ознак (тематика, лексика, смисли і т.п.), з'ясування кількісних показників такої повторюваності, обрахування математико-статистичними методами числових параметрів з'ясованої повторюваності (тенденцій інформаційного простору), якісно-змістовну інтерпретацію отриманих результатів.

Зведені дані цього типу збираються дослідником спеціально для цілей конкретного дослідницького проекту, на відміну від тих, що беруться в готовому вигляді з якогось

первинного джерела, як, наприклад, зі звіту про результати перепису. Внаслідок цього доступність таких даних залежить від доступності необхідних публікацій і від того, чи має дослідник засоби для проведення контент-аналізу. Надійність і валідність цих даних будуть залежати від уміння дослідника правильно застосовувати правила здійснення контент-аналізу. Зведені дані, зібрані завдяки контент-аналізу публікацій, мають ту перевагу, що вони можуть бути придатними для будь-якого дослідження, але одержувані з їх допомогою показники базових понять бувають зазвичай дуже недосконалими. Та в цілому контент-аналіз дозволяє виявити, зокрема, політичні (етнополітичні), ідеологічні, ціннісні та інші пріоритети і переваги, притаманні тим чи іншим ЗМІ і їх власникам — приватним особам, політичним і громадським організаціям, органам державної влади, самоврядування і т.д [16].

Останнім часом під час роботи з текстами часто використовується дискурс-аналіз — сукупність методик і технік інтерпретації текстів і висловлювань як виявів певної мовної поведінки у конкретних суспільно-політичних, культурно-історичних, територіальних умовах. Прикладом ефективного застосування контент- і дискурс-аналізу у вивченні особливостей дискурсу української національної ідеї в регіональній пресі є дослідження «Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне» і монографія Л.Нагорної «Регіональна ідентичність: український контекст» [17; 18].

Утім, слід пам'ятати про коректність інтерпретації результатів контент- і дискурс-аналізу. Зокрема, на прикладі згаданих вище праць можна говорити про їх коректність порівняння на основі контент- і дискурс-аналізу змістовної наповненості регіональних видань або у виявленні векторів впливу на формування ідентичностей читацької аудиторії. Але такий дискурс-аналіз не може розглядатися як відображення особливостей власне ідентичності населення або його уявлення про національний ідеал.

Подієва інформація

Часто політолога може цікавити така інформація про окремі події, яка не відбивається ані у звітах про результати перепису, ані у відомчій статистиці з огляду на те,

що ці події або занадто рідкісні, або взагалі випадають з поля зору статистики. Прикладами подій такого роду можуть служити повстання, революції, залучення державних посадових осіб до суду за службові зловживання, державні перевороти і створення нових політичних партій тощо. Інформація про такі події може виявитися корисною для побудови показників будь-яких групових властивостей. Наприклад, рівень етнополітичної стабільності в країні або її окремому регіоні можна було б виміряти шляхом підрахунку кількості актів насилля щодо представників певних етнічних, територіальних груп, що мали місце протягом певного періоду.

Процес збору подієвої інформації нагадує контент-аналіз. Після того, як дослідник вирішує, які саме події важливі для його дослідження, і ретельно їх операціоналізує (наприклад, вирішить для себе, з яких дій складається акт етнічного насилля), він приступає до систематичного обстеження всіх джерел (газет, щорічників, сюжетів електронних ЗМІ), в яких може міститися інформація про ці події. Після цього підводиться підсумок. Крім того, для отримання більш деталізованої інформації можна скористатися технікою контент-аналізу. Наприклад, для визначення того, наскільки серйозні громадські заворушення, їх можна класифікувати або за тривалістю, або за масштабами застосованого насильства, або за кількістю учасників [6, с. 299].

Відносна надійність подієвої інформації може бути забезпечена за рахунок ретельної підготовки дослідника і завдяки контролю з боку тих, хто регулярно читає джерела. Проте досягти високого рівня валідності цієї інформації досить складно. Головна проблема полягає у повноті звітності. Навіть якщо дослідник переглянув усі відомі джерела або звіти про будь-який тип подій, все одно не можна виключити, що жодна подія подібного роду не уникнула реєстрації.

Друга проблема впливає із першої і пов'язана з тим, що у повідомленнях можливі неточності. Навіть коли про події є якась інформація, деталі цієї інформації можуть виявитися навмисно або ненавмисно спотвореними. Ці проблеми, звичайно, переборні, однак про них слід пам'ятати і реалістично оцінювати отримані таким чином зведені дані.

Експертні дані

Бувають випадки, коли даних, потрібних для побудови заходів певних сукупних властивостей, просто не існує. У цих випадках дослідник може іноді вдатися до використання суджень експертів або осіб, ознайомлених з предметом дослідження.

Однак слід пам'ятати, що експертні дані також мають певні вади. Перш за все, ступінь точності таких даних обмежена рамками особистого досвіду експертів. Щоб не покладатися на неточні або обмежені оцінки, можна вдатися до допомоги декількох експертів, зв'язуючи їх значення між собою. Однак найчастіше важко знайти відразу кілька кваліфікованих експертів, які б відрізнялися один від одного рівнем підготовки і досвідом ознайомлення з предметом дослідження. Тому навіть залучення цілої групи експертів не може часом служити гарантією точності даних. По-друге, навіть тоді, коли інформація, отримана від експерта, абсолютно достовірна, вона містить у цілому досить розмитий характер. Адже, врешті-решт, дослідник цікавиться враженнями і думкою експерта про складні явища, а не про кількість окремих подій. Задля отримання більш-менш обчислюваної інформації у ході експертного опитування часто застосовують анкетування експертів.

Отже, на сьогодні дослідники етнополітики мають у своєму розпорядженні широке коло відносно доступних масових джерел (зведених даних). Незважаючи на наявність різних типів масових джерел, інформація, що у них міститься, дозволяє з'ясувати за допомогою кількісних методів дослідження властиві реальним суспільним явищам однотипні, подібні, спільні ознаки і тенденції (закономірності, тренди). Таким чином врівноважуються вади «ілюстративного» підходу у дослідженнях, коли доказами або аргументами виступають довільно взяті приклади.

Утім, обираючи той чи інший вид таких джерел, як зведені дані, дослідник має визначити, наскільки вони відповідають поставленій меті і завданням дослідження, а також зважати на ступінь їхньої достовірності. Наприклад, коли йдеться про результати вибіркового опитувань, важливо враховувати, наскільки вони є репрезентативними, тобто достовірно відтворюють демографічну структуру населення досліджуваної території. Крім того дослідник, викорис-

товуючи як джерело зведені дані, має уникати спокуси екстраполювати зведені дані одного рівня на інший, таким чином ризикуючи дійти хибних висновків.

1. Див., наприклад: Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования (второе издание). — М., 2003.

2. Славко Т.И. Математико-статистические методы в исторических исследованиях. — М.: Наука, 1981.

3. Миронов Б.Н. История в цифрах: (Математика в исторических исследованиях). — Л.: Наука, 1991.

4. Миронов Б.Н. Историк и социология. — Л.: Наука, 1984.

5. Котигоренко В. Кліометрія — вимірювання історії // Спеціальні галузі історичної науки / Київський університет імені Тараса Шевченка. — К., 1999.

6. Мангейм Дж. Б., Рич Р. К. Политология. Методы исследования: Пер. с англ. / Предисл. А.К. Соколова. — М.: Весь Мир, 1997.

7. Закон України «Про державну статистику». — Електронний ресурс: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2614-12>

8. Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність / За ред. чл.-кор. НАН України В. Наулка. — К., 2001.

9. Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. — К., 1998.

10. Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К.: Світогляд, 2004.

11. Історичне джерелознавство: Підручник / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, С.Ф.Павленко та ін. — К.: Либідь, 2002.

12. Хмелько В.Є. Демографічний склад електоратів Віктора Ющенка та Віктора Януковича у переголосуванні другого туру // Національний екзит-пол'2004. — К.: Фонд «Демократичні ініціативи», 2005.

13. Хмелько В.Є. Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності // Наукові записки НАУКМА. Соціологічні науки. — 2004. — Т. 32.

14. Хмелько В.Є. Особливості електоратів основних груп партій перед парламентськими виборами 1998 та 2002 років (співавтор) // Політичний портрет України, вип. 24. — К.: Фонд «Демократичні ініціативи», 2002.

15. Хмелько В.Є. Рейтинги найвірогідніших кандидатів президентських виборів: динаміка, регіональні особливості та залежність від оцінки респондентами особистісних якостей кандидатів // Політичний портрет України.—Вип.29. — К.: Фонд «Демократичні ініціативи», 2004 та ін.

16. Котигоренко В.О. Про наукові підходи і методи етнополітичних досліджень. — Електронний ресурс: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_44/Gileya44/P1_doc.pdf

17. Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне. Збірник статей. — К.: Світогляд, 2005.

18. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008.

Надія Єфимиш

**ДВІ МОДЕЛІ ІДЕНТИЧНОСТІ ПЕРМСЬКИХ НАРОДІВ
НА ТЕРЕНАХ РОСІЇ У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНИХ
ПРОЦЕСІВ (НАПРИКІНЦІ ХІХ — ПОЧАТКУ
XXI СТОРІЧЧЯ)**

Статтю присвячено дослідженню етнополітичних процесів у фіно-угорських регіонах Росії у ХІХ–ХХІ сторіччях. Через аналіз перебігу судових процесів (Мултанська справа, Справа СОФІН) розглядаються дві моделі ідентичностей у Республіці Комі та Удмуртії. Проаналізовано спадщину філософа К.Жакова для пояснення традицій компромісу у культурі комі, що сприяла етнічному відродженню у 1990-х роках.

Ключові слова: Фіно-угорські регіони, Мултанська справа, Справа СОФІН, пермські народи, ідентичності.

Nadiya Yefimishch. Two Patterns Identities of Permian Peoples in the Territory of Russia in the Context of Political Processes (throughout 19 th to 21th centuries). The article is devoted to the investigation of ethnopolitical processes in Finno-Ugric regions of Russia through 19th to 21th centuries. Two patterns of Finno-Ugric identities in Komi Republic and in Udmurtia are analyzed at the background of such events as Multan Trial and SOFIN Trial. The heritage of philosopher K. Zhakov is analyzed to explain the tradition of adjustment and compromise in Komi culture which brought about ethnic revival in the 1990s.

Key words: Finno-Ugric regions, SOFIN, Multan Trial, Permian Peoples, Identities.

Одним з важливих завдань зовнішньої політики України є збереження добросусідських взаємин з Росією, рівноправної співпраці з багатонаціональною сусідньою державою. Для реалізації цих завдань особливе значення має аналіз етнополітичних процесів у Росії, зокрема, в історичній ретроспективі. Фіно-угорські народи, загальна кількість яких наближається у Росії до трьох мільйонів осіб, проживають у поліетнічних регіонах, де зосереджена важлива частина природних ресурсів — основа економічного розвитку і добробуту Росії. Вивчення етнічної проблематики у фіно-угорських регіонах, потенціалу конфліктності та специфіки формування етнічної ідентичності за останні роки пере-

буває у центрі уваги як російських, так і західних науковців: Р. Таагепера, О. Шкляєв, Е.Тулуз, П. Сорокін, Ю. Віхман, В. Литкін, особливо у таких країнах, як Фінляндія та США.

На жаль, українські дослідники виявляли інтерес в основному до мовних, етнографічних, археологічних аспектів фіно-угорської проблематики та до питань фіно-угорського субстрату в етногенезі російської нації.

Проблеми етнічного розвитку фіно-угорських народів у контексті політичних процесів у Росії впродовж ХІХ—ХХ сторіч, а також зв'язок цих процесів з Україною знайшли своє відображення у джерелознавчих працях, збірниках аналітичних статей, монографіях, мемуарній та публіцистичній літературі [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7].

Часто асоціюють фіно-угорський світ з «міфологічною» спільнотою, абстракцією, що була штучно сконструйована на основі окремих мовних явищ. Адже, як часто твердять, більшість фіно-угорських мов розійшлися кілька тисяч років тому, не забезпечують взаєморозуміння, і фактично спільнота цих народів є фікцією. З іншого боку, як слушно зазначив Р. Таагепера, пошуки фіно-угорської єдності — зворотний бік самотності народів, які надто відрізняються від сусідів мовою. Слушною є також думка професора Р.Таагепери і про те, що за умов, коли переважна більшість неросійських етносів тяжіє до тюркського або мусульманського світів (можна додати також і до монгольського світу), етноси, які ми називаємо фіно-угорськими, майже автоматично виштовхуються у простір спілкування між собою, а також з Фінляндією, Естонією, Угорщиною, які становлять для них вікно на Захід та у світ добробуту [8, с. 182].

Однак у цьому достатньо віртуальному світі споріднених народів є і простір для реальної близькості на усіх рівнях. До таких пар споріднених народів належать, зокрема, фіни і естонці, а ще більшою мірою — народи пермської групи — комі та удмурти. Вони близькі за мовою, релігією, проживають по сусідству в одній державі. Внаслідок того, що асиміляційні процеси у деяких інших фіно-угорських народів Росії, зокрема мордві та карел, розвиваються швидше — частка пермських народів у загальній кількості фіно-угрів Росії зростає. А отже, пара удмурти—комі дає цікавий матеріал у плані порівняльної етнополітології,

зокрема, щодо спільного та особливого під час формування етнічної ідентичності у царській, радянській та пострадянській Росії.

Важливим є те, що як комі, так і удмурти у наш час є меншинами на своїх історичних землях (за винятком комі-перм'яків). Вони є меншиною в індустріальних містах і становлять більшість лише у сільській місцевості. Подібною є і ситуація з використанням та збереженням мови.

Однак інтелектуальні еліти обох народів, контакти між якими були досить жвавими у 1920—1930-х роках та впродовж останніх двадцяти років, відзначають відмінності у тих моделях ідентичності, які сформувалися історично в обох народів. О.Шкляєв та Е.Тулуз у своєму нарисі «Засоби масової інформації і національне питання в Удмуртії у 1990-ті роки» визначають такі особливості презентації історичного минулого удмуртів, як віктимність та наголос на трагічних подіях в історії, які сформували національну свідомість народу [9, с. 97-108].

Характерною особливістю етнополітичної ситуації у республіці вони вважають невміння вести діалог, знаходити компроміси. У той же час Барбара Мюлер у своєму дослідженні «Мовна політика у Республіці Комі», що належить теж до 1990-х років, відзначає вміння учасників національного руху комі знайти спільну мову з представниками пострадянської номенклатури і здійснити деякі важливі політичні проекти, зокрема проводити мовну політику значно успішніше, ніж в Удмуртії [10, с. 104-616].

Коріння цих відмінностей дослідники шукають, як правило, у специфіці, що пов'язана з соціодемографічною ситуацією та соціокультурним рівнем у недалекому історичному минулому.

Серед них слід відзначити такі:

1. Територія заселення комі, віддалена від Центру, та суворий клімат не приваблювали російських поселенців. У 1926 році комі становили 92% від загального населення. Комі зберігали певну ізолюваність і жили у своєму колі. Навіть після того, як на території комі було створено потужну індустрію, де працювали мігранти та величезна кількість в'язнів, рівень конфліктності знижувався через розташування цих об'єктів та індустріальних міст (наприклад, Воркути) у слабозаселених північних регіонах, у той час як більшість комі проживала у більш сприятливих за кліматом південних та південно-західних регіонах.

У той же час, удмурти у 1926 р. становили лише 57% населення на теперішній території республіки. Складні політичні взаємини були між удмуртами та росіянами, у тому числі участь удмуртів у антидержавних повстаннях та зіткнення з російськими переселенцями, які прагнули захопити родючі землі вздовж Сибірського тракту — важливої транспортної артерії.

2. Комі та північні росіяни виробили спільні особливості способу життя та матеріальної культури, що мають транснаціональний характер — так званий «північний етнокультурний комплекс». У його основі — обережне, раціональне ставлення до природного середовища і людей. Рівень заможності комі був високим, порівняно з удмуртами. Вони були активними, підприємливими людьми.

3. Як зазначав видатний соціолог П.Сорокін, який ще до революції здійснив кілька етнографічних експедицій до регіону та виявив, що за рівнем освіти комі не поступалися росіянам, — серед них було чимало представників інтелігенції. Усть-Сисольськ (сьогодні Сиктивкар) був містом, де абсолютно переважали комі, що відзначав відомий фінський дослідник Ю. Віхман, оскільки це було єдине місто на європейській півночі Росії, де переважали неросіяни. Нарешті, комі було християнізовано у XIV сторіччі, що забезпечило певну соціальну стратифікацію та розвиток за середньовіччя своєї давньопермської культури.

Удмуртів, на відміну від комі, було християнізовано значно пізніше. Певний вплив татарської культури, зокрема у південних районах, нижчий рівень грамотності та побутової культури призвели до того, що удмурти сприймалися багатьма росіянами як типові «іногородці». На цьому тлі відбулася подія, що мала загальноросійський резонанс і надзвичайно вплинула на формування віктимності як одного з основних компонентів модерної удмуртської ідентичності, це — Мултанська справа 1892—1896 рр., коли 10 удмуртів було звинувачено у ритуальному вбивстві російського селянина. Справу, яка отримала назву від села Мултан, неодноразово порівнював з відомою справою Бейліса в Києві В.Короленко.

О.Шкляєв та Е.Тулуз порівнюють Мултанську справу зі справою Дрейфуса [9, с. 98]. Однак таке порівняння, на нашу думку, є некоректним. Справа Дрейфуса продемонструвала потужність структур громадянського суспільства у

Франції, завдала удару по традиціях відчуження Іншого, зміцнила загальнонаціональну ідентичність. На противагу цьому, Мултанська справа та справа Бейліса у Росії продемонстрували слабкість загальнонаціональної солідарності. Представники православної церкви, офіційної науки, міністерства юстиції, поліції та впливові офіційні особи давали ясно зрозуміти, що підсудні могли бути невинними, але, в принципі, ритуальні жертвоприношення реально існують серед удмуртів. Після процесу удмурти залишалися потенційно небезпечними «іногородцями», а їхні захисники — представники демократичної інтелігенції — внутрішніми ворогами Росії. Як писалося у редакційній статті «Московские ведомости»: «Слід лише дивуватися старанням нашого лібералізму запліщувати очі на всілякі злочини, якщо лише їх здійснюють іногородці» [2, с. 217].

В.Короленка звинувачували у тому, що він нібито сам був упевнений в існуванні канібалізму серед удмуртів, але, всупереч своєму сумлінню, заперечував це лише «для поезії, для ефекту, для того, щоб погеройствувати та промовити кілька слів про пригноблене плем'я, про гідність Росії» [2, с. 217].

Справа в тому, що в основі Мултанської справи лежав міжетнічний конфлікт, що мав соціально-економічне підґрунтя. Удмуртське село Мултан було анклавом серед російських сіл, де знайшлися бажаючі скористатися звинуваченням, щоб захопити землі та нерухомість. Ця обставина значно вплинула на суспільний настрій удмуртів та національний рух, що зароджувався. Перший удмуртський науковець і літератор — Г. Верещагін виступав на процесі як експерт, і це одразу скерувало зусилля тонкого прошарку удмуртської інтелігенції у напрямі апологетики, захисту етносу від звинувачень.

Про вплив справи на процес етнічної мобілізації свідчить такий факт, що під час I Всеросійського з'їзду удмуртів наприкінці червня 1918 року у м. Єлабузі, де В.Короленко дав клятву захищати невинних, делегати звернулися до тих подій, надіслали вітальну телеграму письменнику та прийняли резолюцію видати рідною мовою книгу письменника «Справа мултанських вотяків». Характерно, що в одній з доповідей на з'їзді підкреслювалося, що Короленко «зірвав спробу охрестити півмільйонний народ ганебним ім'ям людоїдів» [2, с. 231]. Така увага учасників з'їзду свідчить,

що напередодні розвитку удмуртської територіальної автономії серед удмуртів уже склався міф мучеництва, що, вочевидь, слугував етнобілізаційним цілям. Упродовж ХХ сторіччя удмуртський культурний канон збагачувався щораз новими інтерпретаціями мултанської теми, включно з відзначенням її 100-річчя у 1996 році.

Однак віктимологічна інтерпретація власної етнічності набула за радянської влади нового потужного поштовху — у вигляді справи СОФІН, що її було сфабриковано органами безпеки у 1930-х роках. Слід зауважити, що у цей період було знищено освічений прошарок усіх фіно-угорських народів, а той, хто залишився живим, як, наприклад, видатний науковець-лінгвіст комі — В. Литкін, змушений був поневірятися по тюрмах та концтаборах. У Марійській АРСР, теперішній Марій Ел, усіх членів спілки письменників було розстріляно у 1937 та 1938 роках. Як зазначив фінський науковець С. Саарінен, репресовано було також звичайних вчителів, лікарів, інженерів часто з усіма їхніми родичами [12, с.47]. У мемуарах видатного партійного діяча Ф. Тараканова «Без провини над прірвою» зображено вражаючу картину репресій на історичних землях комі, де, з одного боку, знищували освічену молодь, а з іншого — створювали концтабори для в'язнів з усього Радянського Союзу [5]. Можна стверджувати, що репресії фактично заблокували шлях фіно-угорських народів до повноцінного етнічного розвитку. При цьому найбільш масового характеру набули репресії у прикордонних регіонах — Карелії та Інгерманландії (Ленінградська область). В Удмуртській республіці відсоток репресованих не був вищим, ніж у сусідніх регіонах.

Але саме сфабрикована справа СОФІН (Союз визволення фінських народностей) розпочала період репресій. Вона була резонансною, широко обговорювалася і, як вважає історик К. Куликов, «метою справи було налякати та стигматизувати усі фіно-угорські народи». У шостому розділі своєї праці, присвяченій історії удмуртської автономії, К.Куликов підкреслює, що вирок 28 удмуртським представникам інтелігенції був вироком усім фіно-угорським народам [3, с. 170; 4; 13]. Якщо у 1892—1896 рр. десять безграмотних селян мали символізувати зловісні наміри усіх «іногородців», то у 1932—1933 рр. «викриті» ГПУ Нижегородського краю інтелігенти на чолі з харизматичним

поетом, науковцем і громадським діячем К. Гердом, мали представити контрреволюційні наміри інтелігенції усіх фіно-угорських народів СРСР. К. Герд втілював прагнення переважно селянських фіно-угорських народів піднятися до високого рівня культури та добробуту, позбутися комплексу неповноцінності та вийти на міжнародний рівень. Будучи амбітною людиною, він координував цю діяльність і мав контакти з науковцями та дипломатами Фінляндії, Угорщини та Естонії. Пропагував використання фінських моделей словотворення для нової термінології рідних мов, а досвід незалежних країн у розвитку освіти та культури — для розбудови відповідної інфраструктури на історичних землях фіно-угрів у СРСР. Усе це пояснює, чому за сценарієм ОГПУ саме К. Герд став тією постаттю, яку можна було використати для компрометації самої ідеї соціокультурного прогресу фіно-угорських народів.

Згідно зі звинуваченням у справі № 2774 «Контрреволюційної організації Спілки визволення фінських народностей» вказується, зокрема, що програмно-політичні установки організації (СОФІН) та її діяльність ставили своєю кінцевою метою відторгнення, шляхом збройного повстання, Удмуртської автономної області та інших автономій (Марійська, Мордовська, Карельська, Комі-зірянська) від СРСР та створення Єдиної фіно-угорської федерації з демократичною формою правління. Серед інших форм координації передбачалося, нібито, «встановлення організацією націоналістичного блоку з контрреволюційними елементами таких національностей, як марійці, мордва, карели, комі-зіряни» [3, с. 142].

Згідно з версією ОГПУ, саме під час першого з'їзду удмуртів у 1918 р., де було прийнято резолюцію у Мултанській справі, вирішено також:

2. Об'єднатися з фінляндсько-естонським капіталом і увійти, як самостійний домініон, у Північно-фінську об'єднану державу.

4. Розширити межі Удмуртії, включивши сюди половину В'ятської губернії, Сарапул і Закамський район, Малмизький повіт та підвести кордон до області Комі.

5. Встановити диктатуру удмуртського народу над російським населенням Удмуртії, позбавивши російське населення більшості політичних прав.

6. Утворити Удмуртський єпископат» [3, с. 146].

До речі, крім фантастичних планів, що інкримінувалося учасникам СОФІН, як, наприклад, збройне захоплення Іжевська або створення Єдиної фіно-угорської федерації зі столицею у Пермі, серед матеріалів обвинувачення є і реальні критичні висловлювання К. Герда з приводу довільно проведених кордонів та розділення народів, що вживали одну мову (як, наприклад, комі-зирян та комі-перм'яків).

Лише за перебудови стали відомі обставини загибелі К.Герда у 1937 р. на Соловках і деякі з висунутих ним вимог, що були основою звинувачень у 1930-х роках і які сьогодні знову з'явилися у публічному дискурсі.

Утім, цікаво, що висуваючи певний мінімум вимог щодо національного питання у 1990 р. (гарантоване представництво титульної нації в органах управління та у законодавчих органах, державність мови, мінімум національних інститутів, необхідних для забезпечення всебічного і гарантованого розвитку народу, допомога діаспорі), К. Куликов робить такий песимістичний прогноз: «Але при всьому цьому, розглядаючи майбутнє удмуртської нації, автор далекий від оптимістичного висновку. Вжиття деяких заходів щодо розв'язання вищевказаних проблем, як підвищення політичного та економіко-правового статусу автономії, створення економічних основ розвитку народу, національних інститутів, розширення функції мови і т.д., до певної міри дозволить активізувати процес розвитку нашого народу, але вирішального впливу на його відродження не матимуть, тому що процес деетнізації став дуже глибоким і незворотним. Як кажуть у народі — поїзд удмуртської нації пішов» [3, с. 204].

Як показали результати розвитку за майже 20 років від написання цих слів, побоювання щодо майбутнього — справдилися. Деетнізація поглибилася, але жодна з пропозицій національного руху не стала реальністю. Представництво в органах державної влади зменшилося і є найменшою пропорційно до чисельності етносу серед фіно-угорських автономій, Закон про державність мови відхилився десять разів російськомовною більшістю, кількість національних інститутів залишилося на тому самому рівні.

Як і раніше, серед удмуртської інтелігенції поширене уявлення про себе як про вічну жертву, а національний рух сприймається як форма самозахисту від етнічної дискримінації та колонізації, що тривали десятиріччями. Багато

удмуртських інтелігентів, подібно до письменника Петра Чернова, бачать себе жертвами антиудмуртської кампанії, яку «веде значна частина російських інтелектуалів та інших груп російського населення» [9, с. 108; 13, с. 170-184].

Інша модель ідентичності лежить в основі адаптативних стратегій народу комі. Більш сприятливі умови зумовили слабкий конфронтаційний елемент у самоідентифікації комі. Прагнення здобути якісну освіту спричинилося до появи першокласних інтелектуалів справді європейського рівня. Серед них — засновник літератури комі І.Куратов, майбутній засновник соціологічних студій у Гарвардському університеті П.Сорокін, філософ та літератор К.Жаков, видатний фіно-угрознавець — В.Налімов.

Спадщина цих інтелектуалів, вже до 1917 р., сприяла виробленню певної системи цінностей, де головною проблемою була адаптація нечисленного народу до природного довкілля та питання взаємодії з індустріальною цивілізацією. Це наближувало пропонувану ними модель виживання до поширених у Північній Європі ідей «конструктивної взаємодії та ненасильства у міжнародних взаєминах», що їх проповідував П. Сорокін. Ці ідеї виявили свою життєспроможність у ХХ сторіччі, так само як і концепції В.Налімова (якого було репресовано у зв'язку зі справою СОФІН) про специфіку внеску фіно-угорських народів до світової цивілізації.

Але найбільшою мірою ідея балансу між творчістю у рамках культури нечисленного народу і активною участю у культурному житті Європи була втілена К. Жаковим.

Свої праці К.Жаков писав мовою комі та російською, тим самим вплинув на інтелектуальне середовище Петербурга та Риги. Він викладав філософію та мову комі у Тартуському університеті. Жаков був у постійному контакті з культурою рідного народу. Організував разом з П.Сорокіним кілька етнографічних експедицій у регіони компактного проживання комі. Повернувши спадщину І.Куратова, він започаткував класичний канон культури комі, що було продовжено науковцями школи — В.Літкіна. К.Жаков не лише навчався у Київському університеті (1896—1899), але також вплинув на концепцію українського футуризму. Проте найбільше Жаков був пов'язаний з Латвією і помер у Ризі у 1926 році. Там філософ заснував два філософські товариства — «Латвійське товариство філософії лімітизму» (голова товариства Е. Гросвальд — учень К. Жакова) та

«Академію філософії лімітизму», де головою був учень філософа — Е. Барон.

Оригінальна теорія пізнання — лімітизм — була розроблена К. Жаковим напередодні Першої світової війни. Вона наголошувала на єдності наук, філософії та релігії. Подібні синкретичні вчення користувалися популярністю у той період, і серед його adeptів були М. Реріх та Я. Райніс. Ян Райніс переклав латиською перші вісім розділів поеми К. Жакова «Біармія». У творах латиського класика, зокрема, у драмі «Вогонь і ніч» відчувається вплив К. Жакова, який порушив питання про унікальність духовного досвіду малих народів. Роман «Крізь стрій життя» (1912—1914 рр.), що його високо оцінив М. Горький, передає трагізм відчуження особистості, яка відірвана від національного коріння. При цьому роздуми філософа про драму власного життя незмінно асоціюються з думками про майбутнє так званих «нових» народів, чие життя ще не підвладне жорстоким законам глобальної цивілізації.

Ідея збереження первісної природи, народного досвіду та мови, що була висунута Жаковим, глибоко закорінилася у культурі комі і стала основою для світосприйняття інтелігенції краю, її етнічної ідентичності. Турбота про мову, яка може зникнути, є органічною частиною цього світосприйняття. На жаль, послідовники В.Тишкова у академічних та владних колах Росії надто часто вбачають у цій турботі західний вплив, інструментарій технології «етноменеджерів» та інші маніпулятивні стратегії. Бажання будь-якою ціною викрити міфологічний елемент у національних ідеологіях та розвінчати примордіалістські концепції етнічної ідентичності повертають прихильників конструктивістського підходу на старі рейки. Це характерно, зокрема, для програмної статті «Фіно-угорський світ: ідеологія і реальність» у часописі «Свободная мысль». Автори — не останні люди у російському істеблішменті — звертаються і до постаті К. Жакова. У статті, зокрема, наголошується: так, у Комі деякі представники національної інтелігенції, в основному гуманітарної, намагалися довести, що ця стародавня Біармія з квітучими містами — перше державне об'єднання давніх комі, що у минулому їхній народ мав розвинену культуру, вів обширну торгівлю з близькими та далекими сусідами, і все це було знищено внаслідок російської колонізації. Свого

часу, один з перших учених комі К. Жаков — відомий етнограф, філософ і письменник написав поему «Біармія», де намагався втілити свої уявлення про «золотий вік» свого народу — час, коли етнос комі являв собою відносно єдиний соціальний організм, ще не охоплений процесами соціального розшарування. Його поетичний вимисел використали для конструювання історичних і політичних міфів [14, с. 84-85]. Автори фактично повернулися до застарілої аргументації 1930-х років. У доповіді «Творчість К. Жакова» на засіданні Президії Комі наукового центру УрВ АН СРСР від 22 серпня 1991 р. подібна оцінка була визнана історичним курйозом доби боротьби з націоналізмом.

Представники гуманітарної інтелігенції, які виголосили доповідь про творчість Жакова ще 18 років тому, дійшли такого висновку:

У творах Жакова сконцентровано не лише пошук одного письменника, вони відобразили мрію патріархального комі — селянства про шляхи перебудови суспільства на справедливих безкровних началах, «на основах добра та миру» [6, с. 43]. Отже, йдеться про систему цінностей, яка не має нічого спільного з войовничим націоналізмом, сепаратизмом чи міжетнічною конфронтацією.

Підсумовуючи, можна висловити припущення, що дві моделі етнічної ідентичності, що їх яскраво репрезентують споріднені народи — удмурти та комі — відображають також різні моделі, прийняті Росією як загальнонаціональною державою. Політичні практики царської Росії, радянської Росії та пострадянської російської державності виявилися більш сприйнятними для комі, ніж для удмуртів. Інтелігенція комі виявила більшу гнучкість у веденні діалогу у пошуках компромісу з владними структурами, реалізації раціональних стратегій і досягла на цьому шляху хай скромних, за українськими мірками, але в якісному відношенні відчутних результатів.

Як зазначається у доповіді «Північний етнокультурний комплекс в умовах трансформації духовного життя регіону», підготовленій Міністерством культури і національної політики Республіки Комі: «На сьогодні у республіці функціонує повноцінна модель державної регіональної етнокультурної політики, яка базується на фундаментальній законодавчій основі. Це закони про «державні мови», про «освіту», про

«національно-культурну автономію», а також ціла система відповідних підзаконних актів. Особливістю формування та функціонування державної регіональної моделі етнокультурної політики є те, що цей процес йде у взаємодії органів державної влади, місцевого самоврядування та інститутів поліетнічного громадянського суспільства» [15].

Завдяки продуманим стратегіям у Республіці Комі відбувається полікультурна етнічна мобілізація. На сьогодні існує достатньо позитивний етнокультурний баланс між інтересами різних етнічних спільнот. Це стосується також і українців [16, с. 10].

Саме такий поліетнічний простір прагнули створити представники демократичної російської інтелігенції, починаючи від XIX сторіччя. Сутність розуміння такої полікультурної взаємодії добре виразив видатний російський невропатолог і психіатр, професор В. Бехтерев, що відіграв не останню роль у долях К.Жакова та П.Сорокіна. «Під час Мултанської справи він був професором у військово-медичній академії в С.-Петербурзі. Колеги-професори якось у бесіді спитали у нього: чи не удмурт він за національністю. Вони мали на увазі, що він народився у В'ятській губернії і написав свого часу нариси про удмуртів. У той період офіційною назвою удмуртів у царській Росії, а також за кордоном був етнонім — «вотяк». Бехтерев заявив: «Я взагалі корінний росіянин по всіх лініях. Але поки триває Мултанська справа — я, безумовно, вотяк... У такій ситуації кожна порядна людина — вотяк. Чи не так?» [2, с. 222].

У своїй заяві В.Бехтерев виразив кредо багатьох російських інтелігентів зі своїм особливим кодексом честі та системою цінностей. Роль російської інтелігенції у формуванні загальнонаціональної ідентичності у XIX—XX сторіччі ще не знайшла свого адекватного висвітлення у працях сучасних російських науковців. За претензійними узагальненнями В. Тишкова та Абдул-Хакіма Султигова щодо теми формування національної ідентичності у контексті національно-державного дискурсу не помітно уваги до нюансів, без яких неможливо пізнати істину [17; 18, с. 107-137]. У цій статті я спробувала висвітлити один з таких «нюансів»: відмінність у моделях адаптації до загальнонаціональної російської (радянської) державності двох споріднених народів — удмуртів та комі. Відмінності, як здається, вия-

вилися доволі значними. Іншим «нюансом» є роль російської інтелігенції у процесі адаптації неросіян до загальнонаціональної державності у XIX—XX сторіччі.

Як справедливо зазначає А. Казанцев, «сама інтелігенція створювала і підтримувала в Росії XIX—XX сторіччі політичний простір як такий». Фактична монополізація інтелігенцією цієї функції, вважає науковець, зумовлена тим, що внаслідок історично слабкого розвитку горизонтальних зв'язків (і цілеспрямованої політики держави) ступінь самоорганізації соціальних груп у Росії завжди був дуже низьким [19].

За цих умов інтелігенція з її своєрідною системою цінностей, що, серед іншого, передбачала солідаризм з прагненням пригноблених, у тому числі «іногородців», виступала одним з головних провідників інноваційних ідей, зокрема щодо національної політики у 1920—1930-х роках. Створення територіальних автономій у Радянській Росії повинно вивчатися з урахуванням цієї ролі інтелігенції, в усій її складності і неоднозначності, а не зводиться лише до спекуляцій щодо політичної волі окремих вождів більшовизму чи навіть латентних структур світової політики. Залишається сподіватися, що такі комплексні дослідження з'являться як у Росії, так і в Україні.

1. Nationalities Papers, vol. 29. — 2001.—№1.— 205 p.

2. Буня М. Короленко в Удмуртии. — Ижевск: Удмуртия, 1995 — 262 с.

3. Куликов К. Удмуртская автономия. — Ижевск, 1990 — 205 с.

4. Куликов К. Дело «СОФИН». — Ижевск: — Удмуртский институт истории, языка и литературы УрО РАН, 1997.

5. Тараканов Ф. Без вины над пропастью. — Сыктывкар, 1990.

6. Творчество К.Жакова. Доклад на заседании Президиума Коми научного центра УрО АН СССР 22 августа 1991 г. Серия препринтов «Научные доклады». — Вып. 269. — 43 с.

7. Ткаченко О. Письма далекого друга. Васольялгань сёрмат. 2-е издание.—Саранск—Киев, 2009. — 43 с.

8. Taagepera R. Eastern Finno-Ugrian Cooperation and Foreign Relations/ / Nationalities Papers, vol. 29. — 2001. — №1.

9. Shklier Aleksandr, Eva Toulouze. The Mass Media and the National Question in Udmurtia in the 1990 s. // Nationalities Papers, vol. 29. — 2001.— №1.

10. Müller B. Sprachenpolitik in der Republik Komi//Osteuropa, №.48. — 1998.— № 6.

11. Saarinen S. The Myth of a Finno-Ugrian Community in Practice//Nationalities Papers, vol. 29. — 2001. — №1.
12. Ермаков Ф. Кузембай Герд. — Ижевск: Удмуртия, 1994.
13. Ар-Серги В. «А вы и не спрашивали. Мои засечки удмуртским топором» // Дружба народов.— 2007. — № 10.
14. Шабаев Ю., Шилов Н., Садохин А. Финно-угорский мир: идеология и реальность // Свободная мысль. —2008. — 12 (1595).
15. Северный этнокультурный комплекс в условиях трансформации духовной жизни региона (на материалах Республики Коми) <http://n-congres.com>
16. Кириченко І. Українська діаспора: менталітет в екзистенції? // Дзеркало тижня. —2009. — № 30(758). — 15 серпня.
17. Тишков В. Национальная идентичность (о смысле дебатов).// Вестник российской науки.—№ 1(3) — 2009.
18. Абду-Хаким Султыгов. К вопросу о формировании российской науки // Вестник Российской нации. —2009. — № 1(3).
19. Казанцев А. Интеллигенция и структурные инновации в политическом пространстве // Полис. —2006.

Олег Рафальський

ЕТНОПОЛІТИЧНА РЕГІОНАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНИ

У статті розглянуто причини та наслідки регіональних відмінностей, протиріч і конфліктів, які актуалізувалися в процесі становлення української державності. Наголошено, що цей процес повинен враховувати регіональні інтереси.

Oleh Rafal'skyj. Regionalisation in its Ethnic and Political manifestations in UKRAINE. The article deals with reasons and consequences of regional contradictions and conflicts during the Ukrainian statehood construction process accompanied by growth of regional interests.

Проблема регіоналізму та регіоналізації постала на порядку денному у країнах Центрально-Східної Європи на початку 1990-х років, що було зумовлено наявністю кількох факторів. По-перше, зламом централізованої системи управління. По-друге, відбудова демократії призвела до бажання прийняти стандарти західноєвропейських країн. Це, в свою чергу, привело до регіональних реформ у багатьох пост-радянських країнах, до нової парадигми реформування в цілому. По-третє, потужний вплив Євросоюзу, зростаюча важливість його регіональної політики, необхідність дотри-

мання стандартів ЄС у галузі регіоналізму, регіональних установ, регіональному реформуванні тощо [1]. Саме тому актуальним є дослідження проблеми етнополітичної регіоналізації сучасної України.

Об'єктом дослідження виступає етнополітична сфера сучасного вітчизняного суспільства, а предметом — процес етнополітичної регіоналізації. Метою є розкриття проблеми етнополітичної регіоналізації сучасної України.

Слід зазначити, що наукова база досліджуваної теми є достатньо розробленою зарубіжними вченими: Дж. Рудольф, Л.Снайдер, К.Харві, М.Кітінг. Виявлення причин та природи міжетнічних протиріч, пояснення наявних етнічних конфліктів, розробка механізмів їх розв'язання знайшли відображення у працях Т.Р.Гура, Г.Готліба, М.Тоф, М.Брауна, Д.Фірина, Д.Лейтіна, Д.Лейка, К.Квасневського, Г.Любе, З.Стацк. Європейські науковці досліджують регіоналізм як вияв субетнічними та етнографічними групами спротиву уніфікаційній політиці національних держав. І.Бусигіна, А.Смирнов, А.Мурадян, А.Макарічев — російські політологи — представники так званої «елітистської школи» у російській політичній регіоналістиці. В.Алексєєв, С.Барзілов, О.Гаман-Голутвіна, Г.Марченко, А.Філіппов, О.Чернишов звертають основну увагу на роль регіональних політичних еліт у процесі розгортання регіоналізму.

Серед вітчизняних вчених проблему етнополітичної регіоналізації досліджували: О.Картунов, В.Кремінь, О.Маруховська, М.Дністрянський, І.Зварич, О.Кривицька, І.Курас, С.Римаренко, Ж.Ушакова та ін.

Регіон (термін, від якого залежить розуміння самого феномену регіоналізму та регіоналізації) — одне з найскладніших понять у сучасній політологічній науці і єдиного, універсального визначення сьогодні не існує.

Проте, якщо узагальнити філософські, географічні, зовнішньополітичні та економічні підходи до терміна, можна визначити, що поняття «регіон» (від лат. «regio» — країна, область, район) означає область, частину якоїсь країни, країну або частину світу, які відрізняються від інших природними, соціально-економічними, культурними та іншими особливостями [2].

І.М.Бусигіна, дослідник федералізму та регіоналізму, професор МДІВ, стверджує, що в ХХІ столітті поряд з процесом глобалізації відбувається процес регіоналізації, при-

чому це стає характерним не лише для держав з федеративною формою устрою, але і для унітарних держав, для цілих континентів і частин світу. На її думку, регіоналізація — це процес перерозподілу владних компетенцій, передачі функцій від національного на регіональний рівень, поява і розвиток нових інституційних форм, що відповідають новій ролі регіонів у процесі прийняття рішень на національному і наднаціональному рівнях [3].

За визначенням американського етнополітолога Л.Снайдера, терміни «регіоналізм» та «регіоналізація» позначають процес «розподілу країни на невеликі адміністративні частини» та «утворення комбінації кількох держав, що діють як одне ціле». Сутність і характер регіоналізму та регіоналізації на рівні держави досить вдало визначив професор соціології Ньюфаундлендського університету Віктор Заславський, який зазначав, що явище регіоналізму добре відоме у країнах з виразними регіональними відмінностями. Воно виявляється у незадоволенні, протестах чи навіть у повстанні найрозвинутіших частин країни проти центрального уряду, який перерозподіляє державний бюджет на користь менш розвинутих регіонів, аби досягти певного вирівнювання розвитку та політичної стабільності. У багатоетнічних країнах, де національності з визначеною територією виказують глибокі відмінності в економічному та культурному розвитку, перерозподіл ресурсів державою створює передумови для появи сепаратистських і націоналістичних рухів. Регіоналізм перетворюється на етнорегіоналізм та сепаратизм. Такої самої думки дотримується і відомий канадський етносоціолог Дж. Рудольф, який стверджує, що термін «етнорегіоналізм» використовується для визначення пошуків більш широкого контролю над політичними справами місцевої етнічної спільноти, яка відокремлює себе від інших спільнот, котрі мешкають у країні [4].

Отже, все це вказує на те, що регіоналізація — це вкрай суперечливий та різноспрямований процес фрагментації та інтеграції. Тим більше, що світовий процес регіоналізації не зважає на державні кордони, він починає поширюватись і на Україну.

Зі здобуттям незалежності України для її населення постала проблема національно-етнічної самоідентифікації, самовизначення, що ускладнюється її полікультурністю. Загострення суперечностей національних проблем впливає

на стан етнополітичної стабільності суспільства. Етнопсихологічні та етнокультурні відмінності активно використовуються різними групами політичної еліти. Ці відмінності підштовхують представників еліти окремих етносів стати на шлях самоідентифікації на ґрунті національно-територіального уособлення, що призводить до посилення тенденцій регіоналізації.

Регіоналізм також є наслідком нерівномірності розвитку політичного, економічного, культурного потенціалу окремих територій. Тенденціям етнополітичного регіоналізму й загостренню міжетнічних суперечностей в Україні сприяють відмінності в моралі, історії, культурі. При цьому слід очікувати, що під час розвитку інтеграційних процесів, розширення зв'язків між народами (особливо в прикордонних районах) створюються умови для реалізації намірів деяких сепаратистських сил з утіленням у життя принципу національного самовизначення, що особливо актуально для західних та південних регіонів нашої країни [5].

Спостерігається просто-таки хронічна невирішеність ключових питань як на правовому, так і на рівні управління регіональними процесами. Цей чинник, помножений на низку соціально-економічних складових, призводить до посилення відцентрових тенденцій та автономістських настроїв [6].

Ці фактори вказують на те, що без врахування регіоналізму, як чинника, що визначає рівень стабільності й цивілізованості, неможливо повноцінно вирішувати питання міжрегіональної консолідації, міжнаціональних відносин, гуманітарного розвитку, економічних перетворень, створення ефективної системи державного управління і самоврядування, протидії деструктивним зовнішнім впливам. Аналізуючи політичні події двох останніх десятиліть, науковці дійшли висновку, що деструктивний потенціал регіоналізму виявився незначним. Навіть в умовах глибоких економічних криз і потрясінь, зростання соціальної напруженості етнонаціональні та конфесійні відмінності регіонів України головними джерелами політичного сепаратизму не стали [7].

Зростання регіональних інтересів у процесі українського державотворення зумовлюють глибокі економічні, культурні, психологічні відмінності, що зберігаються між різними регіонами України, які потребують постійного вивчення і оновлення досліджень.

Етнорегіональний поділ України не є чітким, оскільки етнічні спільноти населяють ті чи інші території як компактно, так і розпорошено. Відомий вітчизняний вчений І.Курас у своїх дослідженнях виділив п'ять регіонів зі своїми специфічними інтересами та історичними особливостями: центральний регіон, що зазнав значної урбанізації; індустріальний регіон, який умовно іменують східним (має два центри — Дніпропетровськ і Харків, потужний промисловий комплекс); в окремий регіон все частіше починають відносити Донбас — надто специфічними є проблеми, породжені його «однопрофільністю», «вугільним» спрямуванням економіки); південний регіон (особливий насамперед внаслідок своєї етнічної строкатості; щодо проблем, то найбільше їх створює особливий статус Криму; значною мірою ці проблеми політичні — внаслідок складного переплетіння тут проявів регіонального сепаратизму і неврегульованості політико-правового статусу кримських татар); західний регіон (всередині регіону спостерігаються помітні відмінності між Галичиною, Волиню, Буковиною, Закарпаттям) [8].

Виявлення регіональних відмінностей — це процес, що потребує й плюралізму думок і концепцій. В Україні виокремлюють такі етнорегіональні територіальні ареали: Карпатський (Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська і Чернівецька); Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька); Північно-Центральний (Житомирська, Київська, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська); Східний (Донецька, Луганська, Харківська); Північно-Східний (Сумська, Чернігівська); Південний (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та Автономна Республіка Крим). Ще й додатково Карпатський регіон у цій схемі поділяється на три підрегіони: Закарпатський (Закарпатська область); Прикарпатський (Львівська та Івано-Франківська) й Північно-Буковинський (Чернівецька) [9].

Важливо, що південно-східні регіони України перебувають у зоні підвищеної етнополітичної конфліктності. Ця зона входить до «великої євразійської дуги етнополітичної нестабільності», яка визначається деякими фахівцями географічним простором від Північної Ірландії до Шрі-Ланки. Сюди зачисляють і такі регіони України, як Донбас та Крим [10].

Поряд із етнорегіональними реаліями, зокрема частці етнічних українців і етнічних меншин, етнічній мозаїчності

тих чи інших областей, необхідно враховувати й ті етнонаціональні особливості, які є відображенням політико-регіональних процесів і мають геополітичне значення. Це насамперед мовна структура населення, ступінь асиміляції етнонаціональних груп, особливості їхньої політичної активності, ступінь інтегрованості в українське культурно-політичне середовище, різнобічність орієнтирних настроїв [11, с. 32-34]. Постійна та невирішена конфліктність цих сфер перешкоджає стабільному та продуктивному розвитку регіонів України. Найбільшої уваги на певних чинниках у визначенні особливостей і відмінностей етнорегіонів в Україні вимагає етнолінгвістичний аспект регіоналізації.

В українському суспільстві етнонаціональна і мовна більшість не збігається, і це є серйозною етнополітичною проблемою та джерелом можливого конфлікту на мовному ґрунті між регіонами [12, с. 150-151]. Згідно з даними соціологічного моніторингу Національного інституту стратегічних досліджень у 2003 р. 38,1% населення спілкувалися вдома переважно українською, 25,2% — російською, 36% — російською та українською залежно від обставин. На питання щодо надання російській мові статусу офіційної громадяни України відповіли: 31,9% — ні, 20,4% — важко сказати, 47,3% — так, 0,3% — не дали відповіді. Водночас, необхідність обов'язково вивчати російську мову в загальноосвітніх навчальних закладах відзначили 73,1% респондентів, а англійську — 82,7%. Міжрегіональні соціокультурні відмінності, відображені цими даними, привели до структурування в роки незалежності українського політичного поля через протиставлення регіональних політичних сил за мовною ознакою, але водночас позбавляли найбільш промислово розвинені російськомовні південний і східний регіони своєї етнокультурної та мовної «повноцінності» [13].

Однак формування спільних класичних ознак загальнонаціональної ідентичності в Україні — мови, культури, релігії, історичного «міфу» — поки що є маловірогідним, принаймні в найближчому майбутньому. Поки що національно інтегруючу роль відіграють такі чинники, як уявлення про спільну територію, спільну державність, а також спільна мрія про оновлення своєї країни, про правову і соціальну державу, про громадянське суспільство, про безкризову еко-

номіку [14, с. 119]. Наявність відмінностей у психології населення різних частин України не обов'язково справлятиме фатальний вплив на процес національної консолідації. Психологічні настанови здатні швидко змінюватися, залежно від історичних обставин. Тому психологія населення, що ґрунтується на впевненості у власній здатності самостійно здолати економічну і соціальну кризу, цілком спроможна стати спільною національною ознакою. Інтегруючі можливості такої психології мають високий потенціал, оскільки вона може бути вкоріненою одночасно і на індивідуальному, і на суспільному рівні.

Формуванню такої психології сприяє наявність довгезлезної низки спільних для всіх регіонів економічних, політичних, культурних проблем. Утворення суспільного консенсусу щодо шляхів їх розв'язання дещо гальмується відмінностями в регіональних пріоритетах. Однак ці відмінності не є нездоланими. Понад те, сама їх наявність може прислужитися формуванню компромісного загальнонаціонального погляду на оптимальну суспільно-політичну та соціально-економічну модель, на форму і зміст реалізації концепції правової держави і громадянського суспільства.

Насамперед, досить гостро стоїть «мовне питання» в Південно-Східній Україні: тут відіграла велику роль політична асиміляція, відчутним є вплив «російського фактора» на свідомість та орієнтири населення. Прагнення деяких політичних кіл Донбасу використати фактор «російськомовності», так само як політичне русинство на Закарпатті, рух за незалежність Криму та деякі інші етнополітичні процеси, виникають на ґрунті політичних інтересів окремих владних структур та політичних сил (політико-адміністративних еліт) на місцях. Головна проблема етнополітичного розвитку східних та південних регіонів — це «проблема російська», яка зводиться до використання «мовної карти» та гасла щодо «захисту співвітчизників», «порушення прав росіян». Загостренням проблем навколо російського, а швидше російськомовного питання, стали два з'їзди, які проводилися у Северодонецьку. Перший відбувся наприкінці листопада 2004 р. з ідеями федералізації України та створення автономної Південно-Східної республіки. Другий — у березні 2008 р., на порядку денному якого стояло питання гуманітарної політики, а фактично — ультиматум владі щодо

«захисту прав російськомовного населення» України. Ці обставини суттєво дестабілізують міжетнічну ситуацію не лише у південно-східному регіоні, а й країни загалом [15].

Що ж до політичної активності національних меншин як прояву етнорегіоналізму, вона виражається в політизації різних рухів та напрямів. У західному регіоні — це політизація «румунського руху» в Північній Буковині за відокремлення від України та приєднання до Румунії.

Та більш гостро в західному регіоні постає проблема «політичного русинства», яка порушує питання подвійною ідентичністю — загальної української та локальної русинської, запровадження вільної економічної зони або надання Закарпатському регіону статусу, який би підвищив його економічну самостійність. «Політичне русинство», за висновком експертів Національного інституту стратегічних досліджень, «набрало рис антидержавництва і сепаратизму», що проявляється через друкування «наукових праць» історичного характеру, в яких робляться спроби обґрунтувати відокремленість Закарпаття від України саме за сприяння певних політичних сил Угорщини і Словаччини та за підтримки окремих місцевих органів влади і промисловців. Рішення Закарпатської обласної ради, як зауважує дослідник «русинства» О.Майборода, щодо внесення національності «русин» до переліку національностей Закарпатської області є політичною спекуляцією на ґрунті подвійної ідентифікації: «З економічної точки зору це вигідно місцевій владі, це інструмент для отримання контролю над ресурсами регіону. Адже якщо виділити жителів Закарпаття в окремий етнос, то можна вимагати особливі привілеї і статус для області» [16].

До того ж, вибори 2006 р. вказали на те, що рівень самоорганізації етнічних спільнот Закарпаття досяг досить високих показників: на виборах до обласної та районних рад Партія угорців України отримала, відповідно, 5 і 71 депутатських мандатів; Демократична партія угорців України — 4 і 45 мандатів [17].

У специфіці етнополітичної ситуації Криму приховується конфліктний потенціал. Процес етнічної ідентифікації на півострові зумовлюють три головні етнічні компоненти, які становлять більшість його населення. Дані останнього перепису засвідчили, що кількість росіян становила 58,3%, українців — 24,3%, повернення кримських татар довело їх кількість

з 1,9% (1989 р.) до 12% (2001 р.) В АРК гострим залишається «мовне питання»; впливи: «російського чинника» завдяки чорноморському флоту, що базується у Севастополі. На розвиток етнополітичної ситуації в регіоні впливають також прояви радикалізму з боку кримських татар, питання облаштування та інтеграції їх в українське суспільство. На цьому тлі спостерігається етнічна консолідація кримських татар, утворюються їхні етнополітичні інституції.

Загалом проблема кримських татар є комплексною і містить у собі сукупність двосторонніх відносин: українська держава — кримськотатарська спільнота; кримська влада — кримські татари; українська держава — кримська автономія [11, с. 32-34].

У газеті «Дзеркало тижня» заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу Р.Чубаров зауважує: «Нам не уникнути вирішення питання статусу кримськотатарського народу в Україні, оскільки це цілісний народ, який живе на своїй території, де він сформувався як етнос, і ця територія повністю перебуває у складі держави Україна. За межами України у кримських татар немає ані іншої етнічної території, ані етнічно спорідненої держави» [18].

Водночас, вітчизняні дослідники погоджуються в тому, що сепаратистський рух Криму є «рух не кримськотатарський, а саме російський», на підтримку якого спрямована діяльність низки зарубіжних організацій, наприклад, кримська філія Міжнародної молодіжної корпорації «Прорив». Росіяни болісно реагують на актуалізацію ідентичності українського етносу. Ось чому російський рух у Криму активно демонструє курс на формування громадянської свідомості у напрямі створення нової історичної спільноти — так званого кримського народу. Тобто, для характеристики етнічного обличчя в Криму сепаратисти ввели в обіг штучно створений етнічний суб'єкт. При цьому наполегливо оберігається провідна місія росіян [19].

Напруженими є стосунки мусульман і православних. До початку масової репатріації татар до Криму (1990-ті роки) на півострові абсолютно домінувало православне населення — росіяни та українці, а також представники інших напрямів християнства (німці, вірмени, італійці). Повернення татар змінило етноконфесійну ситуацію в Криму. Виникло протистояння, спричинене прагненням кримських татар поновити історичну справедливість на батьківщині.

Конфесійна складова процесу регіоналізації простежується й у загальнонаціональних масштабах. Найбільші християнські церкви України мають виразно регіональну специфіку — вплив УПЦ поширюється, головним чином, на Схід та Південь, УПЦ (КП) — на Київ та Центр, римо-, греко- католицької, автокефальної та протестантської церков — на Захід і частково на Центр. За словами М.Степико, «сучасний стан поділу українського православ'я є закономірним наслідком розірваності українських земель і української Церкви протягом історично тривалого часу» і «є гальмом (цілком закономірним) консолідації нації» [1].

Тому можна стверджувати, за висновками Г.Макарова, що етнорегіоналізм в Україні набув територіально-статусної форми, найбільшого поширення — серед кримськотатарського населення, етнічних меншин — росіян, угорців, румунів, болгар, а також русинського субетносу. Антагонізм між кримськотатарським та російським етнорегіональними рухами у Криму строює передумови виникнення міжетнічних конфліктів. За винятком кримськотатарського та російського етнорегіоналізму, інші етнорегіональні рухи за усі роки незалежності України обмежували свій вплив кількома адміністративними районами і були ініційовані національно-культурними товариствами та органами місцевої влади [1]. В умовах подальшого загострення всіх вищеназваних тенденцій досліджуються прогнози можливого розвитку подій у регіонах України [5].

Здійснення етнополітичного менеджменту в Україні суттєво утруднюється відсутністю затвердженої Верховною Радою Концепції державної етнонаціональної політики. Тобто, необхідно встановити чіткі принципи відносин між державою та етнічними спільнотами країни. Насамперед, хто є об'єктом етнополітики — цілі етнічні спільноти чи тільки окремі громадяни? Чи можна вважати надання заходів посиленої підтримки тим етнічним спільнотам, які цього потребують, дискримінацією інших спільнот і порушенням утвердженого Конституцією принципу рівності громадян? Нарешті, на яких засадах має відбуватися об'єднання етнічних сегментів у єдину націю — на засадах державного патерналізму чи на засадах їх самодостатності? Якщо останнє, то потрібен закон про національно-культурну автономію [21].

Отже, якщо не брати регіоналізм до уваги, то він призведе до — політизації етнічностей, утворення сепаратистських об'єднань, розколу держави. Зменшити значення етнічного чинника неможливо, до того ж науковці передбачають посилення в найближчому майбутньому впливу етнічних чинників у політичному житті держави.

Як зазначають західні етнополітологи, розв'язувати етнорегіональні проблеми надзвичайно складно і той, хто цим займається, завжди діє «на грані ризику», оскільки, якщо центр не поспішає враховувати вимоги регіонів, то це може бути використано для звинувачень його у небажанні задовольняти регіональні інтереси; якщо ж він йде на поступки, то це стимулює нові, більш суттєві вимоги регіонів, і так без кінця й краю. І тим не менш, більшість соціально-економічних, політичних, культурно-мовних й інших вимог регіонів мають бути задоволені, інакше, як вже відзначалося, регіональні почуття можуть перетворитися на націонал-екстремізм та сепаратизм [4]. Доводиться констатувати, що такі важливі для розвитку держави питання, як територіальний устрій, територіальне районування, віднесення населених пунктів до певних категорій і підлеглості вирішувалися в Україні під впливом політичних та ідеологічних чинників, вилучався плюралізм думок, ігнорувалися рекомендації науковців [22, с. 28].

Спираючись на досвід західної етнополітології та практики вирішення регіональних проблем у країнах Європейського Союзу та дослідження вітчизняних вчених, наведемо такі рекомендації, дотримання яких забезпечить етнополітичну стабільність у державі:

1) дотримання принципу субсидіарності. Суть якого полягає у тому, що для забезпечення етнополітичної стабільності суспільства не центральні органи влади передають свої повноваження регіонам, а навпаки, до компетенції центру потрапляють лише ті проблеми, які неможливо вирішувати на регіональному рівні. Регіони отримують можливість залучатися в гео економічні проекти, використовувати глобальну фінансову, інформаційну, наукову інфраструктуру, оминаючи при цьому національні уряди та національне законодавство. Однак вихід регіонів з-під контролю «центру» не означає, що вони стають на шлях традиційного сепаратизму. Регіони перетворюються на об'єкт впливу процесу глобаліза-

ції. Наслідки глобалізації теж дають неоднозначні результати. Зазвичай регіони відрізняються своєю готовністю отримувати зиск від виходу на глобальні регіони. Відповідно, зростають міжрегіональні диспропорції;

2) подолання різноманітних стереотипів у етнополітичній сфері. Однією з больових точок є деякі стереотипи міжрегіонального сприйняття, які всіляко підтримувалися й провокувалися певними деструктивними політичними силами як в Україні, так і в близькому зарубіжжі. Зокрема, політичною провокацією та істерією є компрометація так званої бандерівщини, що створювало у значної частини «східняків» негативний стереотип «західняка»: дуже важливий елемент негласної стратегії розмивання української національної ідентичності, нейтралізації національної самосвідомості чи етнічних стереотипів «російськості» або «татарськості» Криму [23];

3) активізувати вирішення питання про необхідність створення сприятливих умов для збереження та розвитку соціокультурної самобутності громадян України, що визначають себе не лише представниками різних національностей, а й різних соціальних верств;

4) створення умов і конкретних інститутів для розв'язання нагальних проблем етнополітичної стабільності, залучення громадськості до роботи цих інститутів слушно пропонуються фахівцями як необхідні кроки для консолідації різних груп на місцевому рівні, формування спільного порядку денного, який «перекривав» би відмінності й створював би позитивний досвід спільного подолання проблем.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку українського соціуму суттєво підвищується увага до проблем етнополітичного розвитку. Цьому сприяла низка об'єктивних чинників: зміцнення позицій регіональних еліт, зростання диспропорцій у соціально-економічному розвитку між різними регіонами, поглиблення розуміння регіональних відмінностей в ході президентських виборів, європейська інтеграція як один з пріоритетів зовнішньої політики країни, що передбачає приведення політичного та економічного життя у відповідність до вимог Європейського Союзу.

Електоральний розкол, що його пережила Україна під час президентських виборів, не є продуктом історико-культурних відмінностей. Акцент на історичній обумовленості електораль-

ного розколу, а отже, і політичного розламу в Україні не стільки пояснює причини цього явища, скільки неявно обґрунтовує фаталістичну перспективу для України. Насправді ж електоральний розкол та загострення міжетнічних суперечностей є не наслідком історії, а результатом краху моделі реінтеграції.

Під реінтеграцією слід розуміти процес управління та підтримання динамічної рівноваги між інтеграційними та дезінтеграційними, доцентровими та відцентровими процесами, що розгортаються в державі, нації та соціумі. Сьогодні на часі є першочергове завдання етнополітичного менеджменту — об'єднувати громадян на засадах спільної ідентичності. Поки що цей шлях розвитку суспільства не став визначальним через те, що жодна з політичних сил, яка сповідує кожний із них, не набула підтримки переважаючої більшості населення і потребує масштабної суспільної дискусії.

1. Римаренко С. Регіоналізм та регіоналізація // Наукові записки / Курасівські читання. Книга 1. — К., 2006. — Вип. 30. — 391 с.

2. Ушакова Ж. Основні підходи до дослідження регіоналізму як об'єктивного процесу сучасної світової політики // Гілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. — К., 2009. — Вип. 19. — 375 с.

3. Бусыгина И.М. Стратегія європейських регіонів в контексті інтеграції і глобалізації. — М., 2002. — 75 с.

4. Картунов О. В. Вступ до етнополітології: Науково-навч. посібник. — К., 1999. — 300 с.

5. Кривицька О. Регіональні модифікації полікультурних відмінностей України // Наукові записки / Курасівські читання. Книга 1. — К., 2006. — Вип. 30. — 391 с.

6. Картунов О., Кремінь В., Маруховська О. Жодний тип суспільства не має імунітету від етнічних домагань // Віче. — 1988. — № 6. — С. 6—12

7. Курас І.Ф. Етнополітика. Історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — К., 1999. — 656 с.

8. Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

9. Заставецький Б. Етногеографічне районування / Соціально-економічна географія України. — Львів, 1994. — 608 с.

10. Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: Монографія. — Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — 490 с.

11. Зварич І. Регіональні особливості етнополітичних процесів в Україні // Віче. — 2009. — №1.

12. Андрусів С. Страх перед мовою як психоконкомплекс сучасного українця // Сучасність. — 1995. — № 7— 8.
13. Український соціум / Власюк О.С., Крисаченко В.С. та ін. За ред. В.С.Крисаченка. — К.: Знання України, 2005. — 792 с.
14. Марчук В. Формування нової парадигми регіональної політики в умовах політичної трансформації українського суспільства // Вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, Соціологія, Філософія. Вип. 4 — Ужгород: СМП Вісник Карпат, 2006.
15. Зварич І. Вплив регіоналізму на політизацію етнічності // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Спецвипуск: Політичні технології. — 2008.— С. 119—135.
16. Майборода О. «Політичне русинство»: Закарпатська версія периферійного націоналізму. — К., 1999. — 26 с.
17. Регіональні особливості ідейно-політичних орієнтацій громадян України в контексті виборів-2006 // Національна безпека і оборона. — 2006. — № 1. — 60 с.
18. Дзеркало тижня. — 2004. — 15 — 21 травня.
19. Кукарцев О. Міжетнічні конфлікти та їх особливості в процесі регіоналізації сучасних держав // http://www.nbuv.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2008_66/66-28.pdf с.150
20. Степико М. Українська політична нація: проблеми становлення // Політичний менеджмент. — 2004. — № 1.
21. Майборода О. Український етнополітичний менеджмент: специфіка, здобутки, проблеми. http://dialogs.org.ua/project_ua_full.php?m_id=8771
22. Рафальський О. Регіоналізм в Україні: проблеми і перспективи // Наукові записки. Збірник. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, 2010. — Випуск 2 (46).
23. Дзюба І. М. Україна перед Сфінксом майбутнього. — К., 2001. — 36 с.

Орест Красівський

РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті розкрито вплив глобалізаційних процесів на регіональну політику в Україні. З'ясовано, що вдосконалення системи місцевого самоврядування забезпечене нормативно-правовою базою, однак стикається з певними проблемами, що властиві суспільству з перехідною економікою. Окреслено напрями вдосконалення регіональної політики, доведено необхідність використання європейського досвіду.

Orest Krasivskiy. Regional policy in Ukraine in conditions of globalization. The article provides investigation of the impact of globalization on regional policy in Ukraine. It was found that the improvement of local government is provided with legal framework, however, faced with certain problems that are inherent to society in transition. In the article areas of improvement of regional policy are outlined, the need for implying an European experience is proved.

З переходом України до ринкової економіки та демократичних засад управління державою важливого значення набуває регіональна політика, зокрема вдосконалення системи місцевого самоврядування як інституту публічної влади та впровадження сучасних підходів до місцевого і регіонального розвитку. У третьому тисячолітті глобалізація та інтеграція стали магістральними напрямками розвитку Європейського континенту, і це є визначальними міжнародними чинниками, що мають допомогти Україні посісти гідне місце у світі. Інтеграція до європейських спільнот як стратегічна мета та пріоритетний напрям державної політики України на регіональному рівні має незмінно супроводжуватися процесами демократизації суспільного життя, децентралізацією державного управління, створенням належних міжрегіональних співвідношень, які б забезпечували та стимулювали стійкий соціально-економічний рівень зростання регіонів. Інтеграція до європейських структур є найкращим способом реалізації національних інтересів та побудови економічно розвинутої демократичної держави, зміцнення її позиції у світі [1, с. 7].

Майбутнє України, піднесення її економіки та культури, розвиток демократичних принципів організації суспільства безпосередньо залежать від зусиль регіонів. Саме такий підхід, обґрунтований наукою та підкріплений історичним досвідом, має стати основою сучасної регіональної політики України. Слід відмітити, що досліджувана проблема трактується українськими вченими та політиками доволі широко, а здебільшого — як механічне поєднання територіальних складових, «висмиканих» з політик центральних органів влади. З іншого боку, є також певна політизація підходу до неї. Останнє найбільш небезпечно, оскільки легко переходить досить крихку грань, за якою

економічна та інституційна складові регіонального розвитку доповнюється політичними вимогами автономії певної території. Певною мірою і перше, і друге можна пояснити, оскільки чітке уявлення в суспільстві про напрями формування регіональної політики остаточно ще не сформовано.

Модель регіонального розвитку почала формуватися в Україні після схвалення у 2001 р. Указом Президента України «Концепції державної регіональної політики». В цьому документі була визначена головна мета державної регіональної політики: створення умов для динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку України та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина, незалежно від місця проживання, а також поглиблення процесів ринкової трансформації на основі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, підвищення дієвості управлінських рішень, удосконалення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування [2]. Були сформульовані також завдання для Кабінету Міністрів України, суть яких полягала у забезпеченні реалізації основних завдань регіональної політики та підготовки і внесення у встановленому порядку проектів і необхідних для цього нормативно-правових актів.

Слід підкреслити, що на цьому підґрунті виростає законопроект «Про стимулювання розвитку регіонів», що набував чинності як закон у січні 2006 р. Пізніше зміст регіональної політики суттєво уточнюється та розширюється розробкою й прийняттям Державної стратегії регіонального розвитку до 2015 р., що була затверджена постановою Кабінету Міністрів України в липні 2006 р.

Основною метою регіональної політики України на сучасному етапі розвитку, визначеною Державною стратегією регіонального розвитку, стало «створення умов, що дадуть змогу регіонам повністю реалізувати наявний потенціал, зробити максимальний внесок у національну економіку, здобути конкурентні переваги на зовнішньому ринку» [3]. У документі на підставі аналізу сучасних тенденцій і проблем у соціально-економічному розвитку держави й регіонів, стратегічних пріоритетів розвитку держави, особливостей міжнародного та прикордонного співробітництва,

існуючого й перспективного інституційно-правового середовища розроблені стратегічні завдання державної політики регіонального розвитку України до 2015 р., основні напрями й інструменти їх вирішення. Такими завданнями регіональної політики визначено: підвищення конкурентоспроможності регіонів та зміцнення їх ресурсного потенціалу, забезпечення розвитку людських ресурсів, розвиток міжрегіонального співробітництва, створення інституціональних умов для регіонального розвитку. Державна регіональна політика має спрямовуватися насамперед на розв'язання таких проблем: низька інвестиційна привабливість регіонів та інноваційна активність у них; нерозвинута виробнича та соціальна інфраструктура; зростання регіональних диспропорцій у сфері соціально-економічного розвитку регіонів; слабкі міжрегіональні зв'язки; нераціональне використання людського потенціалу [4, с. 20].

Таким чином, на сучасному етапі політика регіонального розвитку в Україні базується на таких основних принципах: програмування розвитку як на державному, так і на регіональному рівні; концентрації ресурсів на певних територіях та встановлення ієрархічності пріоритетів відповідно до сформульованих; синхронізації дій — проведення реформ та узгодження пріоритетів та дій центральних і місцевих органів виконавчої влади; поляризованого розвитку — формування «опорних регіонів» (полюсів, локомотивів зростання), в яких концентруються фінансові, адміністративно-управлінські, людські та інші ресурси, з подальшим посиленням інноваційної активності в інших регіонах; додатковості — фінансової підтримки регіонального розвитку за рахунок державного та місцевих бюджетів; субсидіарності — розподілу владних повноважень, за якими місце надання адміністративної (управлінської) послуги максимально наближене до її безпосереднього споживача з урахуванням повноти надання належної якості послуги шляхом концентрації матеріальних і фінансових ресурсів на відповідному територіальному рівні управління; збалансованого розвитку — диференційованого надання державної підтримки регіонам з урахуванням їх потенціалу умов, критеріїв та строків, визначених законодавством; партнерства — співпраці між центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, суб'єктами господарювання; єдності, яка полягає у зменшенні

відмінностей між окремими регіонами у використанні людських ресурсів та рівні життя населення; економічної єдності, яка полягає у зменшенні відмінностей в економічному розвитку між регіонами; просторової єдності, яка полягає у створенні інфраструктурних умов для розвитку периферійних регіонів. Разом з тим існують загальні цілі, властиві регіональній політиці практично всіх без винятку країн, що її реалізують [5, с. 33-34].

У сучасній регіональній політиці України можна виділити два відносно самостійні періоди. Перший — від створення незалежної української держави до прийняття в 2001 р. «Концепції державної регіональної політики». Регіональну політику цього періоду можна охарактеризувати як адміністративно-регуляторну, яка була за своєю суттю «патерналістською»: державні органи центральної влади концентрували різноманітні ресурси на загальнонаціональному рівні і самостійно приймали рішення про спрямування їх на вирішення тих чи інших регіональних проблем. Це дозволяло певною мірою стримувати диспропорційність регіонального розвитку.

Другий період у формуванні та функціонуванні регіональної політики, як законодавчо закріпленої, може бути визначений з часу прийняття «Концепції державної регіональної політики» в травні 2001 р. та включно з прийняттям «Державної стратегії регіонального розвитку до 2015 року» в липні 2006 р. — і до цього часу. Його можна охарактеризувати як модель «стимульно-компенсаційного» розвитку, суть якого полягає у створенні умов для прискореного розвитку успішних регіонів — стимулюванні зростання їх економічного потенціалу, підвищенні інвестиційної привабливості, зміцненні матеріальної бази та фінансового підґрунтя для функціонування органів місцевої влади та органів місцевого самоврядування, з одного боку, та запровадженні вирівнювальних, компенсаційних механізмів подолання соціально-економічних проблем відсталих регіонів. Таким чином досягатиметься зміцнення потенціалу розвитку регіонів і їхньої конкурентоспроможності та запобігання виникнення диспропорцій у регіональному розвитку. Державна політика за таких умов може бути визначена як ліберально сфокусована, що дозволяє певною мірою зміцнювати відносини між центральною владою та регіональною і відповідає сучасному рівню соціально-економічного розвитку.

Ґрунтовно розроблена законодавча база цього етапу свідчить про те, що розробка стратегії регіонального розвитку — це не одноразове явище, а постійна складова системи стратегічного управління на державному рівні [6, с. 68-71]. Така політика відповідає інтеграційним прагненням України та забезпечує формування і реалізацію таких взаємовідносин держави з регіонами, які б відповідали принципам регіональної політики Європейського Союзу.

Вазначимо, що упродовж тривалого періоду рішення щодо регіональної політики суттєво залежали від суб'єктивних чинників, зокрема політичних процесів, що не завжди відповідало офіційно визначеним пріоритетам та завданням у сфері регіонального розвитку й регіональної політики. Гальмом у розв'язанні проблеми, зокрема дисбалансу регіонального розвитку впродовж багатьох років, було небажання керівництва держави відмовлятися від ручного управління регіонами. Збереження непрозорості та суб'єктивності у прийнятті рішень щодо регіонального розвитку дозволяло вищим посадовим особам держави мати необмежений вплив на керівників регіональних і місцевих органів влади. За такої ситуації формування інституційного й законодавчого забезпечення діяльності з регулювання регіонального розвитку не відзначалося системністю підходу. Переважно відбувалося врегулювання конкретних, часткових питань. Головною проблемою інституційного забезпечення державної регіональної політики України є несформованість системи інституцій (органів, установ), спроможних у взаємодії й координації здійснювати ефективну реалізацію завдань державної регіональної політики [7, с. 258]. Відсутній чіткий розподіл повноважень і відповідальності у сфері регіонального розвитку між різними гілками влади на центральному рівні, ієрархічними рівнями виконавчої влади й місцевого самоврядування, органами виконавчої влади та місцевого самоврядування на місцевому рівні. На загальнодержавному рівні в Україні відсутній центральний орган виконавчої влади з достатніми повноваженнями для проведення регіональної політики. Чинним законодавством не визначено окремого органу, який би комплексно вирішував проблеми регіонального розвитку в Україні. Натомість розв'язання питань регіональної соціально-економічної політики покладено на Міністерство економіки України. Зокрема, Положенням про Міністерство

економіки України серед основних його завдань визначено «участь у формуванні державної регіональної політики, організація роботи, пов'язаної з її проведенням». Реформаторські спроби не призвели до суттєвих змін на краще. Незважаючи на конституційні гарантії місцевого самоврядування і прийняття Закону «Про місцеве самоврядування», в Україні не сформовані дієві механізми, які б забезпечили реальну самодостатність територіальної громади і, перш за все, її бюджетно-фінансову самостійність. Розподіл коштів для місцевих бюджетів, як правило, залежить від суб'єктивних факторів та особистих відносин між керівниками різних рівнів. Регіональне самоврядування потребує удосконалення. Роль обласних і районних рад, які, по суті, не мають організаційно-фінансової самостійності, зазвичай зводяться до формалізації рішень, що приймаються регіональними органами державної виконавчої влади. Така практика впливає на бюджетно-фінансові відносини, а також на можливість чіткого розподілу повноважень між рівнями управління щодо надання послуг населенню.

Становлення і повноцінний розвиток самодостатньої територіальної громади неможливі без всебічного перегляду адміністративно-територіального устрою, які дісталися у спадок від радянської системи. Розпочата в Україні адміністративна реформа є частковою реструктуризацією центральних органів виконавчої влади і не торкається життєво важливих для української державності проблем муніципальних та регіональних перетворень. В Україні відсутня система фінансового вирівнювання, яка в багатьох країнах світу є ефективним інструментом позбавлення суттєвих відмінностей у рівнях соціально-економічного розвитку окремих регіонів і територіальних громад, забезпечує конституційне право кожного громадянина, незалежно від місця проживання, на певний обсяг і якість послуг, які гарантує держава. Відсутність такої системи і її ефективних механізмів значно ускладнюється також відсутністю державної програми мінімальних соціальних стандартів: Конституція України зафіксувала численні права громадян у соціальній сфері, проте зазначені положення не конкретизуються за рівнем і обсягом гарантованих послуг, що може розглядатися як суто декларативні тези, які не забезпечені економічним потенціалом держави з перехідною економікою. Політична воля визнати цей факт відсутня не лише у

центральної виконавчої і законодавчої влад, але й у регіонах, територіальних громадах. Тому втілення в життя сучасної державної регіональної політики, яку слід розуміти як необхідність перенесення пріоритетів розвитку з відомчогалузевих підходів на цілісно-територіальні, оптимізацію відносин між центром і територіями, врахування єврорегіональних тенденцій розвитку держави, яка знаходиться в самому центрі Європи, є однією з найактуальніших проблем державного будівництва в Україні.

Європейський вибір України зумовлює новий підхід до формування цілей, пріоритетів та механізмів реалізації регіональної політики. Тому аналіз вивчення процесу її розвитку в окремих країнах, які були першими у створенні моделей регіонального розвитку та реалізації регіональної політики, спрямованої на вирішення конкретних проблем як державного рівня, так і розвитку регіонів, є корисним для України. Це дасть змогу використати європейський досвід та уникнути помилок у здійсненні власної регіональної політики.

Світовий досвід засвідчує, що більшість проблем соціально-економічної і політичної незбалансованості та нестабільності зароджуються і починають представлятися, насамперед, на рівні регіонів, і лише пізніше вони набувають національного характеру та набирають глобального масштабу. Цим визначається ключова роль регіону як природно-економічної одиниці у дослідженні і конструктивному вирішенні проблем стабільного розвитку, значення його як методологічної і методичної бази наукових досліджень і практичних дій. Тим більше, таку концепцію можна застосовувати до специфічних умов України, де гострота соціально-економічних і екологічних проблем розвитку має особливо виражені регіональні характеристики, що визначає необхідність пошуку нової парадигми регіональної і транскордонної політики України.

Сучасна регіональна політика вперше появилася в тридцятих роках минулого століття в США. Використовувалася вона як інструмент у боротьбі проти безробіття та зростаючих проблем в економіці окремих штатів. В Європі поява регіоналізму безпосередньо пов'язана з політичними групами, які критикували надмірну централізацію і практику формування національних держав, але при цьому не заперечували необхідності її існування. В окремих країнах вона стала, насамперед,

засобом на шляху зрівняння диспропорцій в економічному розвитку держави, нівелювання нерівності між регіонами. Одночасно регіональна політика повинна була спричинитися до ґрунтовної модернізації держави, а також стати певною мірою підставою стабілізації соціального життя, регулювання взаємин суспільства зі середовищем його існування, подолання напруженості в економічному та соціокультурному плані та створення в майбутньому механізмів запобігання соціальних конфліктів [8, с. 21]. Вона забезпечувала баланс між різними регіонами політичної системи, була гарантом їх демократичного розвитку, а також створювала реальну можливість використання моделі стійкого політичного та економічного розвитку держави.

Проблематику регіоналізму слід розуміти двояко: по-перше, у міжнародному аспекті — як процес побудови інтеграційних структур окремими групами держав у певних регіонах або субрегіонах світу, прикладом чого є процес європейської інтеграції, охоплений інституційними рамками Європейського Союзу, і, по-друге, на рівні держави — діяльність, з метою підтримки розвитку окремих регіонів країни, часто транскордонних регіонів шляхом відповідної регіональної політики як у рамках цієї держави, так і за підтримки наднаціональних структур інтеграційного характеру. І таку, власне, роль відіграє регіональна політика Євросоюзу [9, с. 15].

У Західній Європі проблематика регіоналізму в широкому розумінні набула поширення в шістдесятих роках минулого століття. Внаслідок війни та післявоєнної відбудови почалося наростання міжрегіональних диспропорцій, що проявлялися в формі надмірного зростання великих агломерацій, занепаду віддалених периферійних та наростання соціальних проблем, безробіття і зубожіння населення слаборозвинутих регіонів. Основним засобом у розв'язанні цих проблем стала інтенсифікація та вдосконалення регіональної політики [10, с. 207]. У контексті діяльності Європарламенту були опубліковані три важливі рапорти (Монета, 1961 р., Біркельбаха, 1963 р., та Россі, 1964 р.), які дали поштовх розвитку регіональної політики в Європі [11, с. 5]. В 1961 р. Європейська Комісія організувала першу конференцію, на якій було прийнято рішення про проведення спільної європейської регіональної політики. Підкреслювалося, зокрема, що розв'язання регіональних проблем, які накопичились у європей-

ських країнах, неможливе без паралельного здійснення її в кожній державі. Після створення в 1975 р. Фонду регіонального розвитку та фінансування цього напрямку діяльності регіональна політика набула нового змісту і стала значно ефективнішою. Наприклад, для реалізації регіональної політики на 2000—2006 рр. було асигновано 213 млрд євро, а на 2007—2013 рр. країни ЄС мають в своєму розпорядженні понад 374 млрд євро [12, с. 28]. Після підписанням трактату в Маастрихт (1992 р.) та створення в 1993 р. Євросоюзу наступив перелом в у регіональній політиці європейських країн. У березні 1994 р. був створений Комітет регіонів. Він став представником регіонів в ЄС та зміцнив принцип субсидіарності, який означав, що у галузях, які не є у виключній компетенції Євросоюзу, його органи будуть ухвалювати рішення тільки тоді, коли пропонується програма розвитку не зможе бути належним чином реалізована зусиллями однієї держави. Цей принцип є одним з основоположних у функціонуванні ЄС. Маастрихтський трактат змінив способи фінансування регіональної політики, реорганізував та уточнив її цілі [13, с. 75]. З розвитком та поширенням Євросоюзу змінюється і парадигма регіональної політики. Держава як найважливіший осередок політичного і економічного життя суспільства втратила свою монополію для здійснення регіональної політики і стала одним з багатьох партнерів поруч із територіальними самоврядними структурами, міжнародними інституціями та іншими самостійними суб'єктами політики. В окремих країнах щораз більшу роль почали відігравати регіональні структури управління та самоврядування на місцях, яких можна визначити як суб'єкти регіональної політики. Важливу роль почали також відігравати фінансові установи і організації підприємців. Звідси суспільні і політичні проблеми, що з'являються у стосунках центру з регіоном, можна кваліфікувати як регіоналізація, ініційована знизу. Водночас продовжують бути сильними і впливовими структури центру, політика яких зазнає постійної трансформації щодо регіонів. Межі компетенції двох владних полюсів — центр — регіон визначаються на основі демократичних переговорів, політико-правових ініціатив. Такі стосунки базуються на принципі автономії і самоврядування [14, с. 32-58]. В цьому контексті регіональна політика сприяє зростанню політичної громадянської активності на території всієї країни.

Регіональна політика, поширення і зростання її значимості, викликана значною мірою європейською інтеграцією, здійснюється в декількох формах. Одним з його напрямів є консервативний регіоналізм, який пов'язаний з християнською демократією і підтримує регіональний розвиток за принципом субсидіарності. Стосунки центру з регіоном організовані таким чином, аби місцеві органи влади мали свободу дій на шляху задоволення найважливіших потреб своїх мешканців. Роль центру при цьому обмежується лише до допомоги або реалізації тих завдань, які є поза межами компетенції, чи можливості місцевої влади і вона не в змозі цих проблем вирішити. В межах компетенції місцевого самоврядування центральний уряд повинен виконувати лише контрольну і регуляційну функції, а допорогову, обґрунтовану інтересами суспільства, — в разі необхідності [15, с. 22-23]. Консервативний регіоналізм протиставляється надмірній ролі держави з її централізацією та намаганням уніфікувати економічне та суспільно-культурне життя, водночас виступає опонентом політики соціал-демократичних урядів.

На протигагу консервативним поглядам, виступає прогресивний регіоналізм, який пов'язаний з політикою лівих партій. Його прибічники критикують уряд за нерівномірний розвиток окремих територіальних частин країни, говорять про т.зв. внутрішній колоніалізм чи використання слаборозвинутих регіонів країни багатшими провінціями. Регіональна політика, згідно з їх концепцією, має сприяти центральній владі у здійсненні ефективної соціально-економічної політики, більш справедливому розподілу національного доходу і зменшенню нерівності у розвитку між окремими територіями держави.

Серед наукових і управлінських еліт, і меншою мірою — політичних поширеним є технократичний регіоналізм. Базується він на теоретичних засадах про перевагу децентралізованої моделі розвитку суспільства та динамічної модернізації суспільно-політичного та економічного життя країни. Прикладом такої реформи може служити Польща, де в 1998 р. згідно з парадигмою технократичного регіоналізму розпочалась економічна і суспільно-політична децентралізація [16, с. 11].

Крайні праві політичні сили дотримуються концепцій популістського регіоналізму, який протиставляється надмір-

ній централізації держави, а також виступає проти політики вирівнювання відмінностей між регіонами. Тому часто проявляється в багатших регіонах країни. Прикладом регіоналізму «з низу» можна назвати сепаратистський регіоналізм — рух, що спирається на етнічній відмінності та походженні жителів регіону або звеличужанні історичного минулого цієї території. Його кінцева мета — здобуття повної суверенності.

З економічним розвитком регіону тісно пов'язана його політична структура, суспільно-політична та культурна діяльність населення краю. Регіон є природно-історичним простором, в якому здійснюється не лише соціально-економічна, але і політична діяльність його громадян. Він формується в процесі природно-історичного розвитку, у певних соціально-економічних і культурно-політичних умовах і виступає як історично сформована територіальна одиниця, що відображає специфіку економічних, політичних і етнокультурних процесів. Регіоналізація являє собою процес трансформації у територіальному розподілі суспільства та їх законодавчого закріплення на підставі історично існуючих соціально-економічних та етнокультурних суспільств [17, с. 18]. Український вчений М. Михальченко зазначає, що регіоналізм — це законодавчо неврегульований процес послідовних змін у територіальному поділі суспільства, зумовлений соціально-економічними та етнокультурними чинниками [18, с. 448]. Процеси, пов'язані зі становленням регіону, його соціально-економічною політикою, визначають характерні риси регіонального розвитку загалом. У межах соціальної системи регіон виступає частиною політичного простору з особливою політичною організацією та наявністю певного політичного інтересу.

Під впливом політичних змін, що розпочалися в Центрально-Східній Європі, в тому числі і в Україні наприкінці 1980 — на початку 1990 років, з'явилися рухи і групи, які у своїй політичній діяльності акцентували увагу на регіональних проблемах, зокрема під час виборчих кампаній. Проблематика регіоналізму почала з'являтися також у наукових дослідженнях, політичних дискусіях та публіцистиці. Все це значною мірою було спричинено активізацією етнічних рухів, поширенням поняття «малої батьківщини», децентралізаційними процесами, що відбувалися у державах

колишнього комуністичного блоку. Активізувалася діяльність регіональної еліти, при європейських інституціях створювалися представництва регіонів, а регіональні проблеми посідали в їх рішеннях і деклараціях належне місце.

Зародження регіоналізму, активізація регіонів відбувалося паралельно з розвитком транскордонної і євро-регіональної співпраці і стало, зокрема, наслідком інтеграційних процесів. Транскордонне співробітництво сприяє також зародженню певної регіональної свідомості серед майбутніх партнерів, а подальша така співпраця може привести до зародження регіональної надкордонної свідомості. Польський дослідник Г.Бабінський вважає, що регіоналізм у Західній Європі появляється внаслідок ефективних процесів наддержавної економічної, політичної і значною мірою культурної інтеграції. Наддержавні структури поступово переймають багато функцій національних держав, які поступово стають деякою мірою менш суверенними [19, с. 8]. Спрощено можна сказати, що держави стають регіонами, в той же час, коли регіони намагаються перейняти деякі функції держави. Згідно з думкою американського соціолога Д.Белла, глобалізація економічних, суспільних і політичних процесів поставила під загрозу саме існування національної держави, оскільки, з «одного боку, виявилось, що вона заслабка, аби вирішувати сьогодишні транскордонні проблеми західних промислових суспільств, а з другого — завелика, щоб створювати своїм громадянам умови для участі в прийнятті рішень і забезпечувати прозорість політичних процесів» [20, с. 329]. Модернізація і супутні їй такі явища, як індустріалізація, урбанізація і міграція призводять до занепаду «місцевих націоналізмів» і регіоналізмів, до послаблення або зникнення регіональних чи локальних об'єднань. Їх місце починають займати етнічні групи, які не піддаються дальшим модернізаційним процесам. Підвищена суспільна мобільність викликає зростання внутрішньої диференціації окремих територіальних утворень, груп, а також неоднаковий їх розвиток, що, в свою чергу, призводить до зростання напруженості і незадоволення в стосунках між ними. Вітчизняний політолог Л.Нагорна відзначає, що появляється «відчуття єдності співтовариства, що виникає на структурному мезорівні і пов'язано спільністю еконо-

мічних інтересів, соціальної організації, культурних пріоритетів» [21, с. 67]. Іде процес формування регіональної ідентичності, важливу роль в якому відіграють конкретно-прикладний контекст функціонування регіону, зокрема індикатори та індекси його динаміки, соціального самопочуття різних верств населення, інвестиційної привабливості [21, с. 67] тощо. В регіонах із усталеними традиціями виникало переконання, що економічно слабшим регіонам наступаюча інтеграція не принесе швидкого покращання їх становища. Регіоналізм ставав формою регіонального опору проти т.зв. внутрішньої колонізації. Однак не лише усвідомлення нерівномірності і економічної деградації породжувало посилення почуття регіональної або етнічної ідентичності. Одночасно більш розвинуті регіони з різних причин почали побоюватися втрати існуючих позицій. Став очевидним наростаючий спротив окремих багатих регіонів Західної Європи щодо допомоги відсталим районам країни, що, зокрема, видно на прикладі іспанської Каталонії чи італійської Ломбардії.

На формування регіональної та етнічної ідентичності впливають одночасно такі процеси, як поширення нових технологій у галузі передачі інформації. Вони спричиняються до того, що суспільство піддається небувалому інформаційному тиску. Сучасні технології дають змогу негайно передавати і поширювати інформацію про події з будь-якого кінця світу, що робить споживачів цієї інформації нібито учасниками цих подій, що впливає на їх свідомість і виробляє відповідну поведінку. Передана, наприклад, інформація по радіо чи телебаченню про те, що діється в другому кінці світу, сприймається слухачами на рівні з інформаціями про те, що діється в другому кінці міста, в якому живе слухач. Польський дослідник А.Врублевський з цього приводу зауважує, що «чим швидше зростає наша глобальна свідомість, тим більше намагаємося зберегти нашу локальну ідентичність... Гіперлокальність є невід'ємним партнером гіперглобалізації» [22, с. 8].

Процес формування європейської регіональної політики, до якої можна віднести будь-які сплановані дії, спрямований на просторовий розподіл економічних і соціальних складових, включаючи доходи населення та державні доходи, виробництво товарів і послуг, транспортну інфраструктуру,

політичну владу, спостерігається протягом кількох етапів. Значний вплив на зміст і напрями регіональної політики мала політична гра між групами інтересів, які представляли різні ідеологічні, економічні та політичні сили. Після розширення спільноти наступила трансформація організаційних принципів і цілей регіональної політики. Необхідно було ввести додаткові фінансові і політичні інструменти, які полегшили б новим членам спільноти пристосування до системи правового порядку об'єднаної Європи, а також компенсували б їм видатки, затрачені на процес входження у спільний ринок. До змін у регіональній політиці спричинився і процес внесення змін до бюджету ЄС та підведення підсумків діяльності спільноти, а також чергова лібералізація спільного ринку. Зміни ці часто супроводжувалися протистоянням інтересів, які змагалися між собою в ході реалізації регіональної політики. Це, насамперед, інтереси держав-членів ЄС: з одного боку — країни, які робили найвагоміші внески в бюджет спільноти, а з іншого — держави, які отримували найбільше допомоги. Іноді інтереси центральної влади суперечливі з інтересами органів локальних і територіальних самоуправлінь, зокрема в галузі економічної політики і щодо можливостей розпоряджатися фінансовими ресурсами. Конкурують між собою і окремі територіальні об'єднання. Іноді лобістська діяльність одних територіальних самоуправлінь може бути відмінною від інших. Зазвичай іншими є інтереси сильних регіонів, що мають законодавчі повноваження і що викликає незадоволення слабких регіонів, або тих структур, які з позиції центральної адміністрації виконують тільки допоміжні функції [16, с. 61-62].

Що стосується цілей і завдань регіональної політики країн Західної Європи, то в економіці — це, насамперед, ефективне використання регіональних ресурсів заради загальнонаціональної вигоди, а також вміле балансування між ефективністю і міжрегіональною справедливістю, яке передбачає більш рівномірний розподіл доходів, створення робочих місць тощо. Однак, незважаючи на загалом гармонійні відносини — центр — регіон, на практиці заплановане досягнення цілей часто перетворюється у гучні декларації. У Великій Британії, наприклад, регіональна політика мала на меті кілька завдань: регіон має забезпечити своє зростання

за рахунок власних ресурсів; рівень доходів і процес зайнятості повинні бути збалансованими; видатки на міграційну політику мають зменшуватися; не високою має бути різниця в рівнях безробіття у регіонах [23]. Така неточність і розпливчастість формулювання пояснюється імперативом пошуку між загальнонаціональною ефективністю і міжрегіональною справедливістю, складним набором економічних і соціальних складових феномену регіональної політики і регіонального розвитку.

З часом цілі регіональної політики західноєвропейських держав трансформувалися, відображаючи тією чи іншою мірою фундаментальні зміни в підходах до неї, зокрема, на шляху оптимізації внеску регіональних ресурсів у загальнонаціональне економічне зростання. ЄС прагне, щоби регіональна політика мала чітко окреслену динаміку, яка сприяла б пришвидшенню реструктуризації на регіональному рівні, підвищенню конкурентноздатності і продуктивності праці та посиленню співпраці між регіонами.

Ідеологічною підставою регіональної політики на європейському рівні як скоординованої діяльності в рамках ЄС став принцип солідарності між багатими і бідними країнами союзу, метою якого було зацікавити уряди багатих країн Європейських Спільнот* взяти на себе зростаючі фінансові видатки регіональної політики [24, с. 36-45]. А з метою мобілізації суспільно-політичної активності на регіональному і локальному рівнях був запроваджений важливий політичний інструмент регіональної політики — принцип субсидіарності, згідно з яким центральна влада обмежується лише до контрольної і регуляційної функцій, а місцеві адміністрації нижчого рівня дістали повну свободу дій у вирішенні потреб своїх мешканців [25, с. 76].

Застосування згаданих принципів та відповідних адміністративних заходів було наслідком діяльності Європейської Комісії, яка добилася збільшення власних компетенцій

* *Наднаціональні організації західноєвропейських країн: Європейська Спільнота вугілля і сталі (1951), Європейська Економічна Спільнота (1958) і Європейська Спільнота атомної енергії (1958) створені для спільної політики зорганізованих у них держав. У 1967 р. вони були об'єднані в уніфіковану структуру.*

у галузі планування регіональної політики, зокрема щодо розподілення фінансових засобів поміж окремими регіонами. Ці та інші заходи повинні були слугувати підвищенню ролі регіональної політики як технократичного інструменту на шляху вирівнювання нерівномірності соціально-економічного розвитку окремих регіонів у рамках ЄС. Одночасно підвищувалася значимість і роль регіону, а вплив національного уряду на політику регіону дещо обмежувався. У законодавчі та виконавчі органи країни скеровувалися повноважні представники регіонів, зокрема в ті інституції, які відають фінансовими і бюджетними питаннями [10, с. 218]. Окрім того, регіональна політика спричинилася до зростання ролі регіонів загалом в Євросоюзі. Низка регіональних організацій і органів місцевого самоуправління отримали власні представництва в Брюсселі і активно лобіюють власні інтереси. Їх присутність там полегшує налагодженню поінформованості між Європейською Комісією і регіонами, сприяє формуванню самоуправлінськими лобістами позитивної оцінки щодо проблем регіону.

Однак вплив регіональних лобістів у Брюсселі не настільки суттєвий, щоб досягнути бажаного результату, оскільки Комітет регіонів не має права вето, а його члени, делеговані урядами окремих країн, не завжди поділяють пропозиції регіонів. Ефективність їх діяльності зростає тоді, коли вони тісніше співпрацюють з державними органами або іншими лобістськими групами, а насамперед — з великими транснаціональними корпораціями [16, с. 65]. Окрім того, за винятком деяких країн (Австрії, Бельгії, Німеччини, Італії і Іспанії), самоуправлінські регіональні структури не наділені необхідними законодавчими та фінансовими правами, а деякі країни взагалі не мають керівних органів регіонального рівня (Голландія, Греція, Данія, Ірландія, Швеція). У зв'язку з цим говорити про структурні зміни в ЄС ще зарано. Однак значення регіонального чинника в політиці Євросоюзу постійно зростає, хоча основним політичним суб'єктом і надалі залишаються національні уряди. Тільки регіони, які мають міцну економічну і політичну позицію в національній державі, впливають на європейську регіональну політику. В більшості випадків країн-членів ЄС самоуправлінські регіони в процесі європейської регіональної політики виконують другорядну роль або

виступають координаторами поміж органами локальних самоуправлінь [26, с. 96].

Парадоксально, але винуватцем слабкої позиції регіонів у цьому процесі є сама Європейська Комісія. Вона проводить переговори і приймає остаточні рішення щодо подальшого розвитку та фінансової політики регіонів у порозумінні з центральними урядами окремих країн. Винятком є бельгійські регіони і землі (лянди) в Німеччині, які безпосередньо співпрацюють з Європейською Комісією в сфері розподілення союзних фондів та здійснення європейської регіональної політики. Окрім тих випадків, основні рішення в справі європейської регіональної політики приймаються представниками центральних урядів країн-членів ЄС або Європейською Комісією. Представництво регіональних самоуправлінь має формальну свободу в організації партнерства на регіональному рівні і фіктивне право вільно розпоряджатися фінансовими фондами. Щодо нових членів ЄС Європейська Комісія дотримується останнім часом принципу централізації коштів і передачі рішень про європейську регіональну допомогу у відання національних урядів [16, с. 66].

Реалізація засади партнерства спричинилась до виникнення низки конфліктів та наростання організаційних проблем на регіональному рівні. У федеративних країнах це є змагання регіонів з центральним урядом за вплив на фінансову політику, а в державах із відсутньою традицією і слаборозвиненою структурою місцевого самоуправління це викликає конфлікт або призводить до дублювання компетенцій між регіональними і локальними органами самоуправління.

Одночасно яскраво виявлену кризу переживає й ідейний фундамент регіональної політики. Вона викликана, зокрема, пануючим принципом солідарності. Питання про доцільність надання допомоги бідним регіонам, економічні підрахунки втрат від такої політики та зосередження на своїх вузьких інтересах стає предметом дискусій у більшості європейських держав. Багаті країни неохоче беруть участь у постійно зростаючому бюджеті фінансових структур. Появляється небажання урядів багатих регіонів, наприклад, німецьких, фінансувати слабші регіони, а прибічники обмеження бюджету для європейської регіональної політики говорять, водночас, про низьку економічну ефективність її діяльності.

Підсумовуючи короткий аналіз західноєвропейської регіональної політики та узагальнюючи її основні характеристики, можна сказати, що вона зародилась як засіб розв'язання проблем економічного і соціально-політичного змісту, яких не можливо було вирішити повною мірою діями ринкової економіки. Залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників, її цілі і пріоритети видозмінювалися. Роль центрального уряду все більше обмежується і зводиться до розробки концепції і нормативно-правової бази регіональної політики, в той же час зростає роль регіонального і місцевого самоврядування, що забезпечує стабільність і рівномірність розвитку регіонів. Водночас, наростає хвиля охолодження європейської регіональної політики та відхід щораз більшою мірою від культивування принципу підтримки та допомоги слаборозвинутих регіонів. Об'єднавча політика дедалі частіше орієнтується на централізоване управління, для якого головним пунктом є досягнення об'єднання на рівні країн-членів ЄС, а не регіональний розвиток. Окрім того, яскраво проявляється тенденція до диференціації в підтримці економічного розвитку, залежно від наявної ситуації в союзних центрах або на європейських периферіях. Така логіка політики централізації утруднить вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів і може призвести до негативних наслідків та стати серйозною перешкодою на шляху подальшої інтеграції Європи.

1. Тенденції та перспективи європейської інтеграції України: державно-управлінські виміри: Монографія/Корженко В.В., Мельтюхова Н.М., Одинцова Г.С. та ін.; за заг. ред. В.В.Корженка, Н.М.Мельтюхової. — Х.: Вид-во ХарПІ НАДУ «Магістр», 2007.

2. Концепція державної регіональної політики. Затверджена Указом Президента України № 341/2001 від 25 травня 2001 р.

3. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2015 року. Затверджена Постановою Кабінету Міністрів України № 1001 від 21 липня 2006 р.

4. Регіональна політика: методологія, методи, практика/НАН України, Інститут регіональних досліджень; відповід. ред. М. Долішній. — Львів, 2001.

5. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети. За ред. З.С. Варналія — К., 2007.

6. Миколайчук Н.С. Концептуальні засади формування системи стратегічного управління розвитком регіонів / Н.С. Миколайчук,

М.М. Миколайчук // Вісник Академії економічних наук України. — 2004. — №4.

7. Павлюк А.П. Інституційне забезпечення регіональної політики України: стан і напрями удосконалення в контексті європейського досвіду // Збірник наукових праць. Вип. 36 / Відп. ред. В. Є. Новицький. — К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин, 2003.

8. Татаренко Т.М. Регіональний фактор в політичному житті України (політико-правові аспекти). — Луганськ, 2005.

9. Milczarek D. Unia Europejska wobec wyzwań globalizacji i regionalizmu / Adamczyk A, Borkowski J. Regionalizm, polityka regionalna i Fundusze Strukturalne Unii Europejskiej. — Warszawa, 2005.

10. Світова та європейська інтеграція. — Львів, 2005.

11. Pietrzyk I. Polityka regionalna Unii Europejskiej i regiony w państwach członkowskich. — Warszawa, 2006.

12. Marchlewicz U. Polityki i programy Unii Europejskiej. — Koszalin, 2005.

13. Иванов И.Д. Европа регионов. — М., 1998.

14. Грицай О.В., Иоффе О.В., Трейвишиц А.И. Центр и периферия в региональном развитии. — М., 1991.

15. Izdebski H., Kulesza M. Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne. — Warszawa, 1998.

16. Grosse T.G. Polityka regionalna Unii Europejskiej. Przykład Grecji, Włoch, Irlandii i Polski. — Warszawa, 2004.

17. Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації. — К., 2002.

18. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич, 2004.

19. Babiński G. Wstęp // Europa państw — Europa narodyw. Problemy etniczny Europy Środkowo-Wschodniej- Kraków, 1995.

20. Polityka: przedmiot badań i formy jej przejawiania sil. — Katowice., 2000.

21. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. — К., 2008.

22. Wróblewski A.K. Byle nie na moim podwórku. Raport. «Polityki» // Polityka. — 2005. — №. 35.

23. Максименко С. Перспективи регіональної політики України в контексті європейського досвіду. Доступно з: <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/maksymenko.htm>.

24. Podstawy prawa Unii Europejskiej. Zarys wykładu / pod. red. J.Galster. — Torun, 2006.

25. Izdebski H., Kulesza M. Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne. — Warszawa, 1998. — S. 76.

26. Szlachta J. Programowanie rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej. — Warszawa, 1999.

ПОЛІТИЧНА ВОЛЯ ЯК ФЕНОМЕН ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті проаналізовано феномен політичної волі вищого державного керівництва. Автор розглянув політичну волю як елемент етичної інфраструктури державної служби, державного управління, описав стадії прийняття політичного рішення, а також умови для його позитивного сприйняття співгромадянами.

Ключові слова: політична воля, етична інфраструктура державної влади, політичне рішення, реалізація політичної волі.

Oleksandr Koltunov. Political will as a phenomenon of Governance. The phenomenon of political will of state leaders is analysed in the article. An author considered political will as the element of Ethics Infrastructure of Civil Service, Governance, described the stages of the acceptance of political decision, and terms for its positive acceptance by citizens.

Key words: Political Will, Ethics Infrastructure of Governance, Political decision, The Realization of political will.

Постановка проблеми у загальному вигляді. В умовах адміністративної реформи, започаткованої державним керівництвом сучасної України, зростає інтерес до такого її завдання, як побудова етичної інфраструктури державної служби.

Поняття «етична інфраструктура державної служби» увійшло у широкий обіг політичної науки після опублікування доповіді «Етика публічної служби» («Ethics in the Public Service»), що був підготовлений в 1996 році групою експертів Організації економічного співробітництва та розвитку [1]. У доповіді етична інфраструктура подається як сукупність засобів, що використовуються для регуляції невідповідної та заохочення правильної поведінки державних службовців. З точки зору розробників концепції етичної інфраструктури, остання повинна включати в себе відповідне законодавство, механізми звітності, кодекси поведінки, механізми професійної соціалізації, стандартизовані умови

державної служби, координуючі органи, суспільний нагляд. Але найпершим елементом етичної інфраструктури названо політичну волю до перетворень (реформ). Автори доповіді відзначають, що жодна ініціатива у сфері етики державної влади не буде успішною, якщо за нею не стоять воля і бажання керівництва країни.

У наведений у доповіді принциповій схемі, яка відтворює відношення та зв'язки між елементами етичної інфраструктури, зазначений елемент виділено в окрему позицію і розташовано поза та зверху основної блок-схеми за загальною назвою «Commitment (Political Leadership)». Відповідний словник вказує, що слово «Commitment» в англійській мові має декілька значень і деякі з них більш ніж красномовні щодо основної проблеми, порушеній у цій статті. Перше значення — обов'язок, повинність; друге — прихильність, вибір, орієнтація, лінія, політика; третє — зобов'язання, активне відповідальне ставлення [8]. Треба відмітити, що обговорюваний блок має ще і підназву «Політичне лідерство» (Political Leadership), що й дало підґрунтя дослідникам і перекладачам зосередитися саме на політичній волі вищого керівництва країни. На наш погляд, повна назва вказує на його значно більшу змістовність.

Концептуальне осмислення феномену політичної волі є актуальним завданням політичної науки в умовах розгортання адміністративної реформи в Україні і є завданням цієї публікації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика організації та функціонування етичної інфраструктури державної служби останнім часом привертала багато уваги вітчизняних дослідників. Так, цьому питанню присвячені публікації Т.Василевської [9], М.Лахижи і О.Черчатого [10], М.Рудакевич [11], О.Штирєва [12] тощо. Слід зазначити, що зазвичай феномен політичної волі лише окреслюється як невід'ємний компонент етичної інфраструктури без проведення концептуального аналізу самого цього феномену.

У той же час, у публіцистичних виданнях, коли йдеться про перетворення, які намічалися в нашій країні та так і не були здійснені, досить часто експерти закидають, що керівникам нашої країни не вистачило саме політичної волі для проведення необхідних змін. Наприклад, голова робочої

групи з питань «Східного партнерства», яке охоплює шість країн партнерів ЄС, Бруно Детома вважає, що брак коштів не є для України головною проблемою в її реформуванні: «Ми можемо запропонувати пілотні проекти для реформування економіки, судової системи, поділитися досвідом боротьби з корупцією. Але для того, щоб скористатися цим, потрібна політична воля вашого керівництва» [2]. Такі висловлювання як єврочиновників, так і українських експертів є досить поширеними. «Україні так і не вдалося досягти будь-якого значимого прогресу в галузі реформування свого антикорупційного законодавства. Подальше зволікання з набранням сили пакетом антикорупційних законів викликає обґрунтоване запитання стосовно наявності в керівництва України реальної політичної волі з виконання вимог міжнародних стандартів», — цитує газета «Дзеркало тижня» звіт грудневого засідання Стамбульського плану дій з боротьби проти корупції, що відбулося в Парижі в 2010 році [3]. Автор цього допису Ю. Бутусов також доречно наводить слова колишнього прем'єр-міністра Сінгапуру, країни, що на сьогодні займає перше місце щодо рейтингу сприйняття корупції Transparency International (Україна — на 134 місці), всесвітньо визнаного реформатора, класика сучасного державного будівництва Лі Куан Ю з цього питання: «Розпочати з проповідування високих моральних принципів, твердих переконань і найкращих намірів викоренити корупцію — легко. А от жити згідно із цими добрими намірами — важко. Для цього потрібні сильні лідери і рішучість боротися з усіма порушниками, без будь-яких винятків» [3].

Прикладів висловлювань стосовно браку політичної волі щодо проведення реформ у нашій країні можна наводити безліч. Як відзначає дослідник цього питання М.Оганісян, щільна критика відсутності політичної волі керівників держави «...спонукає до необхідності вияснити: що то за такий «легендарний» елемент, якого нашим політикам і урядовцям майже завжди не вистачає. Куди зникає? Та й взагалі, що то воно є ця *політична воля*. Чим відрізняється від просто волі?» [4].

Виклад основного матеріалу дослідження. Погоджуючись з природністю поставлених питань, відмітимо, що у вищезазначених питаннях не зрозуміло, чи про психо-

логічну, чи про політичну категорію веде розмову автор. Та ми далекі від того, щоб обвинувачувати його в методологічній недбалості, яка приводить до перетворення психологічної категорії на політичну. Це — не помилка і не новина. Ще в 60-ті роки минулого століття Герберт Маркузе в передмові до філософського дослідження вчення Зигмунда Фрейда «Структура інстинктів і суспільство» підкреслював: «Традиційні межі між психологією, з одного боку, і політичною та соціальною філософією, з іншого, стали нечіткими через сучасні умови існування людини: автономні усвідомлювані у минулому психічні процеси нині поглинаються функцією індивіда у державі та його публічним існуванням. Відтак психологічні проблеми обертаються політичними...» [5]. Там само зазначено, що завданням сучасного дослідника є «... розвинути політичний і соціологічний зміст психологічних понять» [5]. Підемо цим шляхом у нашій розвідці.

Психологам добре відомо, що воля проявляється там і лише там, де цілеспрямована дія відбувається в умовах вибору між двома або багатьма можливими діями. Отже, перша ознака вольової дії полягає у тому, що ця дія здійснювана за вибором. Де немає вибору, там немає вольової дії. Людина, яка не має вибору або яка не бачить альтернативи чи не хоче ризикувати, не може проявити свою волю.

Зрозуміло, що вольовим актом можна називати тільки доцільні дії або процеси. Значить, вольові дії протиставляються і відрізняються від всіх тих процесів, які не мають ознак цілепідпорядкування.

Третя особливість вольової дії — наявність подолання перешкод на шляху досягнення мети. Якщо дія здійснюється безперешкодно, вона не може вважатися вольовою, навіть якщо відбулася з вибором і з ухваленням рішення. При чому треба зазначити, що до уваги беруться *внутрішні* перешкоди людини, а саме — безпосередні *власні* бажання і стремління, які повністю або частково не збігаються з опосередковано спонукаючою зовнішньою ціллю.

Таким чином, воля — це здатність людини діяти в напрямі поставленої мети, долаючи внутрішні перешкоди. З психологічної токи зору воля — це переборювання та спонукування до певної дії самого себе.

Але, ймовірно, найважливішою особливістю вольової дії, як вважає відомий російський психолог А.Леонт'єв, є полімотивованість, в якій перебуває людина, маючи рішення [6]. В ролі мотиву можуть виступати потреби і інтереси, потяги й емоції, соціально-психологічні установки та ідеали.

Зрозуміло, що мотиви знаходяться в різних відносинах як між собою, так і багатьма зовнішніми обставинами: можуть підсилювати або ослаблювати одне одного, вступати у взаємні протиріччя і в суперечності з об'єктивними можливостями, ресурсною базою реалізації дії. Нерідко той, хто ухвалює рішення, потрапляє в ситуацію наявності декількох мотивів, які не завжди збігаються і, більш того, суперечать один одному. В теорії управління це називається конфліктом інтересів. Конфлікт інтересів та конфлікт мотивів перебувають у діалектичному взаємозв'язку, який спонукає до вибору і дії. І це вже може бути не просто дія, а вольова дія.

Вольовий акт включає в себе боротьбу різноспрямованих мотивацій. Якщо в цій боротьбі беруть гору безпосередні власні спонукання, в тому числі і морального порядку, то діяльність здійснюється за межами вольової регуляції. Вольова поведінка людини передбачує наявність таких психічних процесів, за допомогою яких мотиваційні тенденції, що йдуть від свідомо поставленої мети, подавляють протилежні, що йдуть від суб'єкта дії.

Вирішальна роль у цьому процесі належить стадії уявної побудови можливої ситуації, що складеться внаслідок вибраної дії. В цьому разі суб'єкт дії виразно уявляє собі позитивні наслідки тих діянь, які він здійснить, дотримуючись свідомо поставленої мети, а також негативні наслідки дій, що продиктовані мотивами безпосередніх бажань. Якщо внаслідок такого передбачення майбутніх наслідків виникнуть позитивні емоції, пов'язані з досягненням свідомо поставленої мети, і вони здадуться сильнішими за наявні у людини переживання, які породжені безпосереднім спонуканням, то це стане додатковою мотивацією, що забезпечить перевагу спонуки з боку свідомо поставленої мети. Саме у внутрішньому плані теперішня ситуація, відбиваючись в світлі майбутньої, набуває іншого смислу, що й визначає завершення боротьби мотивів і прийняття рішення на користь вольового вчинку.

У зрілої особи спостерігається збагачення мотиваційної сфери: від елементарних потреб до вищих соціальних і духовних ідеалів і цінностей. При цьому виникає ієрархічна система підпорядкування і переваги мотивів, що, зрештою, і позначається на виборі дій (вчинку). В окремих випадках це приводить до того, що людина здатна жертвувати матеріальними благами і навіть самим життям в ім'я ідеальних спонук. Таких людей називають «в'язнями сумління».

На наш погляд, вищевикладене є достатнім обґрунтуванням тези про те, що індивідуальна воля стає *політичною волею* тоді, коли людина посідає певне місце в політичній ієрархії, державному управлінні, державній службі, взагалі в органах публічної влади. З цього моменту відкривається доступ до політичного, управлінського, а також матеріального ресурсу країни. Питання мотивації ускладнюються. Різко загострюється конфлікт між особистими і суспільними інтересами.

Особливо складним, на наш погляд, стає останній вирішальний етап прийняття вольового рішення — *уявна побудова ситуацій, що, ймовірно, можуть скластися внаслідок вибраної дії*.

Наприклад, в умовах нашого сьогодення політична воля керівників держави має виявлятися в проведенні вкрай необхідних українському суспільству реформ. Зрозуміло, що будь-яка реформа породжує невдоволення з боку тих, чия ситуація погіршиться. Хтось, хто в нинішніх умовах почувається комфортно, внаслідок реформ цей комфорт втратить. Зрозуміло, що невдоволені вдаватимуться до різних форм критики нововведень. Не буває реформ, які всім подобаються, тобто не викликають жодної критики. Інтенсивність і затятість критики залежить від того, яких інтересів торкаються реформи. Що більш засадничі ці інтереси (безпека, кошти, майно, здоров'я), то інтенсивніше висловлюватиметься невдоволення. З зрозумілих причин до цієї критики тією чи іншою мірою долучиться також і політична опозиція. Загроза базовим інтересам спонукає об'єднуватися навіть найнепримиренніших конкурентів. У кожному разі, формула «втрати тепер, а вигоди колись» є системним ментальним викликом для багатьох громадян нашої країни. Погіршення ситуації більше мотивує до дії, ніж примарна надія на

покращання життя завтра. Тому легко уявити собі галасливі та небезпечні протести громадян, підтриманих опозицією, але важко уявити громадянську підтримку. Уява починає малювати досить небезпечні картини недалекого майбутнього, що в умовах постійних виборів різного рівня починають видаватися майже «апокаліптичними».

До цього додається невпевненість в результатах майбутніх реформ, навіть якщо, з точки зору процесу, вони відбуватимуться. Ціль і результат не завжди стовідсотково збігаються. Можуть виникнути обставини, що не дають їм повністю збігтися. Непокоїть ще одна думка, а чи залишаться з тобою і будуть підтримувати реформи ті, хто сьогодні ходить в однодумцях.

Невпевненість у результаті реформ, який недостатньо прогнозований, у професійності команди, з якою приступаєш до важливих, але, водночас, і дразливих перетворень, невпевненість в підтримці більшості тих громадян, які виграють у майбутньому внаслідок позитивних змін і, навпаки, повна впевненість в противі, явному або скритому саботажі — більш ніж достатні причини для того, щоб відступитися. В такій ситуації проявити політичну волю майже дорівнює політичній смерті. Враховуючи вищезазначене, чи треба дивуватися, що «У моніторингу Стамбульського плану дій з боротьби проти корупції по Україні пунктом номер один значиться «Виражена політична воля». У графі «Виконання» навпроти цього пункту порожньо...» [3].

Висока мораль, як умова сили духу, налагоджена комунікація з народом для здобуття його довіри, висококваліфіковані експерти для більшої обґрунтованості правильності поставлених цілей і вибору шляхів їх досягнення та підбір професійної, відданої справі команди для впевненості в спроможності досягти позитивних результатів. Це — необхідні умови для того, щоб не боятися проявити політичну волю та відповісти на знамените «гамлетівське питання» — ствердно.

Як бачимо, виявити політичну волю важко, навіть якщо не бракує особистої волі. Тут недостатньо, образно кажучи, «стукнути кулаком по столу» чи пообіцяти «відірвати кому слід голови». Для того, щоб її виявити, треба мати, крім особистої рішучості, високо кваліфікованих експертів та команду виконавців, чесних та відданих справі про-

фесіоналів, налагодити спеціальну комунікацію з суспільством, яка виходить далеко за межі «зворотного зв'язку» та «формування сприятливої громадської думки». Слід погодитися з дослідником С.Броніковою, яка, аналізуючи соціокомунікативний механізм державного управління, пише: «Максимальної уваги в осмисленні державноуправлінської галузевої специфіки варті такі поняття, як *управлінський дискурс, управлінська комунікація, мова влади* й тісно пов'язані з ними *політичний дискурс, політична мова, мова політики...*» [7].

Але і цього замало. Повернімося до поняття «Commitment», яке стало загальною назвою основного елементу етичної інфраструктури, про що йшлося на початку статті. Його перше значення — обов'язок, повинність — недвозначно вказує на моральнісний контекст політичного лідерства і його провідну роль у прийнятті рішення стосовно здійснення вольового акту, що повністю узгоджується з психологічною теорією волі.

Моральність державного діяча є волерушійною силою вибору. Тим, заради чого здійснюється діяльність, визначається позитивність або негативність його вчинків. Це одна з особливостей моралі — векторизувати «скалярні величини» особистості. Наприклад, спрямованість людської фізичної сили відбувається невидимим, але потужним впливом пануючою в суспільстві та окремому індивідуумові моралі. Моральність задає спрямованість дії, слугує критерієм вибору мотивів. Через мораль, з'єднуючись з нею, фізичні сили людини можуть брати користь для суспільства або завдати йому шкоду. Те саме можна сказати, з відповідними змінами, і про інтелектуальний потенціал людини. Кому служитиме цей щонайпотужніший ресурс, для яких цілей буде використаний, залежить багато в чому, а може, й перш за все, від моральної сфери особистості.

Можна констатувати, моральність політика та державного або будь-якого іншого посадовця публічної влади стала безпосередньою продуктивною силою. І чим вищий щабель він посідає, тим вагомішим стає цей структурний компонент особистості.

Пануючі сьогодні в українському суспільстві моральні установки, норми, основний психологічний настрій, будучи в своїй принциповій основі залежними від економічних та

політичних факторів, вони, в той же час, здебільшого визначають теперішній напрям і темпи їх розвитку. Все більш поширеним стає прагматизм у духовній сфері, достатньо інтенсивно іде процес розмивання простих норм моралі, таких, як доброта, милосердя, порядність, чесність, відповідальність. В Україні панує моральністний плюралізм. Кожна особистість чи група близьких людей мають свою більш-менш окреслену систему моральних цінностей, свій моральний міні-кодекс, який і визначає конкретну лінію їх поведінки, яка мало кореспондується із загально людськими цінностями та нашими суспільними потребами. Це тривожний чинник для розвитку країни, бо вона стає залежною від випадкових обставин моральності окремих людей, особливо тих, які реально впливають на суспільні процеси. Розвиток суспільства стає малопередбачуваним. Недаремно ми й досі тривожимося про те, чи збережемо свою державну незалежність.

Наші політики та урядовці, загалом, мають індивідуальну волю неабиякої потужності. В іншому разі вони не досягли б того, чого досягли в своєму житті. Їм не бракує цього особистісного компонента, але вони не завжди вибирають відповідну їх посаді мотивацію для вияву *позитивної політичної волі* в складній та політично небезпечній справі суспільно-економічних перетворень.

Висновки дослідження. З деякою впевненістю можна констатувати, що:

— моральна мотивація – це основне джерело енергії для вияву політичної волі;

— моральність дає первинні та остаточні критерії вибору в разі ситуацій конфлікту інтересів та визначає спрямованість вольового акту;

— політична воля в основному не тотожна особистісній волі, вона може проявитися лише під час прийняття рішень у сферах доступу до політичного, управлінського та матеріального ресурсу всієї країни.

Акт політичної волі — дуже відповідальний, мужній і ризикований крок, але залежить він не тільки від власної особистісної волі політичного лідера, але й від якості оточуючого експертного середовища, професіоналізму і порядності команди, а також налагодженості спеціальної комунікації з громадянами.

Відсутність хоч одного з названих компонентів приводить політичного лідера до невпевненості в результаті, нерішучості дій, позбавляючи його виявити саме політичну волю. Більше того, вияв політичної волі, незважаючи на відсутність вказаних чинників, на наш погляд, може призвести до політичного волюнтаризму з непередбаченими наслідками для практики державного управління.

1. Ethics in the Public Service: Current Issues and Practice / Prepared by Sally Washington and Elia Armstrong. — Paris: Organisation for Economic Cooperation and Development, 1996. — 66 p.
2. Сірук М. Педагогіка від ЕК // День. — 2009. — 1 жовтня.
3. Бутусов Ю. Янукович узяв боротьбу з корупцією на себе // Дзеркало тижня. — 2010. — 25 грудня.
4. Оганісян М.С. Політична воля та етична інфраструктура державного управління / М.С. Оганісян // Сучасна регіональна політика: формування, реалізація та розвиток публічної служби. Матеріали підсумкової науково-практичної конференції за міжнародною участю 23 вересня 2010 року. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2010 — С. 303.
5. Маркузе Герберт. Структура інстинктів і суспільство: філос. дослідж. вчення Зигмунда Фройда / Герберт Маркузе; [пер. О. Юдін.] — К.: Ніка-Центр, 2010. — С. 21.
6. Леонтьев А.Н. Воля // Вест. Моск. гос. ун-та. — Сер. XIV: Психология. — 1993. — № 2. — С. 3.
7. Бронікова С.А. Соціокомунікативний механізм державного управління: теорія і практика моделювання: Монографія / С.А. Бронікова. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2010 — С. 10.
8. New Webster's dictionary and thesaurus of the English language / Danbury, CT: Lexicon Publications, 1993. — P. 197.
9. Василевська Т. Е. Особистісні виміри етики державного службовця: Монографія / Т. Е. Василевська. — К.: НАДУ, 2008. — 336 с.
10. Лахижа М. Етичні засади у діяльності публічної адміністрації Польщі [Електронний ресурс] / М.Лахижа, О.Черчатий; Головне управління державної служби України // — Режим доступу: www.guds.gov.ua/control/uk/index.
11. Рудакевич М.І. Формування етики державних службовців в умовах демократизації і професіоналізації державного управління: Автореф. дис... д-ра наук з держ. упр.: 25.00.03 / М.І.Рудакевич; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К., 2007.
12. Штиршов О. Створення етичної інфраструктури державної служби в Україні на сучасному етапі розвитку // Актуальні проблеми державного управління. — О.: ОРІДУ УАДУ, 2007. — Вип. 2(30). — С. 186-193.

КОНСТИТУЦІЙНА КРИЗА ЯК ЧИННИК КОНФЛІКТІВ МІЖ СУБ'ЄКТАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Стаття присвячена дослідженню особливостей конституційної кризи як чинника конфліктів між суб'єктами центральної влади в Україні. У роботі акцентується увага на правових і політичних факторах конституційних конфліктів у державі, низькому рівні політико-правової культури української політичної еліти, нехтуванні принципами верховенства права.

Ключові слова: конституційна криза, конституційні конфлікти, верховенство права, конституціоналізм, політична культура, правовий нігілізм, баланс влади.

Igor Savchenko. Constitutional crisis as a conflict factor among Ukrainian government agencies. The article is dedicated to the research of the constitutional crisis which has an influence on the conflicts between Ukrainian government agencies. In this paper major and specially emphasized items are legal and political factors of constitutional conflicts inside of the state, low level of political culture among Ukrainian political elite and the neglection of the rule of law principle.

Key words: constitutional crisis, constitutional conflicts, rule of law, constitutionalism, political culture, legal nihilism, balance of powers.

Проблеми, пов'язані з конституційним процесом в Україні, зокрема з його політичними аспектами, нині є одними з найактуальніших у політичному житті держави. Ефективність функціонування суб'єктів центральної влади в Україні за останні п'ять років і на сьогодні розглядається крізь призму змісту та наслідків конституційної реформи кінця 2004 року та її відміни восени 2010 року. Юридична недосконалість положень Основного закону у редакції 2004 року, невизначеність актуального конституційного регулювання та політична конфронтація між основними політичними гравцями зумовлюють політичну та, зокрема, конституційну кризу.

Виникає нагальна потреба визначити вплив конституційної кризи на розгортання конфліктів між суб'єктами центральної влади в Україні, аналізуючи не лише правові, але й політичні фактори конституційного процесу, розглядаючи оптимізацію юридичного змісту Основного закону та повагу до нього з боку політиків як важливі чинники подолання кризових явищ у політиці та збалансування гілок влади в державі зокрема.

У цій статті нашими завданнями буде визначити причини і особливості конституційної кризи як чинника конституційних конфліктів між суб'єктами центральної влади в Україні.

Розв'язанню цієї проблеми присвятили себе багато авторитетних українських науковців, зокрема К. Бабенко, А.Єзеров, Р.Князевич, І. Коліушко, І. Кресіна, Р. Мартинюк, В. Речинський, С. Рябов, О.Сушинський, М.Томенко, Б.Футей, В.Шаповал та ін.

1. Конституційна криза в Україні

Основною характеристикою конституційного процесу в Україні, особливо за останні 7–10 років, є його конфліктність. Особливості розвитку та реформування політичної системи України, рівень політичної культури можновладців свідчать про те, що в державі не лише Конституція й закони, але й Право загалом не є джерелом вироблення політики, а стають інструментом у руках можновладців, які, підминаючи під себе Конституцію й закони, маніпулюючи ними, тим самим виправдовують свою поведінку та політичні рішення.

Конституційний процес, як образно зазначив М.Теплюк, «здійснюється «навпомацки», у повній світоглядно-методологічній «пільмі» [4, с. 3]. У той час коли, як наголошують дослідники Школи політичної аналітики НаУКМА, неприпустимо, коли конституційний процес реалізовується «методом проб і помилок» [5, с. 4].

Політична еліта відкрито підмінює свої позиції влади та кон'юнктурного інтересу інтересом суспільним, нав'язуючи суспільству власне трактування приписів Основного закону, керуючись політичною доцільністю та враховуючи можливі варіанти розстановки сил у вищих ешелонах влади. Залученість громадянського суспільства до реформування Конституції є недостатньою та неефективною, точніше, суто декларативною. Причому така практика логічно суперечить статті 5 Конституції України, згідно з якою народ є єдиним джерелом влади, носієм суверенітету.

Виходячи з вищезазначених позицій, ми стверджуємо, що джерелом «збоїв» у стосунках між гілками влади є будь-які спроби внесення змін до Конституції, які не мають під собою підґрунтя суспільного обговорення, не стали смисложиттєвими орієнтаціями людей, не містять у собі дійсно консенсусних положень.

Неповага та відкрите ігнорування можновладцями приписів Основного закону, намагання кулуарно провести ті чи інші поправки до нього, падіння авторитету Конституційного Суду мають наслідком зниження рівня довіри та поваги до держави як з боку її громадян, так і з боку міжнародної спільноти. Конституція не може бути предметом «торгу» між вузькими колами найбільш впливової номенклатури. Це має бути договір між державою та суспільством, який би визначав сферу свободи та несвободи обох, легітимував владу, визначаючи сферу її компетенції та механізми діяльності.

Разом з тим, той факт, що політичні інститути, керуючись власними амбіціями та корпоративними інтересами, визначають, трактують і змінюють (або ж впливають на зміну) зміст Конституції та Законів, може мати згубні наслідки, адже в такому разі інші інститути, інтереси яких унаслідок різних причин не були враховані під час формулювання нормотворчих положень, не вважають Конституцію авторитетною підставою своєї діяльності, а отже, знижують її дієвість.

Згідно з принципами правового позитивізму, стабільне функціонування політичної системи зумовлюється наявністю ґрунтовних, чітко прописаних, ефективних законів. Але будь-яка Конституція, з яких «ідеальних» і «потрібних» положень вона б не складалася, не зможе бути чинником стабільності держави, коли саме дотримання цієї Конституції не є цінністю для політичної еліти, яка не демонструє політичної волі для збереження стабільності та уникнення конфронтації з приводу основоположних принципів діяльності вищих органів державної влади. О.Сушинський, зокрема, говорить про існування певних рис кризи національного конституціоналізму [3, с. 26], що полягає у відсутності кореляції між задекларованими в Основному законі принципами функціонування влади та соціальною дійсністю, неможливості юридичних конституційних норм регулювати процес здійснення політики, що порушує баланс влади та має наслідком конфлікти між окремими її гілками.

Отже, якщо узагальнити позиції науковців щодо головних детермінант конфліктогенності конституційної нормотворчості в Україні, то конституційна криза, на нашу думку, може мати під собою дві головні підстави:

• *Юридичні фактори*: нормативні колізії, нечіткість, незрозумілість, взаємозаперечність, неповність, логічні протиріччя самих норм Конституції, що робить неможливим їхнє адекватне впровадження, а отже, регулювання на їхній основі політико-правових процесів у державі. Ці фактори мали особливий прояв, зокрема, у Конституції редакції 2004 року. А на сьогодні взагалі немає достеменної визначеності з приводу легальності відміни політичної реформи та правового поля, яке повинно регулювати діяльність органів влади.

• *Політичні фактори*: свідоме нехтування окремими політичними інститутами положеннями Основного закону, превалювання власних політичних інтересів над визначеним у Конституції політико-правовим порядком у державі.

Справді, дуже часто «точкою спотикання» є принципове небажання певних політиків виконувати Конституцію, якщо логіка її окремих положень суперечить інтересам можливо-владців. Не бажаючи грати за погодженими правилами гри, політики воліють радше змінювати їх під себе. М. Козюбра наголошував: «...навіть найдосконаліші конституційні формування не здатні заповнити дефіцит політичної і правової культури суспільства в цілому та його владних структур зокрема» [1, с. 24]. Образно кажучи, коли автомобіль не їде, не треба в цьому звинувачувати тільки його недосконалу конструкцію, можливо, проблема в тому, що водій або ж не вміє, або ж не хоче ним нормально керувати.

2. Конституційні конфлікти та «війна повноважень» між гілками влади

Зміст і результат конституційних конфліктів є яскравою ілюстрацією нівелювання в Україні принципів верховенства права. Серед найбільш резонансних конституційних конфліктів та «війн повноважень» між гілками влади у період після набуття чинності змін до Конституції України (2006—2010) можна виділити такі:

• *Блокування Верховною Радою можливості Конституційному Суду переглядати конституційну реформу (серпень 2006 р.)*. Політичні домовленості взяли гору над правовим способом регулювання політичних конфліктів.

В. Ющенко не пішов на перегляд конституційної реформи і не зробив подання до Конституційного Суду.

- *Конфлікт навколо розподілу повноважень між Кабміном та Президентом щодо призначення начальників, перших заступників і заступників начальників ГУ МВС (жовтень — грудень 2006 р.).* Сторони конфлікту не дійшли до нормативного врегулювання процесу призначення на посади вищезазначених посадових осіб.

- *Суперечки стосовно застосування норм Конституції України щодо призначення та звільнення з посади міністра закордонних справ України (грудень 2006 р. — січень 2007 р.).* 14 грудня 2007 року Конституційний Суд ухвалив рішення у справі за конституційним поданням 45 нардепів про порядок звільнення з посад міністра закордонних справ та міністра оборони, у якому дозволив Верховній Раді звільняти Прем'єра і міністрів оборони та закордонних справ без подання Президента.

- *Конфлікт навколо ухвалення Закону України «Про Кабінет Міністрів України» (січень — лютий 2007 р.).* Конфлікт вичерпався шляхом «придушення» інтересів одного з його учасників — Президента України, конституційний статус якого, як вважають деякі дослідники, на той час став більш обмеженим.

- *Перипетії навколо можливості розпуску парламенту через перехід частини депутатів з опозиційних фракцій до коаліції (березень — квітень 2007 р.).* Цей політико-правовий конфлікт поступово переріс у парламентську кризу. На кожний крок політичних акторів їхні опоненти відповідали контрзаходами, підриваючи правові основи функціонування політичної системи. Це мало наслідком проведення дострокових парламентських виборів.

- *Конфлікт навколо намірів Президента В. Ющенка втілити свій Проект змін до Конституції в обхід Верховної Ради (грудень 2007 р. — лютий 2008 р.).* Станом на жовтень 2008 року робота створеної Президентом Національної конституційної ради була загальмована. Діяльність цієї структури не принесла очікуваних результатів — багато в чому через те, що окремі політичні партії блокували її роботу.

- *Перипетії навколо ухвалення Держбюджету на 2010 рік (вересень 2009 р.).* Згідно зі статтею 92 Конституції України Державний бюджет України і бюджетна система України вста-

новлюються виключно Законами України. Оскільки Верховна Рада так і не затвердила бюджет Прем'єр-міністра Ю.Тимошенко, то, виходячи суто з юридичної точки зору, 2010 рік Україна жила за старим Бюджетним кодексом, а щомісячні видатки до ухвалення нового бюджету здійснювалися з розрахунку 1/12 частини старого бюджету.

• *Конфлікт навколо питання конституційності внесених змін до Регламенту Верховної Ради, що визначають порядок формування парламентської коаліції (березень — квітень 2010 р.).* 6 квітня 2010 року Конституційний Суд у своєму рішенні визнав, що окремі народні депутати України, зокрема ті, які не перебувають у складі депутатських фракцій, що ініціювали створення коаліції, мають право брати участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

• *Скасування Конституційним Судом Закону України «Про внесення змін до Конституції України» №2222-IV (жовтень 2010 року).* Венеціанська комісія скептично сприйняла це рішення і поставила під сумнів легітимність чинної влади в Україні.

Дослідження конституційних конфліктів та «війн повноважень» показує, що в одних випадках політичні домовленості беруть гору над правовим способом регулювання політичних конфліктів, в інших — сторони конфлікту так і не дійшли до нормативного врегулювання механізмів взаємодії між собою; у третіх випадках конфлікт просто вичерпувався шляхом «придушення» інтересів одного з його учасників. Були ж і ситуації, коли конфлікт, поглиблюючись, переростав у кризу, яка вирішувалася радикальними заходами (як, наприклад, розпуск парламенту). У більшості конфліктних ситуацій політики апелювали до Конституційного Суду, наростаюча політична ангажованість якого поступово підривала його авторитетність. У деяких випадках до політичної боротьби долучалися і судді загальної юрисдикції зі своїми ухвалами, тим самим стаючи черговими «картами» в руках політичних гравців.

Разом з тим, результати проведених нескладних спостережень та обрахунків на основі нашого дослідження дають змогу підсумувати, що найбільша кількість конституційних конфліктів та «війн за повноваження» між центральними органами влади відбувається тоді, коли Президент України та Прем'єр-міністр (і, відповідно, коаліція, що його призна-

чила) належать до протилежних політичних таборів, є різко конфронтуючими між собою. Для наочного підтвердження цієї тези була складена наступна таблиця:

Рік перебігу конституційних конфліктів	Період (перше і друге півріччя)	Кількість найрезонансніших конституційних конфліктів та «війн за повноваження»	Особа, яка була Прем'єр-міністром протягом зазначеного періоду	Склад коаліції	Особа, яка була Президентом протягом зазначеного періоду	
2006	<i>січень—червень</i>		Єхануров	БЮТ, блок Наша Україна, СПУ	Ющенко	
	<i>липень—грудень</i>	3				
2007	<i>січень—червень</i>	2	Янукович	Партія регіонів, СПУ, КПУ		
	<i>липень—грудень</i>					
2008	<i>січень—червень</i>	1	Тимошенко	БЮТ, блок Наша Україна— Народна самооборона		
	<i>липень—грудень</i>					
2009	<i>січень—червень</i>			БЮТ, блок Наша Україна— Народна самооборона, Блок Литвина		
	<i>липень—грудень</i>	1				
2010	<i>січень—червень</i>	3	Азаров	Партія регіонів, КПУ, Блок Литвина		Янукович

Як бачимо, найбільше конфліктних «спалахів» у сфері боротьби за владні компетенції та неузгодженостей у регулюванні конституційного процесу виникало в період, коли Прем'єром був В. Янукович, з яким «війну повноважень» вів Президент України. У цей час настрої у парламенті були чітко поляризовані. Антикризова коаліція відверто конфронтувала з Главою держави. Тобто цей період характеризується найбільш антагоністичними та конфліктними позиціями, на яких стояли, з одного боку, Президент, а з іншого — парламентська більшість та Прем'єр-міністр.

Найменше конфліктів повноважень виникало тоді, коли Верховна Рада стояла на більш-менш лояльних до Президента позиціях, або ж коли Глава держави просто не мав ресур-

сів і можливостей для впливу на Прем'єра та парламентську більшість (період 2008—2009 рр.).

Загострення конституційних конфліктів у 2010 році пов'язане з рішучістю кроків нового Президента, його команди, уряду та парламентської більшості в імплементації власної політики та принципів управління державою.

Разом з тим, практика показує, що зміст рішень державних інституцій, які мали б бути спрямовані на врегулювання політико-правового конфлікту та бути неупередженими, залежать від інтересів політичних сил, які формують, контролюють та впливають на той чи інший орган (приміром, Міністерство юстиції, РНБО). Політична ангажованість центральних органів влади має наслідком те, що у впливових політичних акторів є «свої» інституції, до яких ті можуть звертатися чи рішенням яких у разі потреби «прикриватися».

У цьому контексті не можна не відмітити наявний рівень неповаги центральних органів влади до інституційних повноважень одне одного, не визнання легітимності дій та рішень одне одного, коли цілком нормальною практикою вважається відмова виконувати те чи інше рішення, що зумовлює «війну» указів, постанов, ухвал тощо. Взагалі, в українських політико-правових реаліях поступово стає нормою, коли політики обоїм боком, відкрито звинувачують одне одного у брутальному нехтуванні Конституцією України, узурпації влади, конституційних переворотів, намаганнях встановити диктатуру тощо. Насправді подібні звинувачення вимагають ґрунтовних нормативних та фактичних підстав, у той час як для представників українського політикуму подібна риторика є частиною політичної гри «на публіку», методом завоювання електоральної прихильності та відстоювання власних корпоративних інтересів.

На сьогодні досить актуальною є позиція Харківської правозахисної групи, яка була висловлена у відкритому листі ще 27 вересня 2005 року і полягає в тому, що «влада вперто намагається понизити рівень конституційного регулювання до своїх плутаних й короткозорих псевдодемократичних уявлень, вкотре демонструє недалекоглядну політичну доцільність, замість поваги до верховенства права» [2, с. 33].

Таким чином, правові спори стають джерелом політичних криз, а напруженість у стосунках між елітами — дже-

релом соціальної напруженості, що є свідченням низької не лише правової, але й політичної культури українського політикуму. Політичні суперечки все більше перетворюються на змагання штабних юристів, які шукають «шпаринки» в законодавстві, що дозволили б легалізувати ті чи інші дії політичних гравців для відстоювання власних інтересів.

ВИСНОВКИ

Адепти внесення змін до Конституції обґрунтовують перехід до тієї чи іншої форми правління необхідністю демократизації держави та діяльності її владного механізму. Але історичний досвід останніх років показує, що перерозподіл владних повноважень внаслідок «перекроювання» Конституції не має наслідком зміну принципів здійснення влади. Нівелювати недовіру одне до одного різні гілки влади намагалися не виробленням консенсусу щодо цілей і цінностей, а шляхом усунення будь-яких можливостей для своїх конкурентів істотним чином впливати на прийняття стратегічних рішень.

Сучасні політичні реалії є прямим свідченням відсутності культури законності та конституційності в Україні. Основний закон наразі не має під собою міцного базису легітимності. Тобто, будучи легальним, Конституція має небезпеку бути великою мірою нелегітимною через її відчуженість від суспільства загалом.

Принципи конституціоналізму, а отже, і верховенства Закону поки що не властиві для політичної системи України. Закони не є непорушним муром, на основі якого вибудовується діяльність політичних інститутів, а сукупність законодавства не визначає політику. Натомість у характері розвитку політичної системи України превалює принцип інституціоналізму, коли політичні інститути, відповідно до своїх потреб та інтересів, визначають зміст конституційних положень.

Звісно, не викликає заперечень теза щодо об'єктивності впливу суто політичних чинників на формування політико-правових, конституційних основ життя держави. Адже загальновідомо, що консенсус щодо ціннісних орієнтирів та стратегічних векторів розвитку держави — це компетенція політики у значенні *policy*. Разом з тим, *policy* ніколи не

відбувається без politics, адже politics спрямована на те, щоб здійснювати policy. Тому здається логічним і нормальним, коли процес визначення належних основ функціонування держави, закріплених у Конституції, супроводжується політичною боротьбою та лобюванням приватних і корпоративних інтересів. Але проблема насамперед полягає в тому, щоб politics боролася за здійснення policy, а не «прикривалася» нею. Натомість politics для нашої політичної еліти стає самоціллю, адже не має на меті здійснювати policy. Під ширмою задоволення інтересів загально-суспільних відбуваються політичні торги, мета яких — ухопити більший «шматок» влади та повноважень. І у такому разі Конституція не є джерелом і підставою визначення перебігу процесу politics, а навпаки, є інструментом у її руках.

Є політика, а є політична дія. Політика вимагає бачення стратегії. Політична дія часто обмежена у своїх підставах, з яких вона виходить. Українські політики мислять не в просторових межах політики («policy»), а передусім у рамках окремої, обмеженої, недалекоглядної політичної дії, яка відстоює скороминущі, тимчасові інтереси. Це є превалюванням виокремленого Е. Макінтайром характеру бюрократа-менеджера, коли критерії ефективності за задоволення тимчасових інтересів беруть гору над стратегічною метою та кореляцією із ціннісними орієнтирами. Прикро, але доводиться констатувати, що принципи та цінності державотворення замінюються цілями, інтересами, політичною метою.

Отже, суто юридичні чинники реформування політичної системи України будуть недостатніми без належного рівня політичної та правової культури еліти та взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства.

1. Козюбра М. 10 років дії Конституції України: проблеми і перспективи // Вибори та демократія. — 2006. — № 2. — С. 21–24.

2. Конституційний процес в Україні (2005–2008) / упоряд. Є.Ю.Захаров; Харків. правознавч. група. — Х.: Права людини, 2009. — 317 с.

3. Сушинський О. Становлення нової доктрини Конституції України // Вибори та демократія. — 2007. — № 4. — С. 25–29.

4. Теплюк М. Правові проблеми зміцнення Конституції України // Право України. — 2007. — №12. — С. 3–7.

5. Якою могла бути українська Конституція: проекти громадян. сусп-ва / за заг. ред. Н.В. Линник. Шк. політ. аналітики при НаУКМА, Ком. виборців України, Укр. незалеж. центр політ. дослідж. — К.: Лікей, 2008. — 63 с.

Олена Скрипник

ПОЛІТИЧНА РЕФОРМА В УКРАЇНІ: МОЖЛИВІСТЬ ЗДІЙСНЕННЯ

Стаття присвячена історії політичних реформ, формам її проведення в Україні та перспективам в умовах сьогодення.

Ключові слова: політична реформа, місцеві вибори, політика, суспільство.

Olena Skrypnuk. Political Reform in UKRAINE and its Perspective. This article is dedicated to the issue of political reform, its historical context and its perspective.

Key words: political reform, local elections, politics, society.

Про актуальність політичної реформи постійно говорять науковці, політики, консультанти. Ми чуємо в новинах, читаємо у статтях та наукових працях про необхідність проведення політичної реформи — при чому автори по-різному вказують як формат реформ, так і їх складові. Для деякого ці реформи мають виключно правовий характер (науковці надають більше значення правовим аспектам реформи, при чому в основному під політичною реформою мається на увазі зміна системи влади через внесені зміни до Конституції [5]). Інші наголошують на суспільному аспекті політичної реформи, ставленні суспільства до неї [2]. Однак в обох випадках політична реформа сприймається в дуже вузькому контексті. Ширше трактування політичної реформи охоплює всі зазначені питання: від регуляції правового поля функціонування владних інституцій до змін у системі прийняття рішень та формування іншої політичної культури громадянина.

Політичні зміни в їх широкому контексті можуть бути як явними (скажімо, правові зміни), так і латентними — і лише за деякий час стає зрозуміло, що саме стало тим важелем, який змінив політичну систему країни. І тоді важли-

вими стають навіть незначні на перший погляд речі, як-то зміни окремих статей виборчого законодавства, зміни в системі призначення керівників областей (навіть без правового закріплення таких змін) або певні матеріали в засобах масової комунікації, які хоча і не є визначальними для системи, а проте формують ставлення громадян, яке може бути і наслідком політичних змін, і їх причиною, основним чинником функціонування системи. Чи не можемо ми назвати політичною реформою інцидент, коли політик поплатився за зміну своїх орієнтацій (як скажімо, найнижчий рейтинг Соціалістичної партії України за час незалежності у виборах до Верховної Ради після зміни позиції О.Мороза). Це дійсно був унікальний випадок, але чи мав він вияв у політико-правовій системі? Ні, вияву правового, звісно, це не мало. Проте це було важливіше для системи загалом — висловлена позиція громадян. Можемо це назвати прецедентом, виявом волі виборців, яка розвіяла позицію про те, що, мовляв, політтехнології вирішують усе.

Яким чином пов'язана інституалізована політична система і політична культура? Адже політичну культуру буває важко дослідити, оскільки зміни в ній в короткострокову періоді простежити майже неможливо.

Правова реформа, яка не здійснює свого впливу на суспільні процеси, є лише папірцем, так само як суспільні зрушення без формалізації їх здобутків стають лише романтизованою сторінкою політичної дійсності країни. Тому політична реформа — це комплексна та поступова зміна, під впливом як формально-правового, так і суспільно-політичного факторів.

Якщо апарат держави не справляється із поставленими завданнями, коли громадяни масово порушують закони, точніше, закони не відповідають реально встановленим правилам, стає очевидним, що необхідне реформування. Це реформування може стосуватися лише однієї сфери і за принципом «снігового валу» призвести до комплексних суспільних зрушень. Або ж ця реформа змінить систему балансу у владі, або посилить можливості громадянам контролювати уряд — не має принципового значення.

Суспільні зрушення та владно-правові відносини є пов'язаними між собою. Не змінюючи політичну культуру, не змінимо владу, не змінивши владу, не змінимо ситуацію

в суспільстві і т. д. І з різних точок зору — в державній системі все пов'язано між собою, тому зміни можуть бути як поступові, так і швидкі, такі, які стосуються певної окремої сфери, і комплексні.

Політична реформа — це зміни, які відбуваються з волі керівних чи установчих органів держави з метою покращання функціонування основних інститутів влади, або суспільні зрушення, що призводять до інституційних змін. Ці зміни можуть стосуватися механізму виборів, організації здійснення влади, компетенції, системи балансу гілок влади, окремих сфер здійснення влади. Коли ми говоримо про політичну реформу в її вузькому значенні, то маємо на увазі комплексні зміни у співвідношенні важелів впливу у державі (системи стримувань та противаг, балансу між гілками влади), зміну форми правління тощо.

Спроби політичної реформи мали неодноразово місце в Україні від початку її незалежного існування. Виникнення нашої держави саме по собі було політичною реформою, здійсненою в межах СРСР. Політичною реформою було відновлення посади Президента (пам'ятаємо про інститут Президента в історії української державності), проведено зміни в системі здійснення влади (партійна вертикаль перестала бути вертикаллю прийняття рішень, і на її зміну прийшов складний бюрократичний апарат плюралістичної демократії). Перша політична реформа є яскравим прикладом того, що 1) політичні реформи не проводяться швидко; 2) у тому разі, коли вони проводяться людьми, які нині при владі, то вони змінюють лише форму, але залишають старий зміст. Або змінюють форму та зміст, але залишають можливості для номенклатури залишитися при владі (приклад першого Президента України, який від відділу ідеології Компартії України прийшов до посади Президента у незалежній Україні).

Також не чим іншим, як політичною реформою, не можна визнати прийняття Конституції 1996 р. Та ті акти, які їй передували (договори між Президентом України Л. Кучмою та Верховною Радою України, насамперед Конституційний договір). Конституція України встановила правила функціонування влади, а отже, сформувала певну систему правління у державі, вплинула на формування режиму, що, в свою чергу, сформувало певну політичну культуру у насе-

лення (в широкому сенсі, як суспільні зміни відносно попереднього періоду).

Наступна комплексна політична реформа назрівала від часів переобрання Л. Кучми. Це пояснювалося прагненням його утримати владу за собою і надалі. Проте було необхідно робити поступки демократично налаштованим політичним силам, тому відбувалися реформування у сфері виборчого законодавства тощо. Ці зміни були прогресивними на той час, але повністю їх запровадити так і не вдалося, оскільки партії масово використовували систему закритих списків: як провладні, так і опозиційні.

У зв'язку з політичною ситуацією та прагненням послабити владу можливого наступного Президента України В. Ющенка та з бажанням останнього прийти до влади, знизити рівень фальсифікацій було прийнято пакетом Закон України №2222-IV.

Це рішення, яке було прийнятим під впливом соціальних зрушень та міжнародного тиску, виявило прагнення до консенсусу українського політикуму, забезпечило дотримання «правил гри» гравцями. Проте цього консенсусу дотримано не було, і в 2010 р. зміни до Конституції скасовуються.

Суспільство, відчуваючи неспроможність впливати на політику, все більше стає аполітичним та індиферентно налаштованим. Реклама, що накручує у населення відчуття боротьби та дій, виявляється недієвою. Єдине, що змогло зачепити українців — економічні питання. Саме економічними причинами викликані студентські акції протесту на початку жовтня 2010 р. та акції протесту підприємців проти Податкового кодексу. Але і ці акції мають лише частковий успіх у випадку зі студентами та майже недієві у випадку з підприємцями.

Влада, озброєна адміністративним ресурсом, почуває себе в безпеці, як показали місцеві вибори. Дискурс законності та права видається щонайменше наївним. Права, свободи, можливості — все це впирається в кулуарні домовленості, зарплати в конвертах та підкупні голосування (за більш цікавими схемами, ніж підкуп виборців гречкою [4]). Політичні протести стали проплаченими, а соціальні протести — маловпливовими.

Політична реформа в Україні, наразі, виходить із дискурсу права та адміністрування. Та й про яке право можна

говорити, коли і закону не дотримуються? При чому — не лише громадяни (в усіх країнах є відсоток осіб, які порушують закони, в Україні ж порушення закону перетворилося на масове явище, що, між іншим, є першим «дзвоником» до того, що влада не визнається легітимною з боку населення). Але масові та неприкриті порушення спостерігаються з боку тих, хто ухвалює закони, і тих, хто має стежити за їх дотриманням. При чому це перетворилося не лише на масове явище, але і на звичне явище, «нормальне». Нормативні питання (як має бути) втрачають свою актуальність, перетворюються на розмови, позбавлені зв'язку з реаліями.

Правовий нігілізм можемо бачити на всіх рівнях суддівської практики. Яскравий приклад — рішення Конституційного Суду України від 4 жовтня 2010 р. про повернення до редакції Конституції 1996 р. Воно не лише виявило всі ті проблеми, які існують у функціонуванні цього органу, але і поставило під сумнів усі попередні рішення цього органу, багато з яких були дійсно обґрунтованими та легітимними. Конституційний Суд України — це одна із не багатьох судових інстанцій, рішення якої вважали якщо не цілком незалежними, то хоча би професійними. Населення розчарувалося ще в одній інстанції. Чи можемо ми хоча б згадувати про прозорість, діяльність чи чесність судів нижчих інстанцій? Риторичне питання.

І при чому, ставити під сумнів незалежність судів, незалежність цієї гілки влади від інших починаємо не вперше. Якщо в часи Л.Кучми це пояснювалося «режимом» тощо, то фантастичне розв'язання проблеми невідповідності рішень суду волі Президента (демократа В.Ющенка) полягало у «розрубуванні» ним цього гордієвого вузла — що суд мав свою точку зору — суд просто був ліквідований, а замість нього утворений інший, аналогічний. Найцікавіше полягало в тому, що новостворений суд фактично створеним не був, а справи вирішувалися старим судом, хоча наскільки легальними і легітимними були його рішення, навіть юристам сказати важко.

Правове рішення, що було прийняте у 2004 р., було не тільки законом, що вносив зміни до Конституції, — це була політична реформа, і то була домовленість, те, на чому стоять влада та опозиція, консенсус між ними. За Ю.Габермасом, сучасна демократія не може існувати без консенсусу

між представниками еліти різних ідеологій [3]. Прикладом такої консенсусної демократії можуть бути країни Балтії після розпаду СРСР, в яких і комуністи, і ліберали прийняли рішення прямувати в напрямі Західної Європи та метою розвитку визначили вступ до ЄС, економічні зміни.

В Україні ж, як показує практика, навіть такий консенсус, як зміни до Конституції, порушується однією зі сторін. Без консенсусу ми не можемо говорити про існування демократії, жодна демократія ще не ішла шляхом придушення думки меншості думкою більшості (хіба що «демократія» Російської Федерації). Демократія — це захист позиції меншості через демократичні інститути, що існують в рамках політичної влади і які не дають більшості придушувати меншість, а більшість діє в цих рамках. Адже більшість має більше можливості бути представленою в парламентах, інших гілках влади, тому і кажуть, що демократія складається не лише із вільних виборів, на виборах демократія лише починається. Задля того, щоб представляти інтереси не тільки тих, хто отримав свого представника у Верховній Раді, існує система певних інститутів, наприклад, квотування представників етнічних меншин (варто згадати про представленість кримських татар — при чому, не тільки в загальнонаціональній Раді, але і Верховній Раді Криму), систему правозахисник організацій, систему прав та можливості захищати їх через суд. Ці інститути, очевидно, діють не тільки через бажання меншин, але і через консенсус, який присутній у суспільстві: цінностей, свобод, розуміння, що сьогодні в опозиції сусід, а завтра — ти. В Україні нема меж, нема інститутів, які б діяли ефективно задля встановлення балансу більшості-меншості, чи влади-населення. Інтереси одних та інших не збігаються, розходяться... Але влада приходиться шляхом виборів, в якому бере участь населення! Відсутність розуміння у виборців свого впливу на політичну ситуацію — не просто сумна констатація факту, це проблема, яку необхідно вирішувати! Адже держава так чи інакше є тим апаратом, що забирає частину нашої свободи. Також її називають репресивним апаратом. Тому люди, які представляють державу, не можуть діяти інакше, як вони діють. Вони роблять те, що їм дозволяють — ось і все. І розмови про політичні реформи, прийняття іншої форми Конституції, реформування її, реформування судової

системи чи ухвалення інших, «демократичніших» законів — це все не більше, ніж «перекочування м'яча» із однієї частини поля в інше. Якщо нема ніяких стримувань — то чи був би хоч хтось чесним та порядним? Був би. Такі приклади є. Але, здається, ми просто неготові до демократії, ми не розуміємо її основних положень. Ставлення пересічного громадянина до держави виражається одним словом: «Дай». Це не ставлення свідомого громадянина, і не представлення активістської позиції, які відповідають демократичному режимові. Як наслідок: будуємо демократію окремо від суспільства. Звісно, є багато інших чинників, ми не ставимо громадян та політичну культуру в центрі тих проблем, що потребують реформування.

Якщо ж говорити про адміністративні моменти політичної реформи, то маємо констатувати: Україна терпить нокдаун на арені адміністрування — у зв'язку з багатьма причинами, такими як «кумівство» (замість політики навчання та заміни кадрів), бюрократизація системи. Кумівство не лише призводить до розгалуженої системи хабарництва, але і спричиняє зниження професійної підготовки т.зв. «державних менеджерів». Крім того, щоразу зі зміною влади міняється вся владна вертикаль включно із найнижчими (часто) ланками. При В.Ющенкові таке теж відбувалося, і це було першим свідченням: змін не буде. Ні, вони будуть, але ці зміни — це просто коло, по якому рухається політична система. А через що? Через те, що намагаються «поставити» лояльних до режиму людей, довірених осіб (звідси — система «кумівства», адже кому довіряти, як не родичу?), а не людей з відповідною освітою, які підходять до процесу професійно.

Можемо констатувати: ані законодавчі, ані адміністративні зміни ні до чого не приведуть. Бо робитимуть їх люди, які зацікавлені в тому, щоб система залишилася та сама, адже вони отримують із цієї системи дивіденди, і нічого не платять за них. Це, певно, і є той непорушний консенсус, якого прагнуть як опозиція, так і провладні сили.

Маємо кілька варіантів виходу зі ситуації: усвідомлення політичними силами необхідності реформ, консенсус у межах усіх акторів політичного процесу, кадрова зміна, правові перетворення. Видається найбільш можливим використання громадського резерву, він передбачає вимоги до влади, а не бажання ініціювати процес. Неодноразовими є

випадки написання законів громадськими організаціями чи об'єднаннями громадян.

Проте, з іншого боку, — чи не проходили ми вже цей етап? Народ може здійснити революцію, але він не може змінити ані процес ухвалення рішень, ані правила функціонування влади. Пряма демократія, на жаль, є недієвою в сьогоденних умовах урбанізації та кількості українського населення, це заскладно. Україна за розмірами перевищує Афіни, а громадяни давно перестали бути патриціями, а заробляють на прожиток своєю працею, і хоча громадська діяльність знаходить своїх активістів, проте цей відсоток не може бути валідним у загальнодержавних масштабах.

Зазначимо, що політична реформа наразі лежить в межах абстрактного теоретизування і не може претендувати на прив'язаність до реальної дійсності. Та політична реформа, яка відбудеться — оскільки політична система в статичності залишатися не може, буде або поступовим законсервуванням теперішньої ситуації та погіршення її, або щось на кшталт «помаранчевої революції» — і добре, якщо на кшталт такої революції. Проте і у випадку «народного вибуху» передбачення позитивними бути не можуть.

Наразі необхідно децентралізувати владу та збільшувати вплив громадян на владу. Перше: на місцевому рівні більш очевидними є схеми, за якими діє влада, можна більш точно спроектувати свої вимоги. Друге: на місцевому рівні легше перемогти, а перемога — перша запорука впевненості в силах громадян. Третє і останнє: тільки починаючи із місцевого рівня, можна міняти політичну свідомість громадян та бачити наочно, якою несамостійною, підданською ця свідомість є [1].

Проте реальна ситуація, яку демонструє український політикум сьогодні, показує, що політична реформа як на місцевому рівні, так і на загальнонаціональному ще чекає дій своїх симпатиків.

1. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. (<http://www.humanities.edu.ru/db/msg/81534>)

2. Аналітична записка «Що думають українці про політичну реформу», підготовлена МПЦД та Українським освітнім центром реформ за підтримки Вестмінстерського фонду за демократію (http://www.icps.com.ua/files/articles/46/19/Polit_Reforma_public_opinion.pdf)

3. Габермас Ю. Залучення іншого: студії з політичної теорії / Пер. з нім. А. Дахній. — Львів: Астролябія, 2006. — 415 с.

4. Землянская М., Мазур А. Сетевой маркетинг — это класс // Українська правда (<http://www.pravda.com.ua/articles/2010/10/14/5475541/>)

5. Система стримувань і противаг: до і після реформи // Вісник Міжнародного центру перспективних досліджень (www.pasos.org/content/download/7757/.../nl_ukr_20070514_0363.pdf)

Юрій Ніколаєць

ДОНБАС В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

У статті проаналізовано основні аспекти формування історичної пам'яті про Донбас.

Ключові слова: історична пам'ять, історія, історіографія, Донбас, Дике Поле.

Yuriy Nikolaets. The historical memory of Donbass. In The given article is analyses main aspects of historical memory of Donbass.

Key words: historical memory, history, historiography, Donbas, Wild Field.

Історія Донбасу являє собою переплетення подій, пов'язаних із освоєнням малозаселених територій, індустріалізацією, соціальними перетвореннями, масштабними бойовими діями. Складний та суперечливий характер освоєння краю за участі представників різних соціальних та етнічних груп наклав свій відбиток на формування уявлень про Донбас. Серед цих уявлень присутні оцінки фактів історичного розвитку, міфи, символи, здатні бути як джерелом протестної активності, так і засобом об'єднання широких верств населення для досягнення спільної мети.

Упродовж багатьох сторіч на донбаських землях господарювали і суперничали слов'яни та численні кочові племена — печеніги, половці, а згодом і татари. Внаслідок навали монголо-татар на Русь зі сходу на захід від Дону до Дунаю та з півночі на південь від верхів'їв Сіверського Дінця й берегів Оки до Азовського та Чорного морів утворилося так зване Дике Поле, яке впродовж майже трьох століть (XIII–XV) залишалось малозаселеним.

Жодне державне утворення довгий час не могло забезпечити повний контроль над територією Дикого Поля, яке було

ареною запеклих збройних сутичок. З 1480 р. майже п'ятдесят років поспіль кримські татари здійснювали грабіжницькі походи. Для просування на південь протягом XVI–XVII ст. Московська держава спиралася на систему оборонних споруд, що називалися засічними лініями або засічними «чертами», які перекривали основні шляхи, по яких татари здійснювали набіги на центральні райони країни.

Для спостереження за південними степами й запобігання раптовим набігам кримських татар Московським урядом була організована сторожова прикордонна служба. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. вплив Московської держави обмежувався північною частиною сучасної Донецької області. У цьому районі на початок 1571 р. налічувалося 73 сторожі, які несли службу в межах 10-30 верст вздовж Дінця від ріки Оскола до Тора [2, с. 7-21].

Тут варто вказати на сезонність перебування московських вояків-прикордонників. Абсолютна більшість з них не вважали цю місцевість постійним місцем проживання, що зумовлювало відповідні побутові та соціальні умови їх перебування, які обмежувалися лише потрібним для виконання службових обов'язків. Кожна сторожа включала певну смугу місцевості, на якій таємну дозорну службу несла кінна варта, що постійно перебувала в русі, а тому сторожі не могли стати основою майбутніх поселень [29, с. 9].

У той же час забезпечення бодай сезонного захисту приваблювало у ці краї людей, чия вдача та схильність до авантюр сприяли налагодженню економічної діяльності. Біля прикордонних сторож і на південь від них — до берегів Азовського моря, де кочували кримські татари, почали оселятися станами і зимівниками козаки, для яких особиста свобода, уникнення кріпацтва стояло вище перспективи загинути під час набігу кочовиків. Тому певний час територія Дикого Поля асоціювалася із «пашекою татар», де організовували свої збройні сили козаки [13, с. 251]. Стан козацтва турки розуміли як об'єднання незалежних людей, розбійників, волоцюг [31, с. 361].

Козаки, як вільні люди, у переважній більшості трактували свою «волю» як незалежність від будь-яких зовнішніх впливів. Можна погодитися із твердженням Г. Куромія, що це була «свобода від», а не «свобода для» [16, с. 18].

Як свідчать сучасні дослідження, постійні поселення засновувалися з великими проблемами [1, с. 211-225; 5; 7;

17; 18]. У багатьох випадках представники окремих етнічних груп розселялися компактно. Але за умови спільності релігійних вірувань та економічної діяльності утворювалися поліетнічні поселення, характер взаємодії між якими базувався на єдності економічних та соціальних інтересів.

Діяльність козаків поступово трансформувала уявлення про Дике Поле, що перетворювалося на арену дій козацьких об'єднань. Важливим етапом в освоєнні просторів Донецького краю було поселення тут запорозьких і донських козаків, які спільно боролися проти татар. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. між козаками в основному склалися добросусідські взаємини. За висловом сучасників, запорозькі і донські козаки постійно переходили одні до інших і мали можливість жити у спільних куренях [29, с. 14-15]. Відносини між запорізькими та донськими козаками формувалися у межах спільної боротьби проти зовнішніх ворогів-кочовиків, протистояння зазіханню російських урядовців на «давні козацькі вольності» (спротив нерідко переходив у збройні виступи, придушення яких було надзвичайно жорстоким, оскільки, на думку можновладців, саме жорстокість могла «заспокоїти» козаків, які звикли жити у суворих умовах прикордоння), а з часом суперництва за право володіння певними земельними угіддями.

Активне заселення краю почалося під час війни під проводом Б.Хмельницького, коли, рятуючись від бойових дій, на землі сучасної Донеччини тікали тисячі селян з Правобережної України. Досить великого розмаху набув цей процес після Білоцерківської угоди 1651 р., коли польська шляхта почала повертатися в Україну до своїх колишніх маєтків [8, с. 12-13].

Загалом, дослідження заселення та освоєння краю у XVI–XVIII ст., проведені професором В. Пірко, показують, що у цей період участь у освоєнні краю брали різні етноси, серед яких вихідці з території сучасної України становили 60-70 % [24, с. 180]. У деяких працях факт переселення неправомірно оцінюється як прагнення українського населення жити «на території Російської держави» [38, с. 121].

Можна висловити припущення, що колонізація сприяла перетворенню Московської держави на Російську імперію, оскільки переселенці забезпечували захист її південних кор-

донів, брали участь у завойовницьких походах на боці московитів, сприяли піднесенню культури землеробства у краї та поширенню прогресивних його методів серед представників інших етнічних груп, здійснювали розвідку та розробку місцевих корисних копалин.

Московська держава (а пізніше Російська імперія)), не маючи на Південному Сході усталених кордонів, фактично використовувала поселенців у своїх інтересах, забезпечуючи за їх рахунок захист південних кордонів від нападів татарських загонів. Інтерес переселенців до розширення економічної діяльності зумовлювався відносно тривалою відсутністю стягнення податків на колонізованих землях. Крім того, люди фактично уникали фіксації власного соціального статусу у межах станового ладу, виробленого в процесі становлення Гетьманщини. Така мотивація зміни місця проживання загалом була характерною для багатьох переселенців, які брали участь у колонізації неосвоєних земель. Причому їх «освоєння» асоціювалося, у першу чергу, із осілим способом життя землеробів. Переважна більшість землеробів-переселенців вважали себе козаками і прагнули уникнути виплати податків та нав'язування трудових повинностей, що розглядалося як зазіхання на «козацькі вольності».

Тут варто наголосити, що козацькі об'єднання продовжували усвідомлювати свою окремішність від Московської держави, про що свідчать виступи козаків у відповідь на зазіхання на «козацькі вольності», які включали в себе, в тому числі, й можливість займатися солеварінням, що приносило досить великі прибутки у період пізнього середньовіччя [27].

Для Московської держави (а пізніше Російської імперії) козацтво, (як запорозьке, так і донське) являло собою лише тимчасового союзника, який забезпечував вирішення складних зовнішньополітичних завдань, пов'язаних із розширенням впливу московських правителів. Подальше зміцнення Російської імперії призвело до поступової ліквідації могутності козацьких об'єднань. Першим потрапило під удар запорозьке козацтво.

Частина території Донбасу у XVIII ст. асоціювалася із територією «Запорозьких вольностей». Як зазначав Д. Яворницький, «Кальміуська паланка знаходилася між Вовчою,

Кальміусом і Азовським морем. Центром її було поселення біля самого гирла річки Кальміус при впадінні її в Азовське море, де колись стояло величезне місто Домаха, а з 1779 року побудовано місто Маріуполь» [41, с. 161]. Завданням російських урядовців стало якомога швидше заселити ці землі за рахунок здійснення цілеспрямованої колонізації [31, с. 272]. Запорожці, принципово відстоюючи свої права на приазовські землі, стали жертвою імперських інтересів. В. Пірко дійшов висновку, що російський уряд сприяв донській колонізації приазовських земель, і в цьому була основна передумова виникнення міжкозацького конфлікту [23; 25, с. 54-58; 26, с. 160-169].

Суперечка між запорозькими та донськими козаками за землі поблизу річки Кальміус затягнулася на кілька років. Після розслідування справи Сенат 13 квітня 1746 р. видав указ «Про призначення прикордонної межі між землями запорожців і донських козаків». Кордон було встановлено по Кальміусу, але і після встановлення межі запорозькі козаки часто виходили за межі своїх вольностей, «вважаючи межі власних володінь набагато ширшими вказаних трактатами і постановами» [41, с. 51]. Протистояння запорозьких та донських козаків сприяло поступовій трансформації уявлення про «прикордоння» як порубіжжя між русами-українцями та московітами-росіянами [19, с. 224-231].

Погіршення міжкозацьких взаємин, яке спостерігалось у 1734—1775 рр. і найбільше проявилось у політичному аспекті, було використано Російською імперією у власних інтересах, стало одним з чинників знищення Нової Січі і опанування Росією виходу до Чорного моря [32, с. 3]. Запорозьке козацтво поступово знищувалося царським урядом: у 1730 р. було 20000 вільних козацьких дворів, в 1743 р. — 11000, а в 1764 р. їх кількість зменшилася до 1100 [13, с. 240]. У 1796 р. більшість території сучасного Донбасу указом Катерини II було передано у підпорядкування Війська Донського. Військо Донське, як опора влади в регіоні, отримало підтримку царату, у результаті спірні землі відійшли до донських козаків.

Як би не розходилися оцінки історичної ролі того чи іншого козацтва, але незаперечним є те, що поява в Східній Європі обабіч Великого Кордону козацтва забезпечила якісно новий струмінь у співіснуванні тут європейської та азійської

цивілізацій, християнського й мусульманського світів, в історичний розвиток регіону загалом. Християнські козацтва зуміли з часом самоорганізуватись і реалізувати себе як цілком самостійні формації. Волзьке, гребінське, донське, терське, яїцьке козацтва стали окремими спільнотами з комплектом особливих атрибутів (самоідентифікація, власна територія, військово-територіальна організація). Українське ж козацтво, усвідомлюючи себе часткою українського етносу, перетворилося на суспільний стан. До кінця XVI ст. утворився своєрідний козацький пояс, який тягнувся від Дніпра до Яїка. Козацтво стало своєрідним оборонним валом християнського світу і забезпечувало його розширення. Козацькі об'єднання були найактивнішими поглиначами тогочасних тюркських впливів, виконували роль транслятора їх у східноєвропейські християнські суспільства та одного з провідників зворотних цивілізаційних інтервенцій [3, с. 3].

Унаслідок російсько-турецьких воєн відбулося поступове заселення Донбасу східнослов'янським населенням (селянами з центральної Росії, Правобережної України і Слобожанщини), а також вихідцями з Балкан (сербами), християнським населенням Криму (греками та вірменами). За підрахунками В. Пірко, з 1784 р. до кінця століття населення Катеринославського намісництва зросло майже на 300 тис. чол., але частка українців при цьому зменшилася з 73,77 до 64,76 % [23, с. 183-184]. Міграційні потоки, що рухалися на малозаселені території Сходу і Півдня сучасної України, потрапляли до орбіти турецького і російського впливів. А отже, зона прикордоння, в якій і надалі формувалася українська ідентичність, розширювалася і географічно, і ментально, оскільки переселенці не могли не зазнавати значних асиміляційних впливів [21, с. 151].

Вирішення низки економічних питань у справі освоєння земель Дикого Поля, яке не могло бути забезпечене без іноземної допомоги, певні політичні плани російської сторони, пов'язані із посиленням власного впливу на Балканах та у Криму, створило передумови для переселення на Донбас вихідців з інших земель. Варто підкреслити, що уявлення про Донбас з часів Дикого Поля і до кінця XVIII ст. пов'язувалися із правами на нього представників певної соціальної верстви, тобто козаків, а не етнічного об'єднання. Першість вихідців з України у освоєнні регіону та їх пере-

вага в кількості у порівнянні з представниками інших націй та етнічних груп не змогла забезпечити повної «українізації» цієї території. Цьому сприяла політика Російської імперії, яка прагнула зіштовхнути між собою різні козацькі об'єднання з метою послаблення впливу українських козаків. Загалом у широких верствах суспільства склалося стійке уявлення про сучасний Донбас як про «вольницю», козацький край, який став притулком для різного роду втікачів, шукачів пригод, які жили поруч із небезпекою [24; 30, с. 8].

Впродовж XIX ст. економічні та політичні перетворення багато в чому змінили уяву людей про Донбас, який, власне, отримав цю назву завдяки налагодженню масштабного видобутку вугілля. Різке збільшення видобутку вугілля на Донбасі почалося після реформи 1861 р. внаслідок його споживання залізницями, цукровою промисловістю, а пізніше — південними металургійними заводами. Власне у цей період починається промисловий розвиток Донецького краю [28].

На кінець XIX ст. в Україні нараховувалося понад 8 тис. різних промислових підприємств, де працювали понад 300 тис. робітників [22, с. 60]. У Донбасі приблизно 70 % робітників були вихідцями із великоросійських губерній [37, с. 4]. Підприємці були зацікавлені здебільшого у прибулих заробітчанах, оскільки їм важче було покинути роботу [62, арк. 37]. Участь російських шахтарів у експлуатації вугільних покладів поступово почала використовуватися для зміни уявлень про Донбас, яке передбачало «стирання пам'яті» про участь українських козаків у освоєнні краю та роль вихідців з сучасних українських областей у спорудженні ліній оборони від кочовиків і утриманні військових частин.

Процес переселення робітників-росіян в українські міста і їхня активна економічна діяльність, результати якої можна було побачити і оцінити, створювали образ «робітника» — у першу чергу росіянина, а у свідомості народу та сама праця українця сформувалася в уявлення як праця «заробітчанина», що передбачало передусім її тимчасовий та вимушений характер.

Хоча робітничі селища навколо заводів і шахт з часом набували статусу міст, процес формування міської культури тут був занадто повільним. Важкі умови праці, перенаселені бараки швидко перетворювали колишніх селян на маргі-

налів, що легко піддавалися стороннім впливам [21, с. 163]. Міста Донбасу впродовж тривалого часу не перетворилися на осередки формування інтелігенції. Освоєння Донбасу відбувалося спочатку переважно іноземними підприємцями. Разом із капіталом вони привозили і інженерно-технічних працівників. Однак ідеї іноземних підприємців реалізовувалися переважно українськими і російськими робітниками. Поповнення рядів української інтелігенції Донбасу з селянства було вкрай уповільненим внаслідок зневажливого ставлення більшості сільських жителів до інтелектуальної праці. Селянський традиціоналізм міг би сприяти дотриманню українських звичаїв у містах, і навпаки, поповнення рядів інтелектуалів з інших верств сприяла процесу русифікації українського соціокультурного простору.

Модернізація економіки України на базі індустріалізації підсилювала інтенсивність асиміляції українців російською громадою. Належність до інтелектуально орієнтованих професій з одночасною зміною місця проживання, пов'язаною із переїздом до міст, передбачала засвоєння цінностей російської культури та відповідного світогляду, який був орієнтований на активну підтримку або лояльне ставлення до самодержавства у Росії, стабільність розвитку якої ототожнювалася часто із особистим економічним добробутом.

В офіційній документації Російської імперії, що стосувалася стану справ в Україні, українське населення не виділялося у певну особливу категорію, на відміну від євреїв чи поляків, чії політичні чи економічні амбіції часто засуджувалися. Водночас у російських документах переселенці називалися не колоністами, а «російськими колонізаторами» [49, арк. 24 (на звороті)]. Більшість етнічних росіян звикла вважати колонізовані землі своїми власними, а українці часто розглядалися як, в основному, лояльно настроєні мешканці, яким необхідна російська державна організація для забезпечення стабільності економічного розвитку.

На рубежі ХХ ст. землі Донбасу були «географічно повністю і демографічно в більшості українськими», але в інших відношеннях не вистачало усвідомлення «українськості» цих земель і у середовищі української інтелігенції, особливо, зважаючи на велику частку недавніх переселенців зі Слободжанщини чи Лівобережжя [36]. Внаслідок цілеспрямованої державної політики на Сході і Півдні України

було закладено фундамент для формування поліетнічного промислового середовища, в якому активно йшли процеси відмови від усталених традицій.

У цей період часу відбулася певна трансформація уявлень про козацтво. Знищення запорозького козацтва та використання російським урядом донського козацтва для придушення народних виступів стало однією з причин розмежування уявлень про козаків. Козацькі об'єднання України пізнього середньовіччя розглядалися як захисники православ'я, незважаючи на те, що частина їхніх діянь вступала у протиріччя з християнськими заповідями. Вони уособлювали образ борців за українські інтереси, являючи собою своєрідний символ українства як нації [31, с. 366]. Натомість уявлення про козаків кінця XIX — початку XX ст. асоціювалися із виконанням каральних дій у справі придушення масових заворушень, вірним служінням самодержавству з боку великої частини донських козаків [16, с. 79].

Загалом на рубежі XX ст. Донбас в основному асоціювався із шахтарською працею, стосунки між представниками якої формувалися завдяки специфіці роботи та умов проживання, визначаючи утворення своєрідного «робітничого братства», представники якого протиставлялися керівним працівникам. Не виключаючи конфліктів на ґрунті міжнаціональних протиріч, такий підхід робив важку фізичну працю шахтарів маркером, який визначав належність до «своїх».

Об'єднуючим фактором для багатьох представників населення Донбасу стало усвідомлення можливості завдяки власним зусиллям покращити матеріальне становище. Тому економічна діяльність стала вагомим фактором формування регіональної ідентичності. Однак цей процес не забезпечив успіху на шляху проголошення окремого державного утворення на території Донбасу, єдність якого була б забезпечена уявною чи реальною спільністю економічних інтересів населення. Свідченням цього може бути існування Донецько-Криворізької республіки (ДКР). Власне, звернення до історії ДКР часто відбувалося під впливом культивування регіоналізму. Прихильники думки про утворення республіки як результат піднесення національної свідомості російського населення краю поспішно стверджували про відсутність економічного та культурного зв'язку між Донбасом та Українською Народною Республікою [9; 10; 11; 12]. Натомість

наголошувалося на важливості піднесення економічної діяльності «незалежного» Донбасу.

Наступні події довели безперспективність утворення Донецько-Криворізької республіки, як у першу чергу, економічного наднаціонального об'єднання, що утворилося, як стверджували його організатори, в умовах «відмирання» національних відмінностей. Утворення незалежної від України Донецько-Криворізької республіки було теоретичною та практичною помилкою, породженою не тільки нерозумінням шляхів національно-державного будівництва, але й амбіційністю організаторів республіки [39]. Створення Донецько-Криворізької республіки відбулося вольовим рішенням окремих представників різних політичних сил, об'єднаних особистою жадобою влади, і не було підтвержене всенародним вільним волевиявленням населення цих територій. Надуманої «донецької ідентичності» виявилось замало для відокремлення від України території, де більшість населення становили етнічні українці.

У той же час саме економічна діяльність на Донбасі стала стійким маркером у справі формування історичної пам'яті. Історична пам'ять про цей край поступово стала коригуватися до вподобань правителів СРСР та реалій політичної боротьби. Наступні кроки на шляху зміни уявлень про Донбас було зроблено у 30–50-х роках ХХ ст. Внаслідок розширення меж промислової вугленосності, спорудження нових промислових підприємств Донбас постав як надпотужний центр економічного розвитку всесоюзного масштабу.

У той же час за Донбасом зберігся ореол вільнодумства та території, проживання в межах якої може врятувати від різного роду переслідувань та допоможе «почати життя з початку». Навіть у розпалі репресивної політики радянського керівництва у другій половині 1930-х років Донбас забезпечував притулок людям, позбавленим громадянських прав, вигнанцям, утікачам, злочинцям. Туди переселяли «політично неблагонадійних» осіб. Так, у 1935 р. з прикордонних районів України (мається на увазі так звана лінія «старого державного кордону») було відправлено: з Київської області — 56 ешелонів (5478 господарств — 26168 чоловік), з Вінницької області — 32 ешелони (2864 господарства — 12828 чоловік). За даними НКВС за національним складом було депортовано: українців — 3434 господарства, поляків — 2866 господарств, німців — 1903,

інших — 126. У складі переселених господарств було куркульських — 1155, одноосібних — 3725, колгоспників — 3396, інших — 52. З відправлених 88 ешелонів на 13 березня 1935 р. в Донецькій області розвантажився 31 ешелон (3044 господарства, 14083 чол. Замість виселених «політично неблагонадійних» селян, на їх місце в примусовому порядку були направлені родини з Київської та Чернігівської областей [50, арк. 1-8]. Вороже ставлення до переселенців з боку місцевого населення і було причиною розгляду питання на Політбюро ЦК КП(б)У.

Частина переселенців були такими необхідними для забезпечення функціонування промисловості Донбасу, що коли політично неблагонадійних осіб виселяли з міст і сіл Донбасу та всієї країни, їм дозволяли працювати на донбаських шахтах. Через це в очах Москви Донбас був політично підозрілим, а тому залишився одним з регіонів, які найбільше постраждали від сталінського кривавого терору [16, с. 19].

Результатом стала відповідна реакція населення Донбасу на початок війни з Німеччиною, яка чітко виявилася у ході проведення мобілізаційних заходів у 1941 р. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на призовних пунктах було відзначено вкрай незадовільну явку військовозобов'язаних: на Артемівський пункт з'явилося лише 10%, а на Клімівський — 18% [59, арк. 141]. За станом на 23 жовтня 1941 року по Харківському військовому округу, до складу якого входив Донбас, зі всієї кількості призваних прибули на станції зосередження лише 65% (43740 чол.), або 43% від загальної кількості військовозобов'язаних, які підлягали призову [59, арк. 143 (на звороті)]. Зі всієї кількості людей, що з'явилися для відправки у військові частини, було відправлено лише 58% [59, арк. 142 (на звороті)]. В кінці жовтня 1941 року спостерігалися випадки масового дезертирства по Харківському військовому округу на шляху просування колон мобілізованих: дезертирували по Чугуївському райвійськкомату — 30%, по Сталінському — 35%, по Ізюмському — 45%, по Дергачовському — 50% мобілізованих [59, арк. 143].

Наприкінці 1941–на початку 1942 рр. в Україні органами НКВС була викрита низка злочинів, скоєних у прифронтовій смузі. Тут почали утворюватися цілі групи, які готувалися допомагати ворогові. Ці групи склалися з

осіб, які ухилялися від військової служби, не вірячи у перемогу Червоної Армії, та інтелігентів, чії родичі були у минулому репресовані. Такі групи ставили своїм завданням організовано відмовлятися від допомоги радянській владі, а після приходу окупантів служити їм. Щоб добре зарекомендувати себе перед фашистами, вони саботували заходи комуністичної партії щодо знищення шахт та підприємств, боролися з партизанами та всіма органами, що виловлювали дезертирів. Подібні групи були викриті у Лисичанському, Кагановицькому, Сергіївському та Ворошиловському районах Ворошиловградської області [52, арк. 118]. Це була відповідь на репресивну політику радянської влади перед війною.

Перемоги вермахту викликали, за визнанням Д.Коротченка, зневіру більшості населення України у продовженні боротьби [51, арк. 28-29]. Згідно з даними НКВС протягом перших місяців окупації багато жителів Донбасу вважали, що з німцями також можна буде співіснувати і їхній «новий порядок» не може бути гірший, ніж той режим, який існував за часів панування більшовиків [60, арк. 47]. Додатковим свідченням цього також може бути той факт, що, наприклад, на території Сталінської області залишилося 9950 комуністів, з них 4773 чол. були зареєстровані окупантами [54, арк. 233-234].

У донесенні 213-ї охоронної німецької дивізії у липні 1941 року говорилося, що при вступі німецьких військ на територію «староруської області» (так у німецьких документах позначалися східноукраїнські області) сільське населення не було вороже настроєно щодо них і виявляло готовність до співробітництва. Частина українців чекала, що німці принесуть поліпшення в соціальному житті. Політикою ці люди практично не цікавилися, а ідея самостійної України ще не знайшла відповідного ґрунту [43, арк. 204]. У іншому німецькому документі, автором якого був розвідник Ганс Кох, відзначалася повна русифікація східноукраїнських міст, відсутність використання жителями українського національного одягу [42, арк. 62-65].

Відповідно до повідомлень розвідників ЦК КП/б/У не виправдалися сподівання частини жителів Донбасу на відновлення німцями приватної власності та наділення селян землею. На території Донбасу німецькі аграрні реформи зустрічалися з величезною недовірою. Головним аргу-

ментом у такому випадку було таке: «Комуністи нам стільки обіцяли, а так часто нас обманювали, і німці також — тільки обіцяють» [53, арк. 2]. Робітники мали можливість переконатися, що відродження української промисловості проводилося німцями, головним чином, для забезпечення потреб вермахту, а прагнення місцевих жителів враховувалися мало. Тому міста України через деякий час вже стояли перед загрозою голоду. Навіть самі окупанти зазначали, що постачання міст продуктами харчування було забезпечено вкрай погано. Пограбування місцевого населення ставало звичним явищем.

Таким чином, нехтування прагненнями українців, політика геноциду призвели до поширення, з одного боку, партизанської боротьби у ворожому тилу, а з іншого — до зростання пасивного опору по відношенню до «нового порядку» з боку населення України. Причому особливо негативно сприймалися експропріації майна селян та мешканців міст, репресії мирного населення, насильницьке вивезення людей з України на примусові роботи до Німеччини. Дії окупаційної влади сприяли поступовій зміні політичних настроїв населення Донбасу. Згідно з повідомленнями працівників НКВС про настрої населення, поступово збільшувалася кількість осіб, що чекали повернення Червоної Армії для продовження боротьби проти німців [61, арк. 144]. Тому під час визволення України більшість населення Донбасу брала участь у бойових діях у складі Червоної Армії. Саме війна сприяла посиленню формування радянської ідентичності на Донбасі.

Можна стверджувати, що на Донбасі формування радянської ідентичності у повоєнний період поглиблювалося під впливом пропагандистської кампанії, спрямованої на дискредитацію вояків УПА. УПА, борючись після 1944 р. з радянським режимом, автоматично воювала зі східними українцями, які становили значну частку цієї системи. Отже, не тільки західні українці можуть нарікати на злочини радянської системи в повоєнній Західній Україні, але й східні українці через родинну історію «відчули» тієї кривди, яку їм завдав український визвольний рух.

Одним із засобів боротьби з УПА стали масові депортації західноукраїнського населення, частина якого розміщувалася на Донбасі. На 1 січня 1950 р. до Ворошиловградської області прибуло 109 сімей у кількості 384 особи; до Сталін-

ської 633 сім'ї у кількості 2700 чол.[55, арк. 12]. На переселенців впливала якість підготовки до прийняття їх областями, куди відбувалося переселення. Частина з селян, житлові умови яких були незадовільними, прагнула до повернення на місця постійного проживання, чому перешкоджали радянські органи. Мали місце факти обмеження місцевими керівниками спроб селян самостійно облаштувати місця проживання, коли у них відбиралися будівельні матеріали. Крім того, велика кількість сімей розміщувалася тимчасово у приміщеннях, що належали місцевим працівникам, що породжувало конфлікти. Нецільове використання коштів, виділених на облаштування переселенців, призводило до конфліктів з місцевими органами влади. Частина переселенців відмовлялася у таких умовах працювати на відведених для переселення місцях, віддаючи перевагу від'їзду до міст у пошуках роботи. Часто такими містами ставали шахтарські поселення.

Свого часу засекречені матеріали ЦК КП/б/У свідчать, що негативні оцінки діяльності українських національних сил призводили до поширення негативізму у оцінках жителями Донбасу всього західноукраїнського населення, яке в уяві робітників стало все більше протиставлятися жителям східноукраїнських територій. Відображенням цього стали сутички (іноді навіть збройні) між молодими шахтарями та робітниками та переселенцями, які прибували з території Західної України [58, арк. 138-142]. Причому мотивація нападів на західноукраїнських переселенців свідчила не тільки про негативні оцінки дій їхніх співвітчизників, що продовжували боротьбу, а й про підтримку росіян та східних українців, що змушені були воювати після закінчення війни. Ці настрої були настільки поширеними, що радянським органам впродовж 1960–1970-х років довелося вживати багато заходів для формування позитивного образу західноукраїнського населення у середовищі східноукраїнських робітників.

Формуванню радянської ідентичності на Донбасі сприяли міграції робочої сили, що здійснювалися за рахунок організованих наборів. Система оргнабору регламентувалася постановами РМ СРСР «Про впорядкування проведення організованих наборів» [35, с. 674-677] від 28 листопада 1951 року та «Про порядок проведення організованого набору робітників» від 6 травня 1953 року [35, с. 14-17]. На

республіканському рівні коло вказаних проблем перебувало у віданні Головного управління організованого набору робітників при РМ УРСР, на обласному — відділ організованого набору робітників і переселення обласного виконкому, на районному — районна або міська комісія з організованого набору робітників. Проблема організованого переміщення трудових ресурсів також перебувала у віданні Головного управління переселення при РМ УРСР (з 1956 р. — об'єднане з Головним управлінням організованого набору робітників) та Українського республіканського управління трудових резервів [44, арк. 34].

Важливим і водночас постійним джерелом термінового поповнення робочими руками підприємств Української РСР були особи, котрі демобілізувалися з лав Збройних сил СРСР. Пріоритетним регіоном України з направлення робітничих кадрів був Донбас [46, арк. 57-59]. Додатковим джерелом поповнення трудових ресурсів промислових підприємств стали випускники шкіл системи фабрично-заводського навчання (ФЗН). Навчальні заклади системи ФЗН готували робітників із певною кваліфікацією, що створювало умови для надходження у промисловість кадрів, які за умови використання їх праці з отриманої спеціальності не потребували навчання.

Згідно з інформаційними зведеннями Українського республіканського управління трудових резервів впродовж 1951 — 1955 рр. у Донбас було направлено на роботу 465 931 особу за щорічними планами та додатково 475 966 осіб [47, арк. 6]. Зокрема, впродовж 1955 р. — 132 578 осіб, з них за системою фабрично-заводського навчання та гірничих шкіл — 46 761 осіб, ремісничих та залізничних — 28 026 осіб, технічних — 6821 особа [45, арк. 15]. Враховуючи галузеву та регіональну спрямованість організованих наборів, трудові ресурси в майбутньому мали скласти основу для створення високо урбанізованого Донбасу. Так, у 1958 р. розмір набору становив 135 тис. осіб по УРСР, з них на роботу на підприємства Сталінської області направили 55 тис. осіб [48, арк. 14].

Складні умови праці сприяли уявленню про працю шахтаря, як про сезонну, потрібну для отримання певної суми грошей для подальшої роботи у сільській місцевості. Але подібні погляди були поширені в основному серед працівників старшого покоління. Молоді шахтарі та праців-

ники місцевих заводів в умовах високого рівня смертності серед працівників у багатьох випадках віддавали перевагу у середині 1950-х років пияцтву та систематичному порушенню дисципліни, хуліганству, які розглядалися як засоби для зняття напруги, отриманої під час виконання службових обов'язків. Ці процеси сприяли маргіналізації трудящих верств суспільства цього регіону. У той же час робітничий клас Донбасу розглядався владними структурами як один із зразків трудової діяльності робітників, своєрідний засіб ґартування комуністів.

Варто відзначити, що за ціною будинків у сільській місцевості Сталінської області близько 6 тис. крб. у 1950 р. [56, арк. 243-244] заробити на його придбання шахтарі могли за шість-дванадцять місяців при середньомісячній зарплаті у розмірі 800-1000 крб.[57, арк. 31]. Однак вкрай важкі умови роботи, відірваність від звичних умов життя, високий рівень злочинності та хуліганства на території шахтарських поселень, зумовлений відсутністю широкої мережі культурно-освітніх закладів, призводили до поширення систематичного п'янства, бійок у шахтарському середовищі.

Багатьох працівників влаштовувало становлення «гвинтика» у наскрізь одержавленій системі, оскільки вона створила «соціальний ліфт» — піднімала людей із соціального дна, забезпечувала певні житлові умови, відкривала можливості для безплатного навчання і лікування. За допомогою ідеологічного тиску насаджувалися установки на соціальне утриманство, обмеженість потреб, примітивність мотивацій. У східних промислових регіонах особливо відчувалася глибока дихотомічність української ментальності — тут легко уживалися між собою і прагнення успіху, й визнання, яке часто вимагало від людини граничного напруження сил та здібностей, і ставка на державний патерналізм [21, с. 165].

Поступово зростаюча привабливість міського способу життя та спрямованість проведення оргнаборів сприяла переселенню на Донбас переважно молодих людей, чий погляд були сформовані в період існування Радянської держави. У 1960-х рр. оргнабори не відігравали такої значної ролі у забезпеченні індустріальних галузей продуктивними силами, як у попереднє десятиліття. Отже, домінуючу роль почали відігравати добровільні міграції контин-

гентів сільського населення у міста. Але контингент зовнішніх мігрантів становили переважно росіяни.

В період між переписами населення 1989–1959 рр. чисельність жителів Донецької області збільшилась на 1070 тисяч чоловік. Найбільшу групу становили українці. Протягом вказаного періоду кількість українців збільшилася на 325,0 тис. чол., або на 3,5%, росіян — на 714,8 тис. чол., тобто на 7,1%. Наприкінці 1980-х років в області українців стало 2693,1 (51%), а росіян — 2316,0 (41,1%). Серед національних груп регіону відбувалося не лише абсолютне збільшення чисельності росіян, а й зростання їх питомої ваги. Така динаміка наростання російської людності зумовлювалася проведенням відповідної міграційної політики, асиміляційними процесами у середовищі неросійського населення Донбасу, в тому числі й за рахунок змішаних шлюбів. Завдяки політиці, здійснюваній радянським керівництвом, колись багатонаціональне з потужним українським стержнем суспільство поступово перетворювалося на двонаціональне, в якому українська більшість існувала поряд з постійно зростаючою російською меншістю [40, с. 421]. Підтримання радянським урядом урбанізації шляхом припливу великої кількості російських робітників було одним із засобів тиску на українські національні цінності, мову та культуру [14, с. 27-42]. Можна відзначити, що протягом 1940-х — першої половини 1980-х років позірною інтернаціоналізацією суспільства прикривала собою проведення політики планомірної русифікації, яка поступово змінювала уявлення про Донбас як про «російськомовний регіон».

Таким чином, завдяки зусиллям радянського керівництва етнонаціональний склад населення Донбасу змінювався у бік зростання кількості російського населення, але його політичні настрої не могли бути охарактеризовані виключно проросійською орієнтацією, що підтвердилося у другій половині 1980-х років. Абсолютна більшість жителів Донбасу підтримала ідею проголошення Української державності [20, с. 120-128].

На рубежі ХХ–ХХІ ст. Донбас почав сприйматися у першу чергу як центр бізнесу, що є гарантом стабільних прибутків [15]. Цьому сприяло збільшення капіталовкладень у промисловість Донбасу, активність місцевих промисловців та підприємців, зосередження на Донбасі потужних наукових та науководослідних установ. Економічні чинники у згуртуванні жителів

краю збереглися і проявилися, наприклад, у створенні в 2011 р. союзу міст «Північний Донбас», головним завданням якого є вирішення економічних проблем та захист навколишнього середовища від руйнівного впливу.

У сучасний період Донбас часто асоціюється із носіями радянської ідентичності. Мова йде про єдність людей у позитивному сприйнятті колективізму, патерналізму, співгромадянства із ставленням до етнічності як до приватної справи особи та переважно негативного сприйняття перспективи інтеграції України до системи «західних цінностей» із можливістю приєднання до військово-політичного союзу НАТО. Соціологічні дослідження 2001–2003 рр., проведені працівниками Донецького інформаційно-аналітичного центру (керівник Є.Копатько), свідчать, що стабільно більше 70 % жителів Донецького регіону відчують гордість від того, що мешкають у Донбасі, а понад 50 % мешканців Донецька не поїхали б з рідного місця, навіть якщо могли б обирати як альтернативу інші міста України, Росії або Європи [6, с. 47].

За результатами соціопитувань, проведених центром «Соціс» восени 2010 року, населення негативно сприймає можливість федералізації України або передачі Російській Федерації земель, оголошених частиною її представників «споконвічно російськими»: у першу чергу Криму та Донбасу. Причому «проросійські настрої» збереглися в основному у значній частині представників старшого покоління [33]. Соціологічні дослідження свідчать про більше тяжіння молоді до проукраїнської орієнтації. Але все ж значно більше хвилюють населення Донбасу економічні проблеми України та перспективи їх успішного вирішення [34]. Наприкінці 1990-х — на початку 2000-х років стала помітною тенденція до позитивної оцінки роботи на приватних підприємств, поєднана із отриманням більш високих прибутків [4].

Загалом можна виділити кілька змін уявлень широких верств населення про Донбас, які визначають так звані «місця історичної пам'яті». З давніх часів ця територія асоціювалася з Диким Полем, умови проживання де залишалися досить суворими. Протягом XVI–XVIII ст. участь козацьких об'єднань у освоєнні Донбасу призвела до ототожнення його у першу чергу із козацьким краєм, де можливості людини суттєво розширювалися завдяки дотриманню

так званих козацьких вольностей. Причому своєрідний ореол дикого краю певною мірою залишався, забезпечуючи можливість почати життя з початку для різних категорій людей.

У XIX ст. Донбас почав асоціюватися передусім із шахтарським краєм. Протистояння різних соціальних та етнічних об'єднань у процесі експлуатації природних ресурсів цих земель в умовах досить високого рівня міграцій сприяло формуванню на рубежі XX ст. своєрідного «робітничого братства», представники якого сприймали як «своїх» у першу чергу гірників. Економічні перетворення 30—50-х років XX ст., що здійснювалися в умовах радянської влади, сприяли перетворенню Донбасу на потужний центр видобутку вугілля та металургії всесоюзного масштабу.

Поряд із цим можна відзначити прискорення формування радянської ідентичності, чому сприяла участь переважної більшості жителів краю у радянсько-німецькій війні на боці Червоної Армії, та вплив негативного образу західноукраїнського населення, який забезпечувався завдяки офіційному засудженню радянськими органами діяльності УПА. На початку XXI ст. Донбас перетворився на потужний бізнес-центр, економічні успіхи якого пов'язані не тільки із успішністю праці шахтарів, а забезпечені функціонуванням багатогалузевої промисловості.

1. Апареева Е.К., Красильников К.И., Тельнова Л.И. Из истории степного Подонцовья в ранний период «Дикого поля» // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту. — 2002. — № 2. — С. 211–225.

2. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. — М., 1846. — С. 7–21.

3. Брехуненко В.А. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI — середині XVII ст. — Автореф. дис... докт. іст. наук. — К., 2000. — 25 с.

4. Головаха Є. Економічні реформи і масова свідомість в Україні // Режим доступу: <http://uamonitor.tripod.com/3/golovakha.htm>

5. Горелик А.Ф., Вихрова Т.В., Красильников К.И. История родного края: (Луганская область) / Отв. ред. Г. М. Намдаров. — Луганск, 1995. — Ч. 1: С древнейших времен до начала XIX века. — 227 с.

6. Заблоцький В. Чому Донбас «порожняк не гонить», або як формувався ментальний ландшафт регіону // Віче. — 2004. — № 11. — С. 47.

7. Економічна історія України. — Х.: ТОВ Одіссей, 2004. — 496 с.
8. Історія міст і сіл УРСР: Донецька область. — К.: І-н історії АН УРСР, 1970. — 992 с.
9. Корнилов В. В. Была такая республика. // Жизнь. — 1993. — 23 лютого.
10. Корнилов В. В. Забытая страна // Донецкий кряж. — 1998. — 19 лютого.
11. Корнилов В. В. Однажды была такая страна // Салон Дона и Баса. — 2004. — 10 грудня.
12. Корнилов Д. В. Отчаянная республика // Донецкий кряж. — 1999. — 25 лютого.
13. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — 519 с.
14. Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959-1969 рр. // Український історик. — 1972. — № 1-2. — С. 27-42.
15. Куда хотят повести Донецк? // Режим доступу: <http://blog.i.ua/user/1682586/521187/>
16. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. — К.: Основи 2002. — 510 с.
17. Лаврів П. Історія Південно-Східної України. — К.: Укр. вид. спілка, 1996. — 204 с.
18. Лисянский А.С. Конец Дикого поля. — Донецк: Донбас, 1973. — 127 с.
19. Макарчук С.А. Етнічна історія України. — К.: Знання, 2008. — 471 с..
20. Молчанова М. Суспільно-політичне життя Донеччини (кінець 80-х — 90-і роки ХХ ст.) / М. Молчанова // Нові сторінки історії Донбасу. — Донецьк, 2001. — С. 120–128.
21. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. — К., 2008.
22. Парасулько О. А. Питання про становище робітничого класу України в другій половині ХІХ ст. // Укр. іст. журн. — 1958. — № 6. — С. 60.
23. Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в ХVІ–ХVІІІ ст. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. — 224 с.
24. Пірко В.О. Заселення Донеччини у ХVІ–ХVІІІ ст. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. — 213 с.
25. Пірко В. Наступ царату на землі Війська Запорозького// Схід. — 1998. — №1-2(18-19). — С. 54–58;
26. Пірко В. Основні напрямки роботи Донецького відділення НДІ Козацтва // Запорозька старовина. — 2002. — Вип. 2. — С. 160–169
27. Пірко В.О., Литвиновська М.В. Соляні промисли Донеччини в ХVІІ — ХVІІІ ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел). — Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. — 136 с.

28. Подов В.И. Донбасс: Век XVIII: Соц.-экон. развитие Донбасса в XVIII веке. — Луганск: Свитлыця, 1998. — 27 с.
29. Подов В.И., Курило В.С. Історія Донбасу. — Луганськ: ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2009. — 300 с.
30. Половинко Г. «Дике поле — козацьке поле» // Життя Луганська. — 2003. — 8 октября. — С. 8.
31. Полонська-Василенко Н. Історія України. — У 2 т. — Т. 1. — К., 1992. — 607 с.
32. Полтораки В.М. Взаємини Запорізького та Донського козацтва періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): Політико-правовий і соціально-економічний аспекти. — Автореф. дис... канд. іст. наук. — Одеса, 2007. — 17 с.
33. Режим доступу: <http://www.from-ua.com/news/480a81af0d363.html>
34. Режим доступу: <http://glavcom.ua/news/41577.html>
35. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, в 5-ти томах / [Сост. Черненко К.У., Смиртюков М.С.] — М.: Издательство политической литературы, 1968. — Т. 3: 1941 — 1952 годы. — 751 с.
36. Русначенко А. Донбас в історії України ХХ століття // Режим доступу: http://www.mau-nau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch2i/rusnachenko.htm
37. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині ХІХ ст. / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 3–16.
38. Смирнов А. История Южной Руси. — М.: Алгоритм, 2008. — 351 с.
39. Солдатенко В. Донецко-Криворожская республика — иллюзии и практика национального нигилизма // Зеркало недели. — 2004. — № 49.
40. Субтельний О. Україна. Історія. — К.: Либідь, 1992. — 720 с.
41. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Д.І.Яворницький. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1. — 512 с.
42. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 62-65.
43. ЦДАВО. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 156. — Арк. 204.
44. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 2589. — Арк. 34.
45. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 2592. — Арк. 15.
46. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 2593. — Арк. 57-59.
47. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 3819. — Арк. 6.
48. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 6561. — Арк. 14.
49. ЦДАВО. — Ф. 442. — Оп. 810. — Спр. 151 (на звороті).
50. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6618. — Арк. 1-8.
51. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 6. — Арк. 28-29.
52. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 84. — Арк. 118.

53. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 115. — Арк. 2.
54. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 652. — Арк. 233-234.
55. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 94. — Арк. 12.
56. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 95. — Арк. 243-244.
57. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 105. — Арк. 31.
58. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 106. — Арк. 138-142.
59. ЦДАГО. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 26. — Арк. 141.
60. ЦДАГО. — Ф. 62. — Оп. 9. — Спр. 4. — Арк. 47.
61. ЦДАГО. — Ф. 62. — Оп. 9. — Спр. 5. — Арк. 144.
62. Центральний державний історичний архів у м.Києві (ЦДІАК). — Ф. 614. — Оп. 1. — Спр. 129. — Арк. 37.

Олег Калакура

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОБЛЕМИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ДОНБАСУ

У статті окреслюється коло культурно-освітніх проблем національних меншин Донбасу в контексті етнічного складу населення регіону, аналізується відповідність етнічного складу і мережі культурно-освітніх закладів, з'ясується дієвість заходів органів місцевої влади щодо задоволення етномовних потреб національних меншин, утвердження української мови як державної.

Ключові слова: етнополітичні процеси, ідентичність, Донбас, національні меншини, освіта, культура, українська мова, органи місцевого самоврядування

Oleg Kalakura. Cultural and educational problems of national minorities of Donbass. The article outlines a range of cultural and educational problems of national minorities in the context of Donbass ethnic composition of the region, analyzed match the ethnic composition and the network of cultural and educational institutions, it turns out the effectiveness of the local authorities measures to meet ethnolinguual needs of national minorities, strengthening of the Ukrainian language as the state.

Key words: ethno-political processes, identity, Donbass, minorities, education, culture, Ukrainian language, local government

Відновлення державної незалежності України дало потужний поштовх національній та етнічній мобілізації етнонаціональних спільнот, започаткувало складний пошук їх

власного шляху етнополітичного розвитку. Набутий досвід засвідчив, що представники всіх етнічних груп, з одного боку, прагнуть до збереження власної етнічної специфіки: рідної мови, культури, духовності, традицій та звичаїв, а з другого, інтегруються в спільне громадянство України. Можливість відновлення населенням етнічних та етнографічних рис у багатьох випадках залежить як від характеру їх розселення (компактного чи розосередженого) та місця проживання (цивілізаційний вибір регіону, міська чи сільська місцевість), так і від моделі етнонаціональної політики, яку впроваджує держава. Вироблення та реалізація етнонаціональної політики в Україні, починаючи з рубежу 1980 — 1990 років, відбувалися у межах трансформації національної політики радянських часів з вкрапленням елементів ліберально-полікультурної парадигми, спрямованої на гармонізацію взаємин титульного етносу з представниками інших етносів, базованої на толерантному ставленні до етнічних груп чи окремих представників інших етносів, їх активної участі в суспільно-політичному житті.

Етнокультурна політика стала одним з пріоритетних напрямів державної діяльності, невіддільною складовою офіційної гуманітарної політики, спрямованої на відродження й розвиток культур усіх етнокомпонентів українського соціуму: етнічних українців, кримськотатарського народу та національних меншин відповідно до правових основ формування державної етнонаціональної політики України — Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, Декларації прав національностей України, Законів України «Про мови в УРСР», «Про національні меншини в Україні», «Основ Законодавства України про культуру», з урахуванням Рамкової конвенції про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та ін. актів. За роки незалежності розроблено та реалізовано низку Програм підтримки розвитку української культури, культур національних меншин на загальнодержавному та регіональних рівнях, у тому числі й з участю міжнародних організацій. У межах цих програм продовжує здійснюватися цілий комплекс різноманітних заходів, спрямованих на задоволення духовних та культурно-освітніх потреб, забезпечення вільного, етнокультурного розвитку, створення умов для міжнаціональної злагоди та гармонійного співжиття громадян України, неза-

лежно від їх етнічного походження. Держава підтримує такі напрями діяльності, як розширення освіти рідною мовою, наукові дослідження проблем етнокультурного розвитку національних меншин, підготовка кадрів для соціально-просвітницької роботи та відродження національних традицій і звичаїв, національні засоби масової інформації та видавнича справа.

У Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», ухваленому 1 липня 2010 року, в Ст.10, яка визначає засади внутрішньої політики в гуманітарній сфері, наголошується, що до основних засад внутрішньої політики в гуманітарній сфері належить «сприяння культурному розвитку громадян України, створення умов для реалізації творчого потенціалу людини та суспільства, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян України у задоволенні культурно-духовних потреб, відродження духовних цінностей Українського народу, захист та примноження його культурного надбання, збереження національної культурної спадщини, підтримка розвитку культури і мистецтва, відродження та збереження культурної самобутності регіонів» [1]. У цьому фрагменті українського законодавчого поля втілена важлива тріада збереження та розвитку національної культури: культури особи (громадянина), регіону, українського народу та України загалом. Віддавши перевагу одному з компонентів, держава звузила б можливості розвитку іншого компонента і було б втрачено ту важливу рівновагу в поєднанні особистого, індивідуального та колективного, суспільно-важливого. Без такої рівноваги демократичний, європейський поступ України, усіх її регіонів неможливий.

Мета нашої статті полягає в окресленні та розкритті кола нагальних проблем культурно-освітніх проблем Донбасу. Тема частково вже знайшла своє висвітлення у науковій, суспільно-політичній літературі [2, с. 49-60; 3, с. 32-33; 4; 5, с. 67-73] та результатах діяльності органів місцевої влади [6; 7]. Український Донбас, який об'єднує території Донецької та Луганської областей, має певну спільність в етнонаціональному складі населення, духовно-культурних традиціях, ментальності і політичних уподобаннях. Відзначимо, що в науковій літературі досить часто з меж Донбасу виводять Приазов'я, вважаючи, що в етнокультурному плані Донбас займає землі від Слобожанщини до Приазов'я, від

Запорожжя до території донських козаків, тепер Російської Федерації. Ми схиляємося до іншого підходу, стверджуючи, що перебування Приазов'я як найбільш полікультурного мікрорегіону в адміністративно-територіальних межах Донецької області впливало і впливає на культурно-ідентифікаційні процеси, в той же час відчувається вплив Донбаської територіальної, культурної ідентичності на меншини, які мешкають в Маріуполі, насамперед на греків.

За Всеукраїнським переписом населення 2001 р. в Донецькій області за національною (етнічною) належністю мешкало 56,9% українців (2744,1 тис.), 38,2% росіян (1844,4 тис.), в Луганській — 58% українців (1472,4 тис.), 39% — (991,8 тис.) росіян. До того ж у Донецькій області досить компактно мешкають 77,5 тис. греків (1,6% населення області), розпорошено 44,5 тис. білорусів (0,9%), 19,2 тис. татар (0,4%), 15,7 тис. вірмен (0,3%), 8,8 тис. євреїв (0,2%), 8,1 тис. азербайджанців (0,2%), 7,2 тис. грузинів (0,1%), 7,2 тис. молдован, 4,8 тис. болгар, 4,6 тис. німців, 4,3 тис. поляків, 4,1 тис. ромів (циган), представників інших національностей — 0,6%. У Луганській області, окрім українців та росіян, мешкають 20,6 тис. білорусів (0,8% населення області), 8,5 тис. татар (0,3%), 6,6 тис. вірмен (0,3%), 3,3 тис. молдован (0,1%), 3,1 тис. азербайджанців, 2,6 тис. євреїв, 2,3 тис. ромів (циган), 2,1 тис. поляків, 2,1 тис. грузинів, 1,6 тис. болгар, 1,6 тис. німців, представників інших національностей — 0,6% [8, с. 130-137].

Росіяни Донеччини більш компактно проживають у містах Горлівка, Донецьк, Єнакієве, Краматорськ, Макіївка, Маріуполь, Слов'янськ, Торез, Харцизьк, районах Амвросіївський, Волноваський, Мар'їнський, Новоазовський, Старобешівський. Греки Приазов'я об'єднуються в дві етнічні групи: румеї-еллінофони, мова яких має п'ять діалектів, що належать до грецької групи індоєвропейської мовної сім'ї, та уруми-тюркофони, які спілкуються чотирма діалектами тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Представники обох груп і нині називають себе греками, але протягом історичного розвитку кожна група відокремлювала себе і майже не підтримувала зв'язків з іншою до початку ХХ ст. Православ'я як спільна релігія румеїв та урумів є одним із основних критеріїв їх належності до греків Приазов'я [9, с. 3]. Місця компактного розселення греків Донецької області у Великоновосілківському, Володарському, Першо-

травневому, Старобешівському, Тельманівському районах та в містах Маріуполі, Донецьку, Дзержинську. У Донецькій області проживає 84,7% від загальної кількості грецького етносу в Україні. Саме на Донеччині розташовані загальноукраїнські національно-культурні товариства греків — Федерація грецьких товариств України з осідком у Маріуполі, Спілка греків України з центром у Донецьку.

Білоруси компактно мешкають у містах Донецьк, Горлівка, Єнакієве, Краматорськ, Макіївка, Шахтарськ, Маріуполь, Торез, Харцизьк. Татари — у містах Донецьк, Горлівка, Макіївка, Торез. Вірмени — у Донецьку, Горлівці, Костянтинівці, Краматорську та Маріуполі. Євреї — у Донецьку та Маріуполі, азербайджанці — у Старобешівському районі. Грузини зосереджені здебільшого у містах Донецьк та Харцизьк, молдовани — у містах Горлівка та Докучаєвськ. Болгари мешкають у Мар'їнському районі. Німці у місті Селідове, районах Новоазовський, Старобешівський, Тельманівський. Поляки — у містах Донецьк та Горлівка. Цигани — в містах Артемівськ, Дебальцеве, Дзержинськ, Слов'янськ. Турки компактно мешкають у Слов'янську, Артемівському, Великоновосілківському районах. Національні меншини краю, як і більшість його населення, досить урбанізовані. 90,3% населення Донеччини мешкає в містах. За умов іноетнічного оточення значна частина населення Донбасу усе ще зберігає національну самосвідомість.

З погляду етнокультурного розвитку, Донбас — один з найбільш специфічних регіонів України, однак етнодемографічні та культурні процеси відбуваються тут відповідно до загальноукраїнських. Якщо в Україні загалом, за даними перепису 2001 р., сталися певні зміни в етнічній структурі населення, порівняно з останнім переписом населення СРСР: зростання кількості українців, кримських татар, румунів, азербайджанців, вірмен, грузинів, зменшення кількості росіян, євреїв, білорусів, поляків, чехів, а загальне співвідношення етнічних груп та їх конфігурація виявили тенденцію до сталості, то і в Донецькій області зросла кількість українців, вірмен, азербайджанців та грузинів, зменшилася кількість росіян, білорусів, греків, татар та євреїв. На Луганщині так само зросла кількість вірмен, азербайджанців та грузинів, кількість представників інших національностей, у тому числі титульного етносу, зменшилася.

Водночас, етномовні, ідентифікаційні процеси, які тут спостерігаються, викликають неабияке занепокоєння у науковців та громадськості. Незважаючи на значний відсоток етнічних українців на Донеччині та Луганщині, у свідомості багатьох пересічних громадян цей регіон асоціюється з російськомовною культурою. Така ситуація пояснюється порубіжністю цієї території, особливостями історико-демографічних процесів та зовнішньополітичними впливами. На думку деяких дослідників, у етнолінгвістичному аспекті регіоналізації українського етносу Донбас разом з АРК становлять «етнопериферію» титульної нації [10, с. 103]. В Донецькій області українську мову визнають рідною 43,5% українців, у Луганській — 37,6%. Додають нестабільності прагнення місцевих органів влади додатково «захистити» російську мову, надати їй статусу регіональної чи офіційної. При цьому часто некоректно використовуються статистичні дані. Так, 27 травня 2011 року Луганська обласна рада, посилаючись на те, що ніби для 91% населення області російська мова є рідною і що вони вільно нею володіють, «визнаючи російську мову як засіб вираження культурного надбання і спілкування більшості населення області», вирішила «інформувати громадськість, сільські, селищні, міські, районні ради на території Луганської області про те, що: згідно з рішенням Конституційного Суду України від 14.12.1999 № 10-рп/99, поряд з українською державною мовою, здійснюючи повноваження, місцеві органи виконавчої влади, органи Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування можуть використовувати російську та інші мови національних меншин у межах і порядку, які визначаються законами України; відповідно до ст. 5 Закону УРСР «Про мови в Українській ССР» громадянин має право звертатися до державних органів, підприємств, установ і організацій українською, російською мовою або мовою, прийнятою для сторін; згідно зі ст. 8 Закону УРСР «Про мови в Українській ССР» будь-які привілеї чи обмеження прав осіб за мовними ознаками, мовна дискримінація неприпустимі» [11]. Ухвалений документ оприлюднений на сайті обласної ради, відповідно, лише російською мовою. В той же час Рада не звернула належну увагу на великий відсоток українців і мешканців області, які вільно володіють українською мовою, на те, як їхні конституційні права забезпечуються на території Луганщини.

Кількість мешканців Донецької області, які визнають рідною мовою українську, за перше десятиріччя незалежності України зросла серед білорусів, греків, татар та євреїв і значно зменшилася серед етнічних українців (з 1603 тис. до 1130 тис. осіб). Процеси русифікації, визнання російської мови рідною 1 612 тис. українців (58,7%) у 2001 р. проти 40,4% у 1989 р., більшістю євреїв (95,8%), білорусів (85,5%), греків (91,3%), татар (73,9%), представників інших національностей Донеччини засвідчують масштаби мовної асиміляції українців не тільки в умовах політики тоталітарного режиму, але й від інерційних проявів етнічних процесів, успадкованих від радянської доби. Спадщиною минулого та пасивністю місцевих органів влади пояснюються складнощі становлення україномовної освіти в регіоні, поширення української культури. Етнічна асиміляція пов'язана, зокрема, з переїздом українців із сіл до зросійщених міст. Відсоток зросійщених українців на Донеччині (58,7%) та Луганщині (49,4%) [8, с. 185, 193] втричі більший, ніж загалом по Україні (14,8%). Отже, процес етнонаціонального відродження українців саме в досліджуваному регіоні в умовах незалежності України відбувався недостатніми темпами.

У Донецькій області прийнято низку регіональних нормативно-правових документів з питань забезпечення прав і свобод національних меншин, державної мовної політики та співпраці із закордонними українцями. Йдеться про розпорядження голови облдержадміністрації «Про поліпшення роботи з всебічного розвитку і функціонування української мови як державної в Донецькій області» (2002 р.), «Про Раду з питань етнонаціональної політики при облдержадміністрації» (2006 р.), «Про Заходи щодо виконання Державної програми співпраці із закордонними українцями в Донецькій області на період до 2010 року» (2006 р.), «Про заходи на виконання міжрегіонального і прикордонного співробітництва України і Російської Федерації до 2010 року» (2007), Комплексні заходи з реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин та розвитку культур національних меншин Донецької області на період до 2010 року (2007 р.) та ін.

Спробами залучити регіон до загальноукраїнського процесу, надання українській мові реальних ознак статусу державної мови титульного етносу, етносу, який кількісно

переважає на Донбасі, стали Програма розвитку та функціонування української мови в Донецькій області на 2004—2010 роки, затверджена рішенням спільного засідання колегій обласної державної адміністрації та Міністерства освіти і науки України (2003), розпорядження голови облдержадміністрації В.Логвиненка «Про заходи щодо утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на території Донецької області до 2010 року» [12] (2009 р.). Протягом 2009—2010 рр. структурними підрозділами Донецької облдержадміністрації, виконавчими органами міських рад, райдержадміністраціями, територіальними підрозділами центральних органів виконавчої влади, громадськими організаціями та установами області провадилася робота зі всебічного розвитку, функціонування української мови та посилення її суспільно-консолідуючої ролі [13, с. 18-25]. Проблема відновлення функцій української мови як рідної для значної частини українців, відродження рідних мов для національних меншин виступали пріоритетним завданням центральної та місцевої влади в період каденції президента В.Ющенка.

Розглядаючи етнокультурні процеси в Донбасі, вважаємо доцільним зосередитися насамперед на ситуації в освітній галузі, яка є фундаментом процесів щодо утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя та збереження культур національних меншин. У Луганській області реалізується обласна програма розвитку української та російської мов, у межах якої, зокрема, обласною радою був ініційований традиційний конкурс на кращого знавця російської мови і літератури «Мій земляк — Володимир Даль». Нагородження переможців та призерів конкурсу проходить напередодні Міжнародного дня рідної мови в «Російському центрі» Луганської наукової універсальної бібліотеки імені О.М.Горького за участю керівництва обласної ради, облдержадміністрації, управління освіти і науки, Луганського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, керівників Луганської обласної наукової бібліотеки імені О.М. Горького і Літературного музею В. І. Даля.

За даними, що наводить начальник управління освіти і науки Луганської облдержадміністрації І.Цимбал [14], в області склалося три типи загальноосвітніх шкіл: школи з українською мовою навчання, школи з російською мовою

навчання і школи, в яких є класи з навчанням українською та російською мовами. Так, у 2004/05 навчальному році з 729 шкіл області 174 працювали як школи з російською мовою навчання, 354 школи — з двома мовами навчання, решта — з українською мовою навчання. В 2009/10 навчальному році, відповідно, — 152 і 291 школа. На кінець 2009/10 навчального року з 181170 учнів області 54,2% учнів шкіл навчалися російською мовою. Найбільше учнів, які навчаються російською мовою, у мм. Луганську (87%), Брянці (67,2%), Алчевську (72%), Лисичанську (56%), Рубіжному (58%), Лутугинському (73%), Перевальському (77,3%), Станично-Луганському районах (68%). Педагогічний процес у школах області здійснюють 439 вчителів російської мови і літератури (зарубіжної). У 1—4-х класах більше 280 вчителів викладають російську мову, в 5—9-х класах — понад 1000 вчителів, у 10—11-х — більше 500 вчителів викладають російську мову, літературу, спецкурси і факультативи з російської філології.

За інформацією управління освіти і науки Донецької облдержадміністрації та громадських організацій етнічних спільнот [6; 7] в області функціонують дошкільні, шкільні та вищі навчальні заклади, що задовольняють культурно-освітні потреби національних меншин, утвердження української мови як державної в різних сферах суспільного життя. Так, в області діють 1147 дошкільних навчальних закладів, у яких виховується 123317 дітей. Статус україномовних мають 1044, що від загальної кількості закладів становить 91,0%, у яких виховується 92318 (74,9%) дітей від їх загальної кількості. Відповідно, кількість російськомовних дошкільних навчальних закладів — 103, кількість груп — 1375, кількість дітей — 30999. Мережа україномовних загальноосвітніх закладів області становить 750 шкіл і дорівнює 68,2% від загальної кількості відповідних закладів (1080), у яких навчаються державною мовою 46,7 % від їх загальної кількості (323407). Порівняно з попереднім 2009/10 навчальним роком відсоток дітей, які виховуються українською мовою у дошкільних навчальних закладах, зріс на 2,1 пункти (становив 72,8%), школярів на 3,4 пункти (43,3 % від загальної кількості учнів). Отже, відсоток дошкільнят, які навчаються і виховуються українською мовою, значно більший, ніж відсоток школярів.

У закладах освіти вживаються деякі заходи та створюються умови учням для вивчення української мови понад державний стандарт шляхом збільшення факультативів, курсів за вибором («Народознавство», «Ділове українське мовлення», «Літературне краєзнавство», «Фольклор і етнографія» тощо), т.ч. ними у 2010 році було охоплено близько 29 тис. школярів. Профільним навчанням («Українська філологія») сьогодні охоплені 5,1 тис. учнів 10—11-х класів, 3,4 тис. учнів 1—11-х класів вивчають українську мову та літературу поглиблено.

Шкіл з російською мовою навчання в Донецькій області — 182, у яких навчається 54401 учень, шкіл з українською мовою навчання з російськими класами — 358, у яких російською мовою навчаються 64084 учні, шкіл з російською мовою навчання з українськими класами — 148, у яких російською мовою навчаються 53936 учнів. Як предмет мови національних меншин вивчають в 73 навчальних закладах області 5868 учнів, у тому числі: новогрецьку мову в 30 навчальних закладах — 2946 учнів, іврит у 2 навчальних закладах — 215 учнів, китайську мову в 1 навчальному закладі — 15 учнів, німецьку мову — у 38 навчальних закладах — 2839 учнів, польську мову — у 3 навчальних закладах — 212 учнів. Факультативно мови національних меншин вивчають у 59 навчальних закладах 2446 учнів: новогрецьку мову в 50 навчальних закладах — 2102 учні, німецьку мову в 1 навчальному закладі — 19 учнів, польську мову в 8 навчальних закладах — 325 учнів. У Донецькій області працює 17 недільних шкіл (595 слухачів): 1 вірменська (15 слухачів), 1 єврейська (60 слухачів), 2 німецькі (90 слухачів), 7 новогрецьких (268 слухачів), 4 польські (102 слухачі), 2 — татарські (60 слухачів). Фінансування недільних шкіл здійснюється на громадських засадах, з бюджетних, спонсорських коштів та коштів національно-культурних товариств. Після закінчення недільних шкіл слухачам видаються свідоцтва.

Мови національних меншин вивчаються у 17 вищих навчальних закладах області (понад 2500 студентів). Це Вища духовна семінарія, де 15 студентів вивчають іврит як предмет; Донецький національний технічний університет — 584 студенти вивчають німецьку мову як предмет, 120 студентів вивчають польську мову факультативно; Донець-

кий національний університет — 47 студентів вивчають німецьку мову як предмет, 42 студенти вивчають польську мову як предмет; Донецький державний університет управління — 40 студентів вивчають польську мову як предмет; Краматорський економіко-гуманітарний інститут — 100 студентів вивчають китайську мову як предмет; Приазовський державний технічний університет — 126 студентів вивчають німецьку мову як предмет, 86 студентів вивчають новогрецьку мову як предмет, 130 студентів вивчають німецьку мову як предмет; Маріупольський гуманітарний університет — 55 студентів вивчають німецьку мову як предмет, 124 студенти вивчають новогрецьку мову як предмет. Вивчення новогрецької мови в школах та вишах України певною мірою суперечить традиційно властивим українським грекам урумській та румейській мовам. Німецьку мову як предмет вивчають ще у 10 вишах області (1064 студенти). Наголос на тому, що ці студенти вивчають мову національної меншини, вважаємо перебільшенням.

Для подолання труднощів, пов'язаних з використанням і розумінням спеціальної термінології під час здійснення навчального процесу, виникає потреба в адаптації російськомовних студентів до умов навчання в україномовних групах. Для полегшення адаптації студентів технічних ВНЗ викладачами підготовлені термінологічні словники як окремі, так і занесені до посібників, у тому числі й електронних.

Наведені дані переконливо свідчать, що, незважаючи на те, що переважаючим населенням регіону є українці, вони не мають достатніх умов для свого освітньо-культурного розвитку. Обмеженими є і можливості представників національних меншин зберігати, здобувати освіту рідною мовою. Водночас зберігається стійка тенденція до оволодіння державною мовою переважною більшістю школярів та студентської молоді.

Державну підтримку мають численні національно-культурні товариства, об'єднання, асоціації тощо. Якщо восени 1990 року в Україні нараховувалося 84 таких об'єднання, на початку 1995 р. їх налічувалося 260, то сьогодні — понад 1500, 33 з яких є загальнодержавними, решта — регіональними. На території Донецької області мережа національно-культурних товариств національних меншин також постійно зростає, про що свідчать дані Таблиці 1.

Таблиця 1

**Громадські організації національних меншин
Донецької області [15; 6]**

Громадські організації національних меншин	01.01.2008	01.01.2010	01.01.2011
Всього об'єднань, із них	152	162	169
всеукраїнських	2	2	2
обласних	34	39	40
міських	84	88	94
районних	14	14	14
сільських (селищних)	18	19	19

Громадські організації національних меншин зареєстровані та діють в 20 містах і 11 районах Донецької області. Здебільшого це місця компактного проживання національних меншин. За підтримки національно-культурних товариств, місцевих органів влади в області (в 10 містах і 7 районах) діє 90 аматорських колективів національних меншин, із них: 10 театрів, 33 хорові, вокальні, фольклорні колективи, 19 ансамблів пісні та танцю, хореографічних колективів, 18 танцювальних колективів, 10 інструментальних ансамблів. Більшість цих колективів — грецькі. Зокрема, це театр «Діалог» Центру культури і дозвілля ім. О.Пушкіна м. Докучаєвська, самодіяльний театр Будинку культури ім. Т.Каці сел. Сартана (м. Маріуполь), Вокальний ансамбль «Кермінчанка» Старомлинівського сільського Будинку культури Великоновосілківського району, Народний чоловічий ансамбль «Пігадь» при музичній школі ім. Д.Патричі Володарського районну, Вокальний ансамбль «Естеля» смт. Старобешева, Народний урумський ансамбль пісні та танцю «Тайфа» Кам'янського сільського Будинку культури Тельманівського району та ін.

Єврейську культурну традицію зберігають Клейзмерський ансамбль (дорослий та дитячий) «Ор» та Хоровий колектив «Керен» («Світ») Артемівського єврейського благодійно-культурного центру «Хесед — Зікарон».

Незважаючи на невелику кількість поляків регіону, вони традиційно активно обстоюють самобутність власної культури. Цим займається Театральна група Товариства польської культури Донбасу (м. Донецька), Театр — студія «Полонія» м. Докучаєвська, Театр-студія «Зелений Гагатея» та Вокально-хореографічний ансамбль «Нісподзянка» («Сюр-

приз») у м. Макіївка, Вокально-хореографічний ансамбль «Нісподзянка», Товариство польської культури Донбасу (м. Донецьк).

Німецький культурний спадок оберігають Вокально-інструментальний ансамбль «Блюмхен» («Квіточка») та Вокальний ансамбль «Барвінок» у м. Макіївка. Вокальний ансамбль «Донбас — Татарлари» МПК ім. В.Кирсанової представляє Татарський культурний центр м. Макіївка, однойменний Ансамбль працює і при Палаці культури ім. Т.Шевченка м. Донецька.

Російську традиційну культуру на Донеччині представляють Ансамбль козацької пісні «Вольница» БК залізничників м. Слов'янська, ансамблі народної пісні «Родние напеви» та «Горлиця» Будинку культури смт. Новий Світ Старобешівського району, Народний ансамбль пісні та танцю «Сувенір» Гранітненського сільського Будинку культури Тельманівського району.

«Культурно-просвітницьке товариство білорусів «Неман» м. Донецька презентує Вокальний ансамбль «Полесьє». Маріупольське товариство грузинів «Джорджія» має власну Групу солістів. При Товаристві вірмен м. Маріуполя «Юго-Азов'є» працює Вірменська вокальна група. Національно-культурне товариство асирійців м. Красноармійська створило Ансамбль пісні та танцю «Атра». Товариство «Рома Донбасу» у клубі ім. Л.Толстого м. Сніжне започаткувало танцювальний дует «Перлина».

За роки незалежності створено низку центрів національних культур. За кошти бюджетного фінансування працюють Стилський сільський Будинок грецької культури Старобешівського району, Волноваський міський Центр національних культур, Великоанадольський сільський центр грецької культури. Донецький єврейський громадський центр Співки громадських організацій «Донецька обласна єврейська громада», Центр культури Федерації грецьких товариств України, Центр культури Донецького обласного відділення товариства «Україна — Ізраїль», Грецький культурний центр «Меотида» Маріупольського товариства греків утримуються за рахунок громадських організацій або спонсорської допомоги.

За висновком А. Дегтеренко [16, с. 146-147], добровільна національно-культурна самоорганізація громадян на всеукраїнському або регіональному та місцевому рівнях для самостійного вирішення питань збереження і розвитку істо-

ричної пам'яті, культури, мови, релігії, традицій та інших самобутніх ознак своєї спільноти — це основа національно-культурної автономії, яка повинна забезпечуватися державою. Адекватні національно-культурній автономії механізми самофінансування її потреб мають сприяти поступовій зміні теперішньої ситуації, для якої нерідкими є випадки, коли фінансова підтримка з бюджетів різних рівнів надається передовсім тим організаціям, керівники яких мають тісніші зв'язки з чільними представниками центральної або місцевої влади. Як наслідок, посилюється змагальність національно-культурних об'єднань за доступ до бюджетних ресурсів та допомоги з боку країн походження своєї етнічної групи.

Місцевими органами виконавчої влади Донецької області відповідно до їх компетенції постійно проводиться масштабна робота, спрямована на сприяння розвитку етнічної, культурної та мовної самобутності національних меншин регіону, відбувається постійний моніторинг розвитку етнонаціональних процесів на території області. Головне управління взаємодії з громадськістю та у справах національностей і релігій облдержадміністрації постійно проводить зустрічі, наради з керівниками національно-культурних товариств області щодо розгляду питань їх діяльності, надається необхідна консультативно-методична допомога у вирішенні проблем, які виникають. Робочі наради з керівниками громадських національно-культурних товариств проводяться щоквартально, у мас-медіа області постійне висвітлення знаходять заходи освітнього, культурологічного, науково-просвітницького та інформаційного спрямування, заходи щодо запобігання будь-яким проявам розпалювання міжнаціональної та расової ворожнечі.

За підтримки влади щорічно проводяться близько 20 культурних заходів, які засвідчують прагнення меншин зберегти етнічне коріння, представити власну національну культуру громадськості. Це, зокрема, такі традиційні заходи, як обласний фестиваль культур етнічних спільнот Донеччини «Співдружність», відкритий фестиваль-конкурс грузинської культури «Цискарі Донбасу», святкування Дня Національного відродження Греції, єврейські національні свята «Пурім» та «Ханука», обласне свято «Аме Рома» («Ми цигани»), присвячене Міжнародному дню ромів, Всеукраїн-

ське татарське національне свято «Сабантуй», міжрегіональний фестиваль польської культури «Польська осінь у Донбасі» ім. Р.Зелінського та ін [17].

Донецька обласна державна телерадіокомпанія веде телепрограми лише двома мовами національних меншин — російською (142,6 годин на місяць, 427,0 годин на квартал, 1308,0 годин на рік) та польською «ТБ поляків Донбасу» (0,5 годин на місяць, 1,5 годин на квартал, 6,0 годин на рік). Радіопрограми виходять в ефір так само російською (134,5 годин на місяць, 403,5 годин на квартал, 1614,0 годин на рік) та польською (0,5 годин на місяць, 1,5 годин на квартал, 6,0 годин на рік). Не залишаються поза увагою держави такі «традиційні» національні меншини краю, як грецька, білоруська, азербайджанська та німецька. Протягом 2010 року в теле- та радіоефірі Донецької обласної державної телерадіокомпанії в програмі «Пісенне джерело Донбасу» грецька мова звучала 30 хв. на місяць, ромська мова — 55 хв., татарська мова — 20 хв., — польська мова — 45 хв., білоруська мова — 30 хв.; в програмі «Культура Донеччини» грецька та мова азербайджанська по 2 години на місяць, в циклі «Народні рецепти» — грузинська, грецька, татарська, німецька, білоруська, ромська — по 20 хв. кожна, всього 2 години на рік. Також в ефір виходять спеціальні програми, присвячені національним меншинам області — на телебаченні «Етнічне різнобарв'я» та обласному радіо «Акценти», «Збережи своє коріння», «Зачаровані життям», «Сплетіння».

За даними управління у справах преси та інформації Донецької облдержадміністрації кількість зареєстрованих (перереєстрованих) періодичних друкованих видань місцевої сфери розповсюдження станом 01.01.2011 року становить 1253, з яких: україномовних — 15, російськомовних — 270, російсько-україномовних — 748, мовами національних меншин — 23, іноземними мовами — 197. У регіоні видаються: грецькі газети «Елліни України» (Федерації грецьких товариств України, 1 р. на місяць, 15000 прим., українською, російською, грецькою мовами, видається з 1996 року), «Хронос» (Маріупольське товариство греків, 1 р. на місяць, мова російська, 500 прим.); «Камбана» (Донецьке міське товариство греків, 1 р. на місяць, 2000 примірників, мови: українська, російська, грецька, видається з

2003 року), «Логос» (Спілка греків України, безсистемно); «Поляки Донбасу» (Товариство польської культури Донбасу, 1р. на місяць, 3000 прим., мови: українська, польська, видається з 2000 року); «Наша жизнь» (Спілка громадських організацій «Донецька обласна єврейська громада», 1 р. на місяць, мова російська, 5500 примірників, видається з 2001 року).

За даними управління інформаційної політики та з питань преси облдержадміністрації у минулому періоді підприємствами книговидання Донецької області було підготовлено й видано книжкової продукції: українською мовою — 517 назв загальним накладом 0,98 млн примірників, російською мовою — 695 назв загальним накладом 1,5 млн примірників, іншими мовами — 11 назв (англійська) загальним накладом 0,27 тис. примірників. Усього було видано 1223 назви загальним накладом 2,7 млн примірників, у тому числі українською мовою 42,3 % за назвами та 39,2 % за накладками.

У Донецькій області працюють 705 бібліотек системи Міністерства культури і туризму України (702 в містах і районах, 3 — обласні). Сектор єврейської літератури працює в Артемівській центральній міській бібліотеці. У районах, де компактно проживають представники грецької національності, створено інноваційні типи бібліотек — бібліотеки грецької культури: бібліотека-філія № 5 (с. Сартана) Маріупольської міської ЦБС для дорослих, Гранітненська сільська бібліотека-філія Тельманівської районної ЦБС, Роздольненська та Стильська сільські бібліотеки Старобешівського району, Ялтинська міська бібліотека-філія Першотравневої районної ЦБС, Малоаянісольська сільська бібліотека-філія Володарської районної ЦБС працює як музей Г. Костоправа. Обсяг фонду бібліотек системи Міністерства культури і туризму України в Донецькій області становить 18949,15 тис. прим.: російською — 13343,55 тис. прим., іншими мовами — 80,38 тис. прим: англійською, німецькою, польською, грецькою (4,76), іврит (0,01) тощо.

На території Донецької області діють 7 музеїв, у яких представлені експозиції, присвячені історичній та духовній спадщині національних меншин: Донецький обласний краєзнавчий музей, Артемівський краєзнавчий музей, Єнакіїв-

ський історичний музей, Краматорський історичний музей, Маріупольський краєзнавчий музей, Слов'янський краєзнавчий музей. Музейні колекції предметів, фотографії, покажчики та каталоги музейних зібрань є серйозним матеріалом для виявлення трансформації традиційної культури національних меншин під час їхнього перебування на Донбасі. Лише у Маріупольському краєзнавчому музеї сучасна грецька етнографічна колекція нараховує понад 700 експонатів. Здебільшого це предмети побуту греків Приазов'я.

Актуальним залишається відновлення історичної топографії, в тому числі як засобу збереження історичної пам'яті та національно-культурного взаємопізнання громадян різних національностей, передумови збереження і розвитку всіх національних мов, культур та історичних пам'яток України.

Таким чином, у культурно-освітніх процесах, що відбуваються на Донбасі, простежуються як спільні ознаки, характерні для України загалом, так і деякі специфічні регіональні особливості. Можна говорити про певну субкультуру, яка сформувалася на цьому терені у другій половині ХХ століття і повільно трансформується з урахуванням загальнодержавних тенденцій. Ці локальні особливості етнокультури українців Донбасу полягають у її російськомовності та урбаністичності. Українська мова на Сході України, насамперед на Луганщині, все ще не стала реально державною, залишається мовою неповного поширення в територіальному, поселенському, соціальному, віковому вимірах і, як наслідок, не охопила всіх етнічних українців, не стала мовою міжетнічних взаємин. В умовах незалежності України також зростає національне (етнокультурне) самовизначення представників національних меншин, відбувається відродження національної самосвідомості та традиційної культури. Воно пов'язане як з загальнодемократичними процесами в Україні, так і з можливістю контактувати з історичними батьківщинами.

1. Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2010. — № 40. — Ст.527.

2. Савельев Ю.Б. Внутрикультурное разнообразие как субкультурная гетерогенность и гуманистический потенциал субкультуры Донбасса // Человек. Время. Гуманизм. — Луганск, 1998.

3. Заблоцький В. Декілька слів про донбаський менталітет // Схід: Спецвипуск. — 2004. — № 9.
4. Пономарьова І. С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII — початок ХХІ ст.). Історико-етнографічне дослідження. — К., 2006.
5. Гасиджак Л. Етнічний склад населення Донбасу. Політизація проблеми // Етнічна історія народів Європи. — 2007. — Вип. 22.
6. Інформаційно-аналітична довідка про стан міжетнічної ситуації та забезпечення прав національних меншин у Донецькій області // Електронний документ. — Режим доступу: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/10982.htm>
7. Інформаційно-аналітична довідка про стан мовної ситуації та забезпечення прав національних меншин у Донецькій області станом на 01.01.2011 року // Електронний документ. — Режим доступу: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/10984.htm> та ін.
8. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / за ред. О.Г.Осауленка. — К., 2003.
9. Пономарьова Ірина Семенівна. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури.: Дис... д-ра істор. наук: 07.00.05 — К., 2007.
10. Багров Н.В. Региональная геополитика устойчивого развития. — К., 2002.
11. Решение № 5/25 от 27.05.2011 г. О реализации конституционных гарантий на свободное использование русского языка, других языков национальных меньшинств в Луганской области // Електронний документ. — Режим доступу: <http://oblrada.lg.ua/print/7154>
12. Про заходи щодо утвердження української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на території Донецької області до 2010 року // Електронний документ. — Режим доступу: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/7393.htm>
13. Кузнєцова С. Реалізація державної мовної політики на території Донецької області // Українська мова в сучасному культурному просторі Східної України. — Донецьк, 2010.
14. Цимбал І. Выбор языка обучения в учебных заведениях области — требования и реалии времени // Електронний ресурс. — Режим доступу: http://www.loga.gov.ua/oda/about/depart/guon/news/2010/08/18/news_17317.
15. Таблиця складена на основі даних: Населення. Національний склад населення Донецької області // Електронний документ. — Режим доступу: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/187.htm>
16. Дегтеренко А. М. Етнонаціональний аспект життєдіяльності територіальних громад Українського Північного Приазов'я (політологічний вимір). — Маріуполь, 2008.
17. Основні заходи 2011 року щодо етнічних спільнот Донеччини <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/11384.htm>.

ФОРМУВАННЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОЇ САМОСВІДОМОСТІ РУСИНІВ ЗАКАРПАТТЯ В ПЕРІОД ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРАЮ

У статті досліджуються витоки формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття за період правління в краї Чехословацької держави. Характеризуються чинники, які суттєво впливали на чеську державну політику відмови у підтримці українського національно-культурного руху, політики гальмування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття.

Ключові слова: русини, етнокультурна самосвідомість, етнонаціональний розвиток, національно-культурний рух.

Natalia Marchuk. Forming of ethno-cultural consciousness of Rusyns of Transcarpathia in the period of Czechoslovakia occupation. In the article the sources of forming of ethno-cultural consciousness of Rusyns of Transcarpathia are probed for period of rule of the Czechoslovakia state. Factors, which substantially influenced on the Czech public policy of refuse of support of Ukrainian national cultural movement, policy of braking of ethno-cultural consciousness of Rusyns of Transcarpathia, are characterized.

Key words: Rusyns, ethn-cultural consciousness, ethno-national development, national cultural movement.

На Закарпатті процес формування етнокультурної самосвідомості корінних жителів краю значно відставав від таких процесів у Наддніпрянській Україні, Галичині та Буковині. Серед причин такого стану речей слід визнати несприятливу політику держав, до складу яких у різні часи входило Закарпаття, яка мала на меті «полегшити асиміляцію автохтонного русинського населення Закарпаття шляхом його відокремлення від основного етнічного масиву, котрий мешкав на схід від Карпат, де на зміну спільному етнонімі «русини» поступово утверджувався інший — «українці». Мадярські, чеські, словацькі правлячі кола намагалися інтегрувати русинську інтелігенцію в етнокультурний і політичний простір їхніх держав і зробити її провідником своєї асиміляційної політики [1, с.159].

Внаслідок історичних обставин склалася особлива етно-політична ситуація. Автохтонне населення — русини — генетично належать до українського етносу, хоча внаслідок майже тисячолітнього розвитку у відриві від України етнічна ідентифікація тут виявилася розмитою і підвладною стороннім впливам [2, с. 8]. У ХХ ст. специфіку політичного розвитку краю певною мірою відбивали різні офіційні назви території краю: Руська Країна, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Підкарпатська територія, Закарпатська Україна, Закарпатська область. Першоосновою, на нашу думку, розуміння специфіки суспільно-політичної еволюції закарпатського суспільства є той факт, що лише впродовж ХХ ст. воно входило до складу щонайменше семи різноманітних за своєю суттю державних або напівдержавних утворень (Австро-Угорщина, Чехословацька Республіка, Карпатська Україна, Угорщина, Закарпатська Україна, УРСР, Україна [3]). Здавалося б на перший погляд, що для постання Української державності на Закарпатті не було жодних історичних та політичних передумов, адже Закарпаття впродовж століть входило до складу чужих держав. Однак належність закарпатців до української нації засвідчують численні факти виявлення визнання державною мовою — українську. 1937 р. у «Маніфесті до українського народу Підкарпаття» з вимогою навчати дітей українською мовою виступили понад двадцять політичних партій і товариств, чимало газет і журналів. Таке ж прагнення переважало і серед учасників плебісциту, проведеного того самого року за рішенням Міністерства освіти Чехословаччини. А перший сейм Карпатської України своїм законом 15 березня 1939 р. проголосив: «Державна мова Карпатської України є українська мова» [4]. Двадцятирічне перебування в складі Чехословацької Республіки створило оптимальні умови для різнобічного національно-культурного розвитку Закарпаття. Завдяки активній діяльності українських партій, товариств, окремих громадсько-культурних діячів поступово зростала національна свідомість, фактично, було пройдено своєрідну еволюцію від угорських русинів до закарпатських українців, самоусвідомлення своєї ідентичності до ідеї політичної єдності з усім українським народом.

Ставлення Чехословаччини до Закарпаття й української проблеми загалом суттєво відрізнялося від політики щодо української ідеї інших країн. Цей факт, безперечно, сприяв

у проведенні А. Волошином чіткого українського курсу, хоча й з орієнтацією на покровительство Німеччини, а автономні уряди Закарпаття одержували всебічну підтримку з боку українців Східної Галичини, європейських країн, США і Канади, які бачили в автономній державі зародок майбутньої соборної України. Невелика гілка українського народу, одержавши матеріальну і моральну підтримку української діаспори, здобула можливість певною мірою проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності. Такої можливості не мали українці, які перебували під тоталітарним режимом в СРСР, у складі Польщі та Румунії.

Державна політика Чехословаччини у ставленні до української проблеми на Закарпатті була суперечливою, зазнавала значних впливів різних суб'єктивних та об'єктивних чинників, політичних сил, політичних ситуацій у регіоні. Серед багатьох складових зазначеної проблеми відокремимо проблему ставлення до політичного самоуправління краю, тобто надання йому крайової автономії. Окремо розглянемо політику в галузі освіти і культури, ставленні до політичного руху, діяльності власне партійно-політичних, громадських та ідеологічних середовищ.

Посеред багатьох аспектів державної політики Чехословаччини найперш необхідно розглянути засадничі чинники, які виступали орієнтирами у ставленні до Закарпаття та української політико-культурної проблеми. Насамперед акцентуємо, що Чехословаччина була національною державою чеського етносу. Т.Масарик ще до утворення Чехословацької республіки стверджував, що національна держава — це найкраща організація вираження національного інтересу, що забезпечує відтворення та розвиток етнічної суспільності, її фізичне, політичне і культурне існування. Він вбачав, що Чехословаччина буде національною державою єдиного чеського народу з двома гілками: чеською і словацькою [5, с. 74]. Чехословацька держава була практичним втіленням чеського національного інтересу та духово-інтелектуальних пошуків його проводу. Загалом, мусимо відзначити високу ідейно-теоретичну готовність чеського національного проводу до здійснення державотворення. До створення теоретичного підґрунтя чеського національно-державного відродження великий внесок зробив той же Т.Масарик, який методологію національного відрод-

ження втілював у життя і практично, як перший президент Чехословаччини [6, с. 128 — 138].

У 1918 році Чехословацька Республіка виникла на теренах етнічної Чехії, Словаччини на південнокарпатських теренах України і включала ще й землі з переважаючим німецьким та польським населенням. Це була ліберально-демократична держава, однак головним принципом чеської політики був етноцентризм, який поєднувався із адміністративно-територіальним централізмом, а державотворчою нацією була перш за все чеська. Серед держав- правонаступниць Австро-Угорщини, Чехословаччина була найпрозорошою в ставленні до національних меншин, гарантуючи їм право на освіту, об'єднання, свободу слова та віросповідання [5, с. 111]. Програма Т.Масарика передбачала загальнодемократичну концепцію політики щодо меншин — забезпечення їх представників рівними з національною більшістю країни політичними і громадянськими правами, свободу мовного й освітнього життя. Саме цю концепцію було закріплено в Конституції ЧСР 1920 р. Т.Масарик загалом був досить добре обізнаний в українському питанні завдяки спільній політичній діяльності з представниками Галичини у Віденському парламенті 1907—1911 рр., дружнім стосункам з І.Франком та іншими визначними українськими діячами. Проте вбачав слабкість українського руху, порівняно з іншими слов'янськими народами, і не міг увявити собі Україну як державу цілком самостійну.

Однак у подальшому ставлення владних кіл, офіційних державних посадовців, політико-партійних угруповань, політичних лідерів, загалом чеської громадськості до закарпато-українських проблем не було однозначним. Численні факти засвідчують упереджене ставлення офіційної Праги до українського громадсько-культурного та ширшого суспільно-політичного рухів у краю. Найбільш повно це висвітлено в історичних розвідках П.Ференца, П.Стерча, Ю.Химинця, В.Маркуся, О.Мишанича, Р.Магочія, В.Гренжі-Донського, М.Мушинки, В.Шандората, низки інших дослідників. І таке ставлення виправдовувалося прагненням панівного етносу до збереження своїх позицій, адже ще С.Бандера у праці «Українська національна революція, а не тільки проти-режимний резистанс» писав, що «... головними рушіями всіх міжнародних взаємин є в першу чергу змагання кожного

народу за свої власні інтереси, за здобуття і забезпечення життєвого простору..., політичної, економічної і мілітарної безпеки та могутності. В імперіалістичних народів головну рушійну роль відіграє змагання за панування над іншими народами» [7, с. 150]. То ж цілком зрозуміло, що домінуючим у визначенні пріоритетів Чехословащини було гальмування надання політичного самоуправління, блокування українського національного самовизначення, політичної та культурної діяльності.

Формування політики Чехословацької Республіки щодо русинів збіглося з етапом загального державотворення, а позаяк вона була утворена як поліетнічна держава, то вироблення концепції етнополітики вимагало ще додаткових зусиль. На початковому етапі основними засадами політики Чехословацької Республіки стали централізм та штучне стримування етносоціального та етнонаціонального розвитку краю. Насамперед це стосувалося тиску на національну свідомість та підтримки етнічного регіоналізму

Користуючись високим рівнем дезінтегрованості етносу на Закарпатті, уряд Чехословащини, незважаючи на задекларовані раніше наміри, створював ілюзію про можливість уповільнення української національної свідомості, спрямування її в потрібне і кероване річище, аж до повної чехізації Закарпаття. Тому була уведена заборона національної самоідентифікації для закарпатців етнонімом «українець» та заборона вживати термін «український» для означення мови і краю [8, с. 140]. Державні органи відмовляли в легалізації громадських організацій, мотивуючи тим, що в них вживане «самоозначення «українець» суперечить нормативним актам... є незаконною назвою» [9]. Л.Бачинський запропонував на Першому з'їзді української молоді переіменувати назву краю «Підкарпатська Русь» на «Закарпатська Україна». Така ініціатива не знайшла підтримки, а Л.Бачинського було вислано поза межі Закарпаття [10, с. 71-72]. Редагований В.Гренджою-Донським часопис «Українська земля» не міг вийти вчасно тільки через його назву [11, с. 487]. Тоді за назвою на «Наша земля» став можливим вихід цього видання в 1927 році, однак цензура здійснювала чіткий контроль, не допускала жодних проявів українськості, вилучала цілі статті з видання. Через утиски чехословацького уряду часо-

пис зміг виходити тільки протягом 2 років. Уряд Чехословаччини діяв всупереч висновку Празької Академії Наук [12, с. 32-33], яка довела, що русини південного схилу Карпат є частиною українського народу і мова їхня — українська.

На початковому етапі в шкільництві було запроваджено використання українського етимологічного правопису, однак у 30-х роках Шкільний Реферат почав відходити від мовних, правописних принципів початкового періоду, дозволяв вживати неапробовані підручники, навчати дітей на російському правописі, і то давньому або переробленому без наукових вимог [13], аж до спроби заміни українського етимологічного правопису на російський, але провал мовного плебісциту зірвав ці плани.

Загальновідомо, що просвітництво відіграє важливу роль у формуванні етнокультурної самосвідомості народу. Важливу роль у цьому плані відіграє заснування нових освітніх закладів. До прикладу, Берегівська українська гімназія, що створилася на ентузіазмі його першого директора-емігранта із Галичини, випускника Віденського і Львівського університетів А.Алишкевича та професора історії, українського письменника В.Пачовського. Також була організована гімназія ордену отців Василіян в Ужгороді (1922—1939 рр.), що досягла значного розквіту як українська гімназія. Інші культурно-просвітні діячі, освітяни-емігранти А.Дідик, О.Вахнянин, Л.Бачинський, В.Бірчак, О.Приходько, В.Пачовський, К.Заклинський, М.Демчук, В.Палятинський, І.Кульчицький, М. Підгірянка теж докладали багато зусиль до організації середніх шкіл. Вони були організаторами освітньо-виховного процесу, який будив національну свідомість та громадську активність молодого покоління закарпатських українців.

У перші ж роки існування чехословацької держави в краї А.Дідик, М.Демчук та Л.Бачинський заснували та розбудували український «Пласт». Через пластові вишколи пройшли тисячі закарпатців, для яких він став школою національного і громадського становлення.

Однак зазнавали переслідувань відомі і впливові національно свідомі діячі. Серед них відомий своїми національними устремліннями Василь Пачовський — співзасновник і активіст «Просвіти», професор історії Берегівської та

Ужгородської гімназій, автор історії краю «Срібна Земля», засновник разом з В. Бірчаком часопису «Народ» [14, с. 10-14]. Л.Бачинський за свою активну патріотичну діяльність змушений був покинути край на вимогу чехословацьких властей. Зазнали переслідувань українська дитяча письменниця і народна вчителька Марійка Підгірянка, письменник С.Черкасенко, які теж змушені були покинути Закарпаття. Велику роль у наданні краєві українського обличчя відіграли письменник Спиридон Черкасенко, літературний критик, автор книги «Літературні устремління Підкарпатської Русі» В.Бірчак, письменники Улас Самчук і Олег Ольжич (Кандиба), Олександр Олесь та інші.

Хоча Чехословаччина і прийняла велику кількість українських культурних і просвітніх діячів, дозволила їм організувати національно-культурне життя, однак вона пильно стежила за всіма проявами їх політичної активності, а участь у політичній боротьбі з українських національних позицій на Закарпатті їм заборонялася. Все ж вони активно впливали на місцевих українських політичних лідерів шляхом індивідуальних бесід, наданням консультацій, шляхом співпраці у галузях освіти, науки і просвітянської діяльності. Позитивну роль відігравали й товариські стосунки, дружба на особистому рівні між емігрантами і національно свідомими та суспільно активними представниками закарпатських українців, і це істотно прискорило становлення української етнонаціональної орієнтації Закарпаття.

У 1923 році до влади у краю прийшла адміністрація Бескида-Розсипала, політика влади була цілком спрямована на антиукраїнську позицію. Урядова політика гальмування українського національного самоствердження була підтримувана і дипломатичними відомствами Будапешту і Варшави. З метою внесення деструктивного духовного впливу на українців Закарпаття уряд Чехословаччини відроджував русофільство. Громадсько-культурні і політичні структури русофілів утворювалися за фінансової підтримки уряду. У Державному архіві Закарпатської області зберігається більше тисячі сторінок документів з подяками за матеріальну підтримку і прохання подальшої допомоги. Як свідчать матеріали Справи №11 «Переписка с Президентом Чехословацкой Республики, Губернатором Подкарпатской Руси,

Цивильной управой по вопросу об отпуске средств для работы общества имени А.В.Духновича» [15], чеські владні кола ретельно патрунували, щедро допомагали фінансово цьому рухові, що був спрямований саме на гальмування формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття, тому і був найбільш сприятливим для празького уряду.

Чехословаччина дещо модернізувала арсенал політичних заходів Австрійської імперії і Угорщини, спрямованих на етнічну локалізацію, етнічну асиміляцію, витворення і підтримку псевдоетнополітичних явищ, загального стримування націотворчого процесу, застосовуючи їх щодо українців Закарпаття.

Усвідомлюючи, що природний напрям розвитку Закарпаття таїть у собі великі потенційні сили, офіційна Прага усвідомлювала основну загрозу режимові національного панування. Як уже мовилося, це і заборона рішенням конституційного суду закарпатцям вживати термін «український» для означення національності, мови і краю, і відмова у фінансуванні українських культурно-освітніх закладів, зокрема Руського театру в Ужгороді, і постійні утиски, штрафи, відмови на відстрочення сплати податків та боргів за друк української літератури тощо. Урядом краю вживались і жандармсько-репресивні заходи щодо політичного переслідування національно свідомих громадсько-політичних діячів та інтелігенції [16].

Небезпека утвердження національної свідомості русинів Закарпаття суттєво впливала на чеську державну політику відмови підтримувати український національно-культурний рух. Тому була неприпустимою активізація українських самостійницьких устремлінь, а утвердження української за змістом автономії на Закарпатті могло погіршити відносини з державами Антанти, насамперед з Францією [17, с. 64]. Також це загострювало б напругу в міждержавних взаєминах у Центральній Європі. Адже в сусідній Польщі і Румунії під дією цього фактора активізувалися б подібні рухи. Угорщина також вбачала в українстві Закарпаття найбільш послідовного ворога, що протистояв її зазіханням. І тому перспектива розвитку національно-визвольного руху, національної ідентифікації русинів Закарпаття лякали чеські урядові кола.

Важливого значення в плані культурної самоідентифікації русинів Закарпаття періоду правління Чехословаччини набуло товариство «Просвіта». Представники влади почали гальмувати український національно-культурний, просвітницький рух. Про це А.Волошин у своєму рефераті, виголошеному на всепросвітянському з'їзді в Ужгороді 1937 р., сказав: «Тота урядова, можна сказати політична неприхильність до читалень «Просвіти» ще збільшилась від року 1924, коли губернатором Підкарпатської Русі став Антін Бескид... Зачалася дальша боротьба проти «Просвіти», головним гаслом якої було обвинувачення нашого напрямку з одного боку в іреденті («Подкарпатські Гласи»), а з другого боку як стремління до чехізації (мадяронські псевдорусофіли)» [18, с. 144].

На Закарпатті за умов ліберально-демократичного режиму Чехословаччини, що було сприятливим фактором для розвитку українства, хоч важким шляхом спротиву, все ж таки утверджувалася українська національна орієнтація, тобто природний етнополітичний напрям, результатом якого було утворення Карпато-Української держави.

Таким чином, формування етнокультурної самосвідомості русинів Закарпаття за період правління в краї Чехословацької держави проходило в атмосфері здебільшого спрямованій на гальмування українського національно-культурного та національно-політичного рухів. З кінця 20-х років на Закарпатті посилювалася самостійницька, українська орієнтація, що розцінювалось як загроза територіальній цілісності Чехословацької Республіки. Незважаючи на те, що практично до останніх днів існування Чехословацької Республіки автономія Закарпаття була тільки теоретичною, а політика чехословацького уряду в краї мала непослідовний характер, все ж не можна заперечити загалом позитивних тенденцій соціально-економічного й культурно-політичного розвитку Закарпаття. Загалом, враховуючи періодами толерантне ставлення до української перспективи національно-культурного розвитку краю окремих політичних діячів та урядовців, можемо стверджувати, що ліберально-демократичний режим Чехословаччини об'єктивно сприяв українському національно-культурному та національно-політичному розвитку Закарпаття. І саме в період існування Закарпаття у складі Чехословаччини закарпатські русини-україн-

ці пройшли переломний етап у своєму соціально-економічному, національно-культурному й етнополітичному розвитку і в подальшому зуміли створити свою власну державу — Карпатську Україну.

1. Панчук Май. До питання політичного русинства / М.І.Панчук // — Віче. — 2010. — №9.

2. Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст/Л.П.Нагорна. — К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008.

3. Токар М. Особливості політизації українців Закарпаття в умовах трансформації політичних систем у ХХ ст. / М.Токар // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — 2007. — Вип. 10.

4. Волошин А. До всіх громадян Карпатської України / А. Волошин// [Електронний ресурс]: — Режим доступу: /litopys.org.ua/volosh/volosh42.htm.

5. Нагорняк М.М. Національно-державницька концепція Томаша Масарика /М.М.Нагорняк. — К.: Логос, 2009. — 368 с.

6. Чапек К. «Бесіди з Т.Г.Масариком» / Карел Чапек. — К.: Каменяр, 2001. — 244 с.

7. Бандера С. Українська національна революція, а не тільки прогирежимний резистанс // Бандера С. Перспективи української революції: Реприятне видання. — Дрогобич: Відродження, 1998.

8. Віднянський С. Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців // Культура Українських Карпат: традиції і сучасність. — Ужгород: Гражда, 1994.

9. Державний архів Закарпатської області. — Ф. 72. — Оп. 2. — Спр. 92. — Арк. 1-3. Рішення Найвищого адміністративного суду по справі про оскарження товариством «Просвіта» відмовлення Міністерством внутрішніх справ у затвердженні зміненого статуту «Просвіти».

10. Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. Нотатки з історії Закарпаття. — Ужгород: Карпати, 1991. — 144 с.

11. Ференц Н.С. В. Гренджа-Донський як поет і громадський діяч/Н.С.Ференц// Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матер. міжнар. наук. конференції. — Ужгород, 1993.

12. За рідне слово. Полеміка з русофілами. Частина перша. Передрук за виданням 1937 року. —Ужгород: Ужгородське товариство «Просвіта», 1990. — 103 с.

13. Великими кроками взад // Свобода. — 1935. — 1 серпня.

14. Зілгалов В. Василь Пачовський і Карпатська Україна // Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України: Історичний нарис. — Ужгород: ВАТ «Видавництво Закарпаття», 1993.

15. Державний архів Закарпатської області. — Ф. 50. — Оп. 1. — Спр. 11. Переписка с Президентом Чехословацкой Республики,

Губернатором Подкарпатской Руси, Цивильной Управой по вопросу об отпуске средств для работы общества имени А.В.Духновича.

16. Державний архів Закарпатської області. — Ф. 72. — Оп. 2. — Спр. 16. — Арк. 127. Запит депутатів парламенту в справі обвинувачення газетою «Подкарпатских гласи» газети «Глас виходу» нелояльності за статтю про відкриття народного дому.

17. Довганюк С. Коротка історія відносин між Україною і Францією // Визвольний шлях. — 2002. — №7.

18. Волошин А. Заснування й розвиток товариства — «Просвіта». З реферату виголошеного на Всепросвітянському З'їзді в Ужгороді дня 17.X.1937 // Августин Волошин. Вибрані твори. — Ужгород: ВАТ «Видавництво Закарпаття», 2002.

Юрій Гузинець

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ ЗАКАРПАТТЯ: ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР

У цій статті здійснено системний аналіз і забезпечення прав національних меншин регіону, створення умов для сталого розвитку національних спільнот, реалізації їх внутрішнього потенціалу.

Jurij Huzynets. National minorities of Transcarpathia: ethnocultural dimension. In this article given a systematic analysis of ensuring minority rights in the region, creating conditions for sustainable development of ethnic communities, realization of their inner potential.

Key words: national minorities, Transcarpathia, ethnopolitics, national-cultural organizations (NGOs), minority rights.

Глобалізація світових процесів і участь у них України потребують концентрації зусиль органів державної влади, місцевого самоврядування та громадських організацій, спрямованих на додержання загальноновизнаних норм і стандартів у галузі захисту прав людини і громадянина.

В Україні на конституційному рівні найвищою соціальною цінністю проголошено людину. Розширення її основних прав і свобод та визнання їх забезпечення головним обов'язком держави зумовили потребу вироблення нової моделі міжнаціональних відносин та правових засад реалізації державної етнонаціональної політики [1, с. 15-18].

Філософською парадигмою змісту державної етнонаціональної політики України є міжнаціональна злагода, етнічна і культурна розмаїтість.

У цій статті здійснено системний аналіз забезпечення прав національних меншин регіону, створення умов для сталого розвитку національних спільнот, реалізації їх внутрішнього потенціалу.

Закарпаття — унікальний край як у природному, історичному, так і в економічному плані. Область займає дуже вигідне геополітичне положення — межує відразу з чотирма державами Європейського Союзу і є, по суті, «візиткою» Української держави, адже загальна протяжність державного кордону в межах Закарпатської області — понад 467 кілометрів і через 17 пунктів пропуску в нашу країну в'їжджає значна кількість жителів Західної Європи.

Співіснування в Закарпатській області культур різних народів в єдиному географічному просторі при різних державотвореннях дало унікальний сплав духовних цінностей, які вигідно відрізняються певними особливостями від інших європейських культурних напрямів.

За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 року в області проживають представники понад 100 національностей, переважну більшість 80,5% яких становлять українці, 151,5 тис. угорців (12,1%), 32,1 тис. румунів (2,6%), 31,0 тис. росіян (2,5%), 14,0 тис. ромів (1,1%), 5,6 тис. словаків (0,5%), 3,5 тис. німців (0,3%), а також 1540 білорусів, 565 євреїв, 518 поляків, 490 вірмен та інші. Така багатоетнічність на Закарпатті зумовлює також і багатомовність населення. У свою чергу, національна, мовна та конфесійна багатоманітність зумовлює його багатокультурність. Представники різних національностей, що проживають на території Закарпаття, мають своє історичне коріння, традиції, активно і наполегливо відроджують свою етнічну самобутність. Тому врахування етнонаціонального фактору постає як обов'язкова умова розвитку області, а забезпечення умов для реалізації прав і свобод представників національних меншин, сприяння збереженню етнокультурної самоідентичності виступає на перший план для реалізації державної етнонаціональної політики на Закарпатті.

Враховуючи вищенаведене, одним із пріоритетних завдань органів державної влади та місцевого самоврядування є подальше зміцнення історично-традиційної атмосфери,

міжетнічної злагоди, толерантності співжиття та високого рівня взаєморозуміння між представниками різних національних груп, конкретне вирішення їх запитів щодо збереження своєї національної самобутності.

Серед основних тенденцій розвитку етнопонаціональної ситуації на Закарпатті слід відзначити кількісне зростання та збільшення активності громадських організацій національних спільнот. Сьогодні у регіоні діє 62 обласних національно-культурних товариства. Зокрема, 13 — угорської спільноти, 17 — ромської, 10 — русинської, 5 — російської, 4 — словацької та румунської, 2 — німецької та єврейської, 1 — польської, вірменської, білоруської, грецької. Їх діяльність у тісній співпраці з владними структурами сприяє подальшому утвердженню гарантованих Конституцією України прав та свобод національних меншин. Вони виступають провідниками відродження і розвитку мов, звичаїв, традицій, культурно-мистецьких надбань та інших культурологічних акцій.

З іншого боку, таке кількісне зростання не завжди підтверджується якісними показниками у роботі громадських організацій національних меншин. Частина товариств після реєстрації втрачає свій зв'язок з первинними організаціями та не проводить діяльність відповідно до своїх статутів.

Досвід переконливо свідчить, що універсальних схем ідеального етнопонаціонального функціонування суспільства не існує, але вироблені і перевірені практикою ціннісні орієнтири слугують критеріями оптимального забезпечення правових засад гармонізації міжнаціональних відносин. Тільки налагодження конструктивного діалогу влади з громадськими організаціями національних меншин, проведення політики відкритості та співпраці створюють надійне підґрунтя стабільності нашого багатонаціонального суспільства [2, с. 3-5].

За останній період на якісно новий рівень вийшли відносини між громадськими організаціями національних спільнот і органами державної влади області. У січні цього року сформовано, а в лютому проведено установче засідання Громадської гуманітарної ради як консультативно-дорадчого органу при голові облдержадміністрації, до складу якої увійшли і лідери обласних національно-культурних товариств.

Слід зазначити, що спільними зусиллями органів державної влади та громадськості області знайдено нові ефективні форми співпраці та координації діяльності щодо забезпечення освітніх, духовних та інформаційних потреб національних меншин. Здійснюється робота над створенням системи моніторингу, динаміки, тенденцій розвитку і функціонування мов національних меншин у сферах вищої, середньої, професійно-технічної, дошкільної, позашкільної та післядипломної освіти. На основі отриманих результатів розробляються прогнози розвитку міжнаціональних відносин в області та проводиться аналіз характерних тенденцій розвитку етномовних та етнополітичних процесів у різних сферах суспільного життя. За результатами моніторингів в області проводяться науково-практичні конференції, семінари, тренінги, засідання за круглим столом з питань удосконалення навчально-виховного процесу, впровадження у навчально-виховну практику новітніх педагогічних та наукових технологій, інтеграції національної освіти і культури області у європейський освітньо-науковий простір.

Більшість національно-культурних товариств краю характеризується наявністю вагомого потенціалу для відродження мови, історії, традицій, збереження своєї національної самобутності. Зазначені громадські організації є учасниками прикладних і фундаментальних наукових досліджень з питань етносоціальної та етнополітичної сфер.

Значна увага приділяється поглибленню співробітництва у сфері захисту прав національних меншин з державами, які мають в Україні і, зокрема, в Закарпатті етнічно споріднені спільноти.

Сьогодні ми маємо тісні і економічні, і гуманітарні зв'язки зі всіма прикордонними регіонами сусідніх країн. Підписано цілу низку угод про співпрацю з Угорщиною, Словаччиною, Польщею, Румунією, Чехією, Хорватією, Німеччиною та іншими країнами.

У галузі транскордонного співробітництва область визначила для себе основні пріоритети, які полягають у розбудові пунктів пропуску на кордонах, приведенні їх у відповідність до європейських норм і стандартів, активізації роботи прикордонних регіонів сусідніх країн у питанні спільного залучення коштів з міжнародних донорських організацій для всебічного розвитку сусідніх областей.

У цьому аспекті в регіоні особлива увага звернута на вироблення спільної позиції та організації роботи у сфері розвитку транспортної галузі і логістики, розширенні співпраці у туристичній сфері та спільній виставковій діяльності і, звичайно ж, підготовці спільних проектів Програми прикордонного співробітництва Європейського інструменту сусідства та партнерства на період до 2013 року «Україна — Угорщина — Словаччина — Румунія» та «Україна — Польща — Білорусь». Угоди про співпрацю не є якимось формальним актом, це своєрідна дорожня карта взаємодії у різних сферах.

Розширенню і поглибленню гуманітарного співробітництва значною мірою сприяють також рамкові Угоди про співробітництво між Закарпатською областю та Саболч-Сатмар-Березькою областю та областю Гевеш (Угорщина), Пряшівським, Кошицьким краями Словацької Республіки, повітом Сату-Маре (Румунія), Вуковаро-Сремським жупанатом (Хорватія), Підкарпатським воєводством Республіки Польща та іншими.

Нині Українська держава послідовно підтверджує відданість проголошеному курсу на інтеграцію до європейських структур та гармонізацію вітчизняного національного законодавства.

Реалізації цих завдань сприяє також робота Змішаної Українсько-Угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, Двосторонньої Українсько-Словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури, інших міжурядових двосторонніх комісій.

Упродовж останнього періоду всі заходи, що реалізуються в регіоні, є соціально орієнтовані на розв'язання нагальних проблем розвитку національних громад краю.

Спільно зі словацькими національно-культурними товариствами та угорськими громадськими організаціями проведено міжнародні круглі столи з обговорення стану виконання положень протоколів ІХ засідання Українсько-Словацької комісії з питань освіти і культури та XIV засідання Змішаної Українсько-Угорської комісії з питань забезпечення прав національних меншин. Окреслено напрями розвитку українсько-словацьких та українсько-угорських взаємин у сфері освіти, науки, культури, духовності словацької та угорської національної меншини в Україні та

української — в Словаччині та Угорщині. Визначено перелік першочергових завдань, які потребують вирішення на міждержавному рівні [3, с. 28-45].

Найближчим часом спільно з громадськими організаціями румунської національної меншини розпочнеться робота з підготовки міжнародного заходу з питань розвитку українсько-румунських взаємин у гуманітарній сфері. У цьому контексті важливим є питання відновлення роботи Українсько-Румунської комісії з питань забезпечення прав національних меншин, що дасть змогу зняти всі спірні питання, що виникли у ході проведення у 2007 році спільного українсько-румунського моніторингу щодо забезпечення прав української національної меншини в Румунії та румунської — в Україні. До речі, зазначена вище Комісія не працює упродовж останніх 4 років.

Що стосується сьогоденних реалій щодо питання задоволення культурно-просвітніх та духовних потреб русинів області, слід зазначити, що місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування в межах компетенції підтримують їх етнокультурну діяльність. Разом з тим, русинська спільнота краю упродовж тривалого часу порушує питання про визнання русинської національності на державному рівні. В цьому контексті варто зауважити, що під час проведення в Україні чергового перепису населення русинським громадським організаціям слід провести широку роз'яснювальну роботу відповідно до статті 11 Закону України «Про національні меншини в Україні», за якою громадяни України мають право вільно обирати та відновлювати національність. Таким чином, ідентифікація етнічної належності буде актом особистого вибору кожного.

Активну участь у процесах державотворення, утвердження принципів толерантності та взаємоповаги беруть національно-культурні товариства російської національної меншини області. Щороку ними проводяться різнопланові культурно-просвітницькі заходи, науково-практичні конференції, семінари, фестивалі. Зокрема, минулого року за підтримки органів влади та місцевого самоврядування у Мукачеві проведено I Міжрегіональний фестиваль співвітчизників західного регіону України. Популярністю у краї користується також альманах «Русская культура Закарпаття», в якому публікуються матеріали літературознавчого,

історичного, наукового характеру та з досвіду роботи російських товариств Закарпаття.

Варто також відзначити роботу недільних шкіл, що функціонують при Товаристві вірменської культури «Арарат» та Товаристві польської культури Закарпаття, а також діяльність хороших, хореографічних колективів, що працюють при обласних національно-культурних товариствах.

За участі та ініціативи національно-культурних товариств щороку в області проводяться фестивалі румунського, словацького, угорського, ромського, русинського народних мистецтв. Громадські організації національних спільнот краю є активними учасниками Днів добросусідства, що проводяться на кордонах з країнами Карпатського євро-регіону.

Для забезпечення інформаційних потреб національних меншин Закарпатська обласна державна телерадіокомпанія 20 відсотків ефірного часу використовує на транслявання програм мовами національних меншин. За рахунок коштів державного бюджету працюють редакції мовами національних меншин: румунська, угорська, словацька, німецька та з 2008 року — об'єднана редакція російською, ромською та русинською мовами.

Сьогодні для задоволення потреб національних меншин у регіоні функціонує мережа освітніх, культурно-мистецьких закладів, яка приведена у відповідність до національного складу населення і постійно вдосконалюється [4, с. 3-7].

Задля подальшого розвитку міжнаціональних відносин в області реалізується Програма забезпечення розвитку освіти, культури, традицій національних меншин області на 2011—2015 роки. Виконання Програми дасть змогу забезпечувати комплекс заходів з реалізації інтересів представників різних національностей щодо задоволення їх освітніх, культурних та інформаційних потреб.

Програма розроблена відповідно до положень Конституції України, Декларації прав національностей України, Законів України «Про національні меншини в Україні», «Про громадянство України», «Про об'єднання громадян», «Про освіту», «Про вищу освіту», основних положень Стратегії економічного та соціального розвитку Закарпатської області на період до 2015 року.

Засади Програми відповідають загальноновизнаним міжнародним нормам та стандартам у сфері забезпечення прав національних меншин, зокрема положенням Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Сьогодні ще багато потрібно зробити для того, щоб поліпшити вивчення державної мови представниками національних меншин. Ідеться про опанування представниками всіх без винятку етносів та етнічних спільнот українською мовою і культурою за одночасного збереження, розвитку та відродження мов і культур національних меншин краю.

Відсутність гострих етнічних конфліктів і протистоянь в області — це наслідок і доказ виваженої та ефективної державної політики у міжнаціональній сфері. Разом з тим, у сфері міжетнічних відносин сьогодні існує низка проблем, які потребують нагального розв'язання. Зокрема, залишаються невирішеними питання законодавчого затвердження Концепції засад державної етнонаціональної політики, розробка та прийняття нормативно-правових актів з удосконалення державної системи матеріально-фінансової підтримки етнокультурного розвитку національних меншин. Потребує вдосконалення законодавство України про національні меншини, зокрема прийняття у новій редакції Законів України «Про національні меншини в Україні», «Про мови», чіткого визначення в законодавстві України понять «національна меншина», «етнічна група», «корінний народ» та інші.

1. Федоренко В.Л. Теоретичні основи Конституції України: досвід і перспективи // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2008. — № 6.

2. Табачник Д.В., Попов Г.Д., Воронін В.М., Пилипенко Т.І. Розвиток етнонаціональних відносин в Україні: Стан. Тенденції. Перспективи. — Львів: Світ, 2007.

3. Гузинець Ю.І. Реалізація у Закарпатській області основних положень Протоколу ІХ засідання Двосторонньої українсько-словацької комісії з питань національних меншин, освіти і культури // Розвиток гуманітарного співробітництва в Українсько-Словацькому прикордонному регіоні: реалії, проблеми, перспективи. Матеріали міжнародного круглого столу, 15—16 вересня 2010 року, м.Ужгород, Україна / За редакцією Ю.В.Герцога. — Ужгород: Ліра, 2010.

4 Єдина родина. Матеріали про національно-культурні товариства Закарпаття. — Ужгород: Ліра, 2006.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНОСОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У РЕГІОНАХ УКРАЇНИ

У статті аналізуються можливості наукового аналізу етносоціальних процесів у західній та вітчизняній суспільно-політичній думці. Обґрунтовується важливість таких досліджень для забезпечення політичної стабільності в українському суспільстві.

Lesia Kovach. The theoretical basis of the study ethno-social processes in the regions of Ukraine. In the article the basic going is analysed near determination of concept «etnichnist'» and questions related to etnosocial'noy stratification. It is marked actuality of this research for adjusting and prognostication of etnosocial'nikh processes both in the state on the whole and its regions in particular.

Соціально-професійна стратифікація, особливо в державах з багатонаціональним складом населення, є показником соціально-економічного розвитку та демократизації суспільства. Водночас уявлення більшості громадян про рівність/нерівність етнічних груп рідко ґрунтуються на знаннях реальної соціальної практики, тоді як подібна аберація впливає не тільки на сприйняття етносами один одного, але й на можливості маніпулювання етнічним чинником політиками як на внутрішньодержавному, так і міждержавному рівнях. Саме тому аналіз соціально-професійної стратифікації українського соціуму в його етнічному розрізі сприятиме не тільки глибшому розумінню суспільно-політичних процесів, що відбуваються в країні, а й підвищенню ефективності державного управління етнополітичною та економічною сферою, узгодження інтересів особи і держави, національної більшості та меншості, виробленню стратегічних прогнозів соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку українського соціуму, здатного до сприйняття і реалізації цивілізаційних цінностей, успішного і конкурентного функціонування в умовах глобалізації економічного і соціального життя, нових викликів ХХІ ст.

Особливу зацікавленість у цьому плані становить Донбаський регіон, (включає Донецьку та Луганську області), який найсуттєвішим чином впливає на долю країни саме

через свій економічний потенціал. На Донеччині — в серці Донбасу — створюється 25% ВВП України. Тут діє 822 промислових підприємств, зосереджено більшу частину видобутку вугілля країни. За території 4,4% від території України і 9,9% населення України на Донеччині розташовано 11,2% основних фондів, зосереджено 21,2% промислового виробництва держави. Донбас дає 21,5% експорту, 9,5% інвестицій у основний капітал; забезпечує 55% загальнодержавних вантажних і пасажирських залізничних перевезень. На відміну від інших регіонів України, бізнес-еліта Донбасу є консолідованою, що дозволяє їй відігравати провідну роль у суспільно-політичному житті країни. Разом з цим, Донбас — старопромисловий індустріальний регіон з суттєво зношеними основними фондами, кризовою вугільною промисловістю, низьким рівнем охорони здоров'я, застарілими коксохімічними та металургійними виробництвами. Ряд шахт, будучи неліквідними підприємствами, водночас є містоутворюючими, і їх закриття може призвести до соціального вибуху. Це — велика проблема для держави, масштаби якої можуть бути й більші, ніж проблеми аналогічних регіонів — Руру в Німеччині, Сілезії в Польщі, Пітсбургу у США тощо. Тим більше, що населення обох областей Донбасу є чи не найбільш схильним до страйків, мітингів, інших актів громадянського протесту. Так, у найбільших страйках, що відбулися в Україні у 1993 р., переважна більшість (понад 70%) страйкуючих припадала саме на Донбас: 63,2 тис. осіб — на Луганську та 136 тис. осіб — на Донецьку області (зі 260,3 тис. усіх страйкуючих тоді в Україні).

У 1994 р. питома вага страйкуючих Донбасу зменшилася і становила 22,2% осіб. Але вже у 1995 р. цей показник знову збільшився до 72,6%. Зростання страйкового руху, що спостерігалось в Україні у 1996 р., відбувалося переважно за рахунок Донбасу, де питома вага страйкарів перевищила 75% від їхньої загальної кількості у державі.

Актуальність дослідження посилюється і національним складом населення регіону, зокрема великою кількістю російського населення та безпосередньою близькістю з Російською Федерацією, де рівень життя і оплата праці є поки що вищими, ніж в Україні. За результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. на території Донецької області проживає 2744,1 тис. (56,9%) українців, 1844,4 тис. (38,2%)

росіян, 77,5 тис. (1,61%) греків, 44,5 тис. (0,92%) білорусів, 19,2 тис. (0,4%) татар, 15,7 тис. (0,33%) вірмен та 75,4 тис. (1,49%) представників інших етнічних груп [1].

У Луганській області кількість українців становить 1472,4 тис. осіб, або 58,0%, росіян — 991,8 тис. осіб, або 39,0%, представників інших національностей — 54,5 тис. осіб, або 3,0% [2].

Складність ситуації полягає ще й у тому, що місцеве населення, яке потерпає від низького рівня життя та соціальних негараздів, переконане у тому, що саме їхній регіон є економічним донором усієї країни, а тому наявний у країні розподіл доходів і ресурсів є несправедливим. Така регіональна поляризація в уявленнях населення послаблює консолідаційні процеси, викликає відчуження та негативне ставлення людей один до одного. Це підтверджують і результати останніх парламентських та президентських виборів, які чітко окреслили кордони поділу електоральних симпатій за регіональною ознакою. Зокрема, переважно аграрний та національно-орієнтований Захід голосував за «помаранчевих» — В.Ющенко і Ю.Тимошенко, індустріально-розвинені Південь і Схід — за «біло-голубих» та В. Януковича [3]. Проблему ускладнює відсутність загальнонаціональної регіональної політики та збереження соціально-економічних диспропорцій у регіональному розвитку країни.

Виходячи з тих міркувань, що регіональні особливості та специфіка економічного розвитку регіонів великою мірою визначають стан етнонаціональних відносин в Україні, метою нашої статті є аналіз теоретичних основ управління етносоціальними процесами в різних регіонах України з тим, щоб визначити способи, методи та шляхи оптимізації їх перебігу та сформувати на цій основі основні пріоритетні напрями реалізації загальнодержавної етнонаціональної політики.

Об'єктом дослідження виступає етносоціальна нерівність як джерело міжетнічних протиріч і конфліктів.

Предметом — концептуальні та методологічні підходи вивчення конфліктного потенціалу етносоціальної нерівності у вітчизняній і зарубіжній суспільно-політичній думці, а також шляхи запобігання та вирішення конфліктних ситуацій.

При цьому автор керується розумінням того, що міжетнічний конфлікт — це один з різновидів соціального

конфлікту, який може проявлятися у різних сферах матеріального і духовного життя та мати різні суб'єктно-об'єктні відносини (конфлікт між соціальними групами, між групою та індивідом, між групою і державою, між державами тощо). Він виникає як результат несумісності прагнень і мотивів його учасників та може проявляти себе у політичній, соціальній, економічній, культурній та інших сферах.

Предметом особливої уваги виступають соціальні проблеми й потреби етнічних спільнот. Адже протиріччя, що виникають з приводу володіння матеріальними і суспільними ресурсами, на думку багатьох науковців, є одними з головних чинників виникнення суспільних протиріч та конфліктів. «Оглядаючи причини міжетнічного конфлікту, — зазначають українські дослідники В. Євтух та А. Попок, — можна зробити висновок, що глобальною причиною конфліктів є змагання соціальних груп (а етнічна спільнота є одним з її різновидів) за здобуття гідних ніш у процесі суспільного розвитку країни... У поліетнічних країнах ці змагання розвиваються на базі етнічного чинника. Оскільки можливості таких ніш на певному статистичному відтинку розвитку суспільства обмежені (мається на увазі той факт, що вони зазвичай зайняті представниками етнічних спільнот з більш потужним силовим полем), то конкурентне співіснування різних етнічних спільнот може набирати гостроти й досягати... стану етнічного антагонізму, від якого лише крок до виникнення етнічного конфлікту» [4, с. 164].

Джерелом етнічних протиріч і конфліктів також може стати високий економічний статус деяких діаспорних груп навіть порівняно з домінуючим етносом. Як приклад, можна навести ситуації з етнодіаспорними групами китайців у сучасних державах Південно-Східної Азії (Сінгапур, Малайзія, Філіппіни, Таїланд, В'єтнам, М'янме, Індонезія), росіян в Латвії та Естонії. У 1998 році в Індонезії відбувся навіть погром китайців, які становлять лише 3,5% населення країни, але контролюють 70% її економіки та 9 з 10 найбільших фінансових груп [5].

Росіяни мали високий соціальний статус у період перебування Латвії та Естонії у складі СРСР. Однак після здобуття цими країнами державної незалежності ситуація змінилася.

Згідно зі статтею 2 закону Латвійської республіки «Про громадянство» (1994 р.) громадянами Латвії визнавалися:

— особи, які були громадянами Латвії до 17 червня 1940 р., а також їхні нащадки, які пройшли реєстрацію в передбаченому законом порядку, за винятком осіб, які після 4 травня 1990 р. стали громадянами іншої держави;

— особи, які натуралізувались («натуралізація» — процес прийняття в громадянство) або стали громадянами Латвії іншим шляхом у встановленому законом порядку;

— діти, які знайдені на території Латвії і батьки яких невідомі;

— діти, які не мають батьків і проживають у Латвії в дитячому будинку або школі-інтернаті;

— діти, на момент народження яких обоє батьків були громадянами Латвії, незалежно від місця народження дитини [6].

В Естонії, згідно із законом «Про громадянство», який набув чинності 26 січня 1992 р., громадянами країни визнавалися лише ті особи та їхні нащадки, які мали цей статус до червня 1940 р., тобто до часу радянської окупації. Інші особи для набуття естонського громадянства мали пройти процедуру натуралізації: 1) два роки проживати в країні, починаючи з 30 березня 1990 р.; 2) знати естонську мову на рівні повсякденного спілкування; 3) скласти присягу на вірність Естонській республіці.

Наслідком цих законодавчих нововведень стало те, що переважна частина росіян та представників інших національностей країн Балтії (за винятком Литви, де було прийнято «нульовий варіант») не змогли взяти участь у виборах до Парламенту (в поліетнічній Естонії він був сформований виключно з естонців, у поліетнічній Латвії — виключно з латвійців), а отже, були позбавлені можливості впливати на прийняття державних та будь-яких інших суспільно-політичних рішень як «негромадяни».

Вони також втрачали право перебувати на державній службі, бути судьями, прокурорами, працівниками правоохоронних органів, дипломатами, ревізорами, контролерами, присяжними, прикордонниками, пожежниками, обіймати інші посади. Для «негромадян» також встановлювався ряд обмежень для ведення підприємницької діяльності.

Коментуючи ситуацію зі своїми співвітчизниками в Латвії та Естонії, міністр закордонних справ Російської Федерації Сергій Лавров охарактеризував її як ганебну.

У деяких поліетнічних суспільствах, де чітко окреслюються етнічні сегменти (за характером поселення, специфікою зайнятості), етнічний антагонізм виникає й унаслідок витіснення із певних сфер або недопущення у ці сфери представників із інших етносів, окрім тих, які свого часу опанували відповідну сферу. Особливо чітко це фіксується у сфері так званого малого бізнесу у Сполучених Штатах Америки, Канаді, Великобританії, Австрії (скажімо, вихідці з Кореї контролюють практично всі пункти торгівлі овочами у Нью-Йорку; віденські торговці пресою — виключно іммігранти з країн південно-східної Азії та арабського регіону).

Значно рідше етнічний конфлікт виникає у полі взаємодії різних меншинних груп населення (іноді, у США), або у полі взаємодії спільнот, які демонструють свої претензії на домінуюче становище у суспільстві (наприклад, фламандська й валлонська общини у Бельгії), або у місцях компактного розселення представників кількох етнічних спільнот (скажімо, у Криму, подеколи на Закарпатті).

Проте факт існування відмінних за місцем та роллю в суспільстві груп може бути потрактований не лише як прояв соціальної нерівності, а й як функціонально виправдане взаємодоповнення різними групами одна одної, особливо, коли йдеться про трудову сферу. В цьому плані привертають увагу дослідження американських соціологів середини ХХ століття Р.Лінтона, Т.Парсонса, К.Девіса, У.Мура та інших. Нерівна винагорода, включаючи прибуток і статус, вважають функціоналісти, є необхідним механізмом, за допомогою якого суспільство гарантує, що найважливіші для суспільства місця посядуть найкваліфікованіші люди.

У вітчизняній етносоціології та етнополітології функціональний підхід представлений працями Т.Рудницької, яка стверджує, що етнічний склад галузей господарства, що склався в Україні на рубежі 80—90-х років ХХ століття, пропорції професійно-кваліфікаційного складу зайнятих у них свідчить про наявність у суспільстві етнокультурного поділу праці. «Займаючи певну нішу в трудовій сфері суспільства, — пише дослідниця, — різні етнічні спільноти доповнюють одна одну, створюючи цілісний трудовий потенціал населення держави. Наприклад, значна частина поляків зайнята у лісовому господарстві, що пов'язано з розташуванням їхнього традиційного компактного прожи-

вання в українському Поліссі. Галузеві вподобання болгар реалізовані у заготівельній галузі, а в греків — у сфері торгівлі та громадського харчування. Такий розподіл склався під впливом давніх етнокультурних традицій і тому, — вважає Т.Рудницька, — суспільству недоцільно ліквідувати ці трудові етнічні ніші.

Водночас, — переконана Т.Рудницька, це, безумовно, не означає заперечення необхідності створення у суспільстві таких умов, які б сприяли вертикальній мобільності тих груп, які поки що є на нижчих щаблях етнічної ієрархії і не тільки за професійно-кваліфікаційними критеріями, а й, перш за все, з погляду матеріального становища, участі в управлінні тощо» [8, с. 33].

Основні труднощі, з якими може зіткнутися функціональне вивчення етнічної взаємодії, це питання про те, виходячи з якого цілого потрібно пояснювати факти і впливи? Чи етнічні групи є окремими самостійними системами, чи підсистемами поліетнічного цілого? І чи потрібно вважати поліетнічне суспільство особливим типом системи?

Близькою до функціонального напрямку є «теорія внутрішнього колоніалізму» американського етносоціолога М.Хектера (Вашингтонський університет). Згідно з цією теорією представники тих чи інших етносів мають нахил до певного виду розумової чи фізичної праці і, займаючись саме нею, ефективно досягають найпомітніших успіхів. За умов нормального функціонування економіки й адекватного структурування ринку праці, коли існує великий діапазон вибору сфер зайнятості й відсутня дискримінація недомінуючих груп населення за етнічними ознаками, такий поділ є позитивним механізмом регулювання виробничих відносин у поліетнічному суспільстві.

Однак у кризових економічних ситуаціях, коли падає обсяг виробництва, зростає рівень безробіття, а отже, і конкуренція на ринку праці, то домінуюча більшість намагається зміцнити своє становище. За іммігрантами закріплюються сфери малокваліфікованої, фізично важкої, брудної і низькооплачуваної праці, що усвідомлюються ними як дискримінація і стає причиною їхньої етномобілізації [9].

Наприкінці 70-х рр. ХХ ст. у науковій думці значної популярності набули модерністські теорії. Вважалося, що модернізація (перехід від традиційного типу суспільства до

індустріального) забезпечує людині більше свободи. Цього ж вимагає і неокласична економічна теорія, в якій наголошується, що ринок має бути максимально широким і що будь-яке інституційне обмеження вільного вибору є небажаним.

У світлі цих уявлень етнічність, яка мобілізується модернізацією, виступає перешкодою такому вивільненню особистості і, як пережиток минулого, приречена на зникнення з прийняттям західного способу життя. Вважалося, що для нівелювання етнічного фактора достатньо правильно керувати ресурсами і заохочувати економічне зростання. Центральним положенням теорій 1950—1970 років було твердження, що етнічні конфлікти, націоналізм є кризовими явищами не до кінця модернізованого суспільства і що остаточне становлення такого суспільства буде його кінцем.

Однак з часом виявилось, що, незважаючи на модернізацію і прискорене економічне зростання, значення етнічного чинника у світі не тільки не зменшилось, а навіть зросло. Окрім цього, було встановлено, що у різних країнах модернізація може відбуватися шляхом, відмінним від західного. Певному поясненню цих процесів сприяло поширення неокласичної економічної теорії, згідно з якою найрізноманітніші і навіть дуже далекі від економіки явища можна пояснити за допомогою категорії раціонального вибору. Висловлювалося припущення, що збереження етнічного чинника пов'язано з його вигідністю. Оскільки влада і багатство можуть бути надбанням відносно невеликої групи людей (еліти), що, як правило, самостійно неспроможна витримати виснажливу боротьбу за свої інтереси, еліта мобілізує «неелітні» маси для боротьби за ці інтереси. Зручним інструментом такої мобілізації, на думку прихильників цих поглядів, і є етнічність, яка дає змогу подати справу таким чином, що маси борються за честь і гідність свого народу, за землі й пам'ять предків тощо, а не за корисливі, а нерідко й гедоністичні інтереси еліти. Націоналізм, зазначає британський дослідник Р.Роговські, майже завжди ґрунтується на прискіпливій оцінці власного інтересу і реальної суспільної ситуації (а не є наслідком історії або ілюзії) і що він найтіснішим чином пов'язаний з суспільним поділом праці та змінами в цьому поділі. Таким чином, зростання значимості етнічного чинника стало розглядатися як продукт або умова економічного розвитку і політичної консолідації, як

фундаментальна риса модернізації. Його посилення є результатом природної конкуренції етнічних груп на різноманітних ринках, які постійно змінюються.

Сучасні наукові пошуки у площині соціальної стратифікації пов'язані з розробкою концепцій «нового класу інтелектуалів та інтелігенції» (Е.Гоулднер), «службового класу» (Н.Аберкромбі, Дж.Голдторп, Д.Дарендорф, М.Севедж) з їх незмінним акцентом на високоосвічених верствах населення, специфічній культурі та соціально-трудо-вих відносинах.

Серед способів пізнавальної діяльності продуктивними видаються статистичні методи багатовимірної класифікації. Групувальними ознаками виступають як атрибутивні (рівень освіти, соціальне походження, зайнятість, місце проживання, обсяг владних повноважень), так і кількісні (рівень поточного доходу, розмір накопиченого багатства) показники. Стратифікувати населення лише за одним чи двома критеріями, наприклад, представленістю етносів у тій чи іншій професійній групі та рівнем освіти — це значить надто спрощувати соціальну картину, особливо щодо сучасного суспільства, в якому процеси стратифікації виступають як виключно багатомірне явище, яке «реєструє», «оцінює», «розміщує» людей та групи людей у широкому діапазоні певної шкали статусів, ролей, позицій.

Основним джерелом статистичних даних для всебічного вивчення етнічних особливостей соціально-професійної стратифікації населення України, в тому числі і в регіональному розрізі, є дані двох переписів — останнього Всесоюзного перепису населення 1989 року та першого Всеукраїнського перепису населення 2001 року.

«Словник занять» Всеукраїнського перепису населення 2001 р. містить 9 класифікаційних груп (розділів), 97 підгруп, згідно з якими і розподіляються заняття окремих респондентів, названі ними як відповіді на відповідне запитання переписного листа. Під заняттям розуміється діяльність, яка приносить заробіток або дохід.

Словник розроблено науковими установами країни на базі чинного в Україні з січня 1995 р. Державного класифікатора України «Класифікатора професій» ДК 003-95 з урахуванням змін, що були внесені протягом 1998—2001 рр. Державний класифікатор професій України ґрунтується на

Міжнародній стандартній класифікації професій 1988 р. (ISCO — 88), рекомендованій Міжнародною конференцією статистики праці для переведення національних даних у систему, що полегшує міжнародний обмін професійною інформацією [10, с. 6-7].

Перша група (розділ) — «Законодавці, вищі державні службовці, керівники» — містить професії, що пов'язані: з визначенням та формуванням державної політики, законодавчим регулюванням; вищим державним управлінням; правосуддям та прокурорським наглядом; керівництвом підприємствами, установами, організаціями та їх підрозділами, незалежно від форм власності та видів діяльності. Група охоплює широке коло професій, пов'язаних зі здійсненням різноманітних функцій управління та керівництва. Присутність у цій професійній страті не тільки є ознакою належності до політичної та управлінської еліти, а й дає етнічним спільнотам можливість брати участь у прийнятті важливих для них рішень.

Інша престижна соціальна група, належність до якої вважається індикатором соціальної впливовості групи, є «Професіонали». Професії цієї групи вимагають від працівника кваліфікації за дипломами про вищу освіту, що відповідає рівню спеціаліста, магістра, про присудження наукового ступеня кандидата наук, доктора наук, атестатам вченого звання старшого наукового співробітника, доцента, професора. Професійні знання полягають у збільшенні наявного фонду знань, застосуванні певних концепцій, теорій та методів для розв'язання певних проблем чи в систематизованому викладанні відповідних дисциплін у повному обсязі.

До групи професій, участь у яких також вважається престижною, належать «Фахівці» — люди, які володіють знаннями в одній або більше галузях природничих, технічних чи гуманітарних наук. Професійні завдання полягають у виконанні спеціальних робіт, пов'язаних зі застосуванням положень та використанням методів відповідних наук. Це професії, яким відповідає кваліфікація за дипломом чи іншим відповідним документом молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста, що проходить післядипломну підготовку (стажування, інтернатуру, клінічну ординатуру); спеціаліста (на роботах з керування складними технічними комплексами та їх обслуговування).

Четверта група — «Технічні службовці» — включає професії, які передбачають знання, необхідні для підготовки, збереження та відновлення інформації та проведення обчислень. Професійні знання цієї групи пов'язані з виконанням секретарських обов'язків, роботою на друкарських машинках чи інших конторських машинках, записами та опрацюванням цифрових даних чи обслуговуванням клієнтів (поштове обслуговування, операції грошового обігу, надання довідок, реєстрації або переведення інформації тощо). Професії вимагають повної загальної середньої та професійної освіти чи повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві.

Особливе місце з огляду престижності посідають представники п'ятої групи — «Працівники сфери обслуговування та торгівлі». Група охоплює професії, які передбачають наявність знань, необхідних для надання відповідних послуг чи здійснення торгівлі. Професійні завдання охоплюють забезпечення послугами, пов'язаними з поїздками, побутом, харчуванням, обслуговуванням, охороною, підтриманням правопорядку, торгівлею тощо. Більша частина професій цієї групи вимагає повної загальної середньої та професійної освіти або повної загальної середньої освіти та професійної підготовки на виробництві. Високий соціальний престиж має менеджерський прошарок цієї групи.

Шоста група занять — «Кваліфіковані робітники сільського та лісового господарства, риборозведення та рибальства». Група містить професії, які передбачають знання, необхідні для сільськогосподарського виробництва, лісового господарства, риборозведення та рибного промислу. Професійні завдання полягають у вирощуванні врожаю, розведенні тварин чи полюванні, добуванні риби чи її розведенні, збереженні та експлуатації лісів з орієнтацією головним чином на ринок і реалізацію продукції організаціям збуту, торгівельним підприємствам чи окремим покупцям. Освіта має бути повною загальною середньою або професійною, чи повною загальною середньою з професійною підготовкою на виробництві.

Сьома група (розділ) — «Кваліфіковані працівники з інструментом» — включає професії, які передбачають знання, необхідні для вибору способів використання матеріалів та інструментів, визначення стадій робочого про-

цесу, характеристик та призначення кінцевої продукції. До групи належать професії, пов'язані з видобутком кописних копалин, будівництвом та виробленням різної продукції. Ці професії вимагають повної загальної середньої та професійної освіти та професійної підготовки на виробництві. Для деяких професій потрібна кваліфікація молодшого спеціаліста.

Восьма група — «Оператори та складальники устаткування і машин» — об'єднує професії, які потребують знань, необхідних для експлуатації та нагляду за роботою устаткування та машин, у тому числі високоавтоматизованих, а також для їх складання.

Професійні завдання охоплюють розроблення корисних копалин чи нагляд за їх видобутком, ведення робочого процесу та виробництво продукції на устаткуванні чи машинах, керування транспортними засобами чи пересувними установками, складання виробів із деталей та вузлів.

До найменш престижних. Безумовно, належить дев'ята група — «Найпростіші професії». Заняття цієї групи потребують знань для виконання простих завдань з використанням ручних інструментів, у деяких випадках зі значними фізичними зусиллями.

Професійні завдання пов'язані з продажем товарів на вулиці, збереженням та охороною майна, прибиранням, чищенням, пранням, прасуванням, та виконанням низькокваліфікованих робіт у видобувній, сільськогосподарській, риболовній, будівельній та промисловій галузях тощо. Для професій цієї групи достатньо неповної середньої освіти та мінімальної професійної підготовки на виробництві чи інструктажу.

Оскільки перепис ґрунтується на Міжнародній стандартній класифікації професій, це дає змогу порівняти соціально-економічну структуру населення України та її етнічні характеристики з іншими європейськими державами, виявити проблеми та запропонувати шляхи подальшого суспільно-економічного поступу нашої країни. Адже успішні розвинуті суспільства зазвичай пильно вглядаються в особливості своєї «внутрішньої будови» і їх досвід засвідчує, що ця схильність до самопізнання допомагає у пошуку рушійних сил та соціальних резервів суспільно-економічного розвитку, у забезпеченні його динамічності й збалансованості. Класифіка-

тор постійно модифікують, що дозволяє максимально повно фіксувати основні тенденції на ринку праці та оцінювати рівень суспільного розвитку.

Водночас, фахівці з проблем соціальної нерівності, як правило, не обмежуються фіксацією соціального статусу групи, а співвідносять його з уявленнями самої групи щодо справедливості такого становища, порівняно з іншими групами. Як зазначає російська дослідниця Л.Дробіжжева (голова авторського колективу і відповідальний редактор монографії, що має симптоматичну назву: «Соціальна нерівність етнічних груп: уявлення та реальність»), з'ясування уявлень щодо нерівності входило в предмет нашого вивчення не випадково. «Якщо соціальна нерівність у масовій свідомості пов'язується з етнічністю, якщо люди вірять, що їхня національна належність впливає на соціальне становище, вони будуть діяти відповідно до цих переконань... Якщо члени контактуючих груп по-різному визначають одну й ту саму міжгрупову реальність, то створюється підстава для соціальної напруженості та конфлікту» [11, с. 15].

Добре опрацьованим засобом вивчення характеру між-етнічних відносин також є застосування шкали національної дистанції Богардуса, яка була розроблена у 1925 р. американським соціальним психологом Е.Богардусом. В Україні вона була апробована і модифікована Н.Паніною та Є.Головахою (Інститут соціології НАН України) у 1991 — 1999 роках. Найчастіше її використовують для вимірювання відкритості/закритості індивідів до контактів з іноетнічними групами, поширення синдромів толерантності / ксенофобії. Однак цей методичний прийом відкриває ширші можливості. Зокрема, розрахувавши середньозважену суму балів, яку набрала кожна з етнічних груп, що є в складі суспільства, можна визначити загальну ієрархію у шкалі від високого рівня бажаності контактів з представниками цієї групи до повного відторгнення такої можливості. У цьому разі приписаний громадською думкою ранг, що визначений за цими критеріями, може не збігатися з реальним місцем розташування групи у системі соціальної стратифікації. Крім того, етнічна група, яка переважає за кількістю представників у вищих прошарках суспільства, може займати у суб'єктивно-ціннісній ієрархії найнижчі місця, що може свідчити про існування в суспільстві латентної напруженості, зокрема, у системі міжетнічної взаємодії.

Отже, більшість концепцій, що перебувають у сучасному науковому полі, нехай навіть як об'єкт критики, містять евристичний потенціал і можуть бути продуктивно використані в науковому аналізі сучасних тенденцій етнонаціонального розвитку як країни в цілому, так і Донбасу зокрема.

1. Про кількість та склад населення Донецької області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/donetsk/>

2. Про кількість та склад населення Луганської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. — Режим доступу: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/lugansk/>

3. Центральна виборча комісія. — Режим доступу: http://www.cvk.gov.ua/vm_2010/

4. Євтух В., Попок А. Конфлікт міжетнічний // Етносоціологія: терміни та поняття. — К., 2003.

5. Иванова И.С., Куликова М.О., Мацулевич И.Е. Индонезия: география нестабильности // География. — 2002. — №44.

6. Закон Латвийской Республики «О гражданстве». — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.lv/ru/consul-info/356/>

7. Неграждане (Эстония). — Режим доступу: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

8. Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. — К., 1998.

9. Євтух В. Культурного поділу праці теорія // Етнічний довідник: поняття та терміни. — Режим доступу: <http://etno.uaweb.org/glossary/k.html>

10. Державний комітет статистики України. Зайняте населення України. Населення, зайняте економічною діяльністю за групами занять за даними Всеукраїнського перепису населення / За ред. О.Г. Осауленка. — К., 2004.

11. Социальное неравенство этнических групп: представления и реальность / Автор проекта и ответственный редактор Л. Дробижева. — М.: Academia. 2002.

Наталія Кочан

ДОНБАС ПРАВОСЛАВНИЙ: ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ СТРУКТУРИ, ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

У статті досліджуються основні тенденції розвитку інституціоналізованого та неінституціоналізованого православ'я в Донбасі від часу проголошення незалежності України, його вплив на формування регіональної ідентичності, форми інструменталізації православ'я у політичних та ідеологічних цілях.

Natalia Kochan. Orthodox Donbass: constructionhood and mainstreams of development. The author analyses main tendencies of institutional and non-institutional development of Orthodoxy in Donbass region since Ukrainian independence, its impact on shaping regional identity, political and ideological misuse of religion in the region.

В історичному минулому Донбаський регіон України (Донецька та Луганська області) формував єдиний макро-регіон з порубіжними територіями Російської Федерації (Ростовська обл., Кубанський край). За цивілізаційними критеріями він є відносно молодим регіоном. Його сучасна історія веде відлік від сер. XVI ст., коли на розлогих степових теренах почали будуватися форпости (сторожи, засіки) з метою захисту внутрішніх російських і українських земель від загрози з боку Кримського ханства, васала султанської Туреччини, та степових кочовиків. Представники українського запорозького козацтва дедалі активніше добровільно наймалися на сторожову військову службу до російського уряду, поволі заселяючи землі півночі Донеччини та частини Луганщини. Довколо сезонних сторож та укріплених ліній з плином часу формувалися поселення, що склалися не лише із запорозьких та донських козаків, але й українських та російських селян-втікачів, які шукали прихистку від покріпачення на «нічийних» землях і які, як вільні поселенці, започатковували тут освоєння цілинних просторів, рільництво, тваринництво, розвиток промислів.

До посилення міграційних процесів у XVII—XVIII ст. спричинилися як наступальна колонізація Росією земель уздовж її кордонів, так і низка російсько-турецьких війн з метою забезпечення імперії, що входила в період динамічного розвитку, доступу до Чорного моря. У період інтенсивної колонізації прилеглих земель російський уряд, за браком власних людських ресурсів у країні, активно використовував будь-які можливості для залюднення новонабутих південних та південно-східних територій (Новоросія, Нова Сербія/Слов'яносербія, Дике Поле). Здійснюється це шляхом стимулювання переселення до Росії православних слов'янських і неслов'янських народів з територій, що знаходилися під владою Туреччини і Кримського ханства. У такий спосіб з володінь кримського хана на південь Донеччини переселялися запорозькі козаки (1734). У 50—60-х рр. XVIII ст.

на цілинні землі сучасного Слов'яносербського р-ну Луганської обл. переселено сербів, хорватів, чорногорців, болгар, волохів, з яких було сформовано загони для захисту південних рубежів Російської імперії [1, с. 77].

За Кючук-Кайнарджийським миром (1774) Росія отримала землі сьогоднішньої Південної та Південно-Східної України, включно з межиріччям Дніпра і Південного Бугу. Крім того, Росія дістала політичний контроль над Кримським ханством, що дозволило її уряду організувати примусове переселення до безлюдних земель Приазов'я та Кубані християнського населення Кримського півострова — греків, вірмен, волохів, грузинів, болгар. Переселення, яке деякі сучасні історики кваліфікують як одну з перших «депортацій імперії», очолив місцевий грецький митрополит Ігнатій Гозадіні (канонізований УПЦ в юрисдикції Московського патріархату 1997 р.). Операція тривала півтора місяці, з початку серпня до 18 вересня 1778 р., і за цей час з Криму було переселено 31 386 християн, з них 18 391 греків (з центром у Маріуполі), 12 598 вірмен (з центром поблизу Ростова) [2]. Після смерті митрополита Ігнатія (1786 р.) кримські християни були позбавлені свого де-факто автономного церковного статусу та інкорпоровані до складу Катеринославської єпархії Російської православної церкви.

Від 60-х рр. XVIII ст. на півночі Донеччини оселялися амністовані урядом російські розкольники [3, с. 12-15]. Впродовж XIX ст. німецька (пруські, баденські, саксонські колонії) та єврейська колонізації краю відбувалися досить інтенсивно, однак домінуючим етнічним субстратом у регіоні залишалося слов'янство, насамперед православні за віросповіданням українці та росіяни.

Колонізаційно-поселенський характер виникнення Донбаського регіону від початку зумовив його засадничо поліетнічний, багатокультурний та багаторелігійний характер, що лише зміцнів внаслідок інтенсивної трудової міграції за радянської доби, нових міграційних потоків у незалежній Україні. Згідно з Всеукраїнським переписом населення 2001 р. з-понад як 130 етнічних меншин України на Донбасі мешкають представники 100 етнічних груп і спільнот. У Донецькій області компактно проживають 84,7 % від загальної кількості греків України (77,5 тис. з 91,5 тис. осіб). Помітною тут є присутність молдован (4,1 тис.). Найбільша, після Криму, частка росіян України зосереджена у

Донецькій (1 844,4 тис. осіб з 8,3 млн українських росіян) та Луганській (991,8 тис. осіб) областях. При тому на Луганщині є найвищою питома вага росіян стосовно загальної кількості населення області (39,0%). В Донецькій області мешкає найбільша частка українських білорусів (44,5 тис. з 275,8 тис. осіб); вона належить до числа областей України з найбільшою концентрацією єврейського населення (8,8 тис. осіб) [4, с. 30, 35].

Релігійна карта сучасного Донбасу не менш строката, ніж етнічна. Від 2004 р. перелік релігійних організацій України відповідно до форми щорічних статистичних звітів Державного комітету у справах релігій складається із 55 позицій, деякі з яких охоплюють кілька релігійних організацій за принципом типологічної спорідненості. З цих 55-ти різновидів релігійних організацій у 2010 р. в Луганській області діяло 45, у Донецькій — 38 одиниць [5].

Саме зі згадуваними вище територіальними здобутками Росії у районі Чорного моря та інтенсивними міграційними процесами наприкінці XVIII ст., що супроводжували ці здобутки, Р. Шпорлюк пов'язує виникнення нової української етнографічної території, яка не мала прецеденту у всій попередній історії українського народу [6, с. 17]. Цю територію вирізняв і вирізняє від решти регіонів України низький рівень етнічної самоідентифікації населення, що історично сформувався як біетнічний, україно-російський (Д.Аріель) [7, с. 12]. У регіоні переважають просторово-територіальні, соціально-статусні, етнокультурні ідентифікації. Пояснення це знаходить і у згадуваному колонізаційно-поселенському характері формування Донбасу; і політиці Російської імперії, що як будь-яка інша імперія прагнула до якомога більшої гомогенізації населення; і подальшому розвитку регіону як індустріального осердя Російської імперії, СРСР, незалежної України (індустріалізація, як відомо, надає перевагу відмінним, від етнічних, цінностям та самоідентифікаціям) [8, с. 161-168, 221-229].

Попри розмаїтій етнокультурний склад населення, етнокультурний україно-російський дуалізм, російська культура і мова посідали в регіоні домінантні позиції. До сьогодні в Донецькій та Луганській областях рівень володіння населенням російською мовою залишається одним з найвищих в Україні (випереджає лише Крим), становлячи, відповідно, 93,4% та 91,1% і, на відміну від деяких інших

російськомовних південних областей України, на час Всеукраїнського перепису 2001 р. цей рівень не мав тенденції до скорочення [4, с. 30-35].

На формування специфіки Донбаського регіону вирішальний вплив справив не тільки колонізаційно-поселенський характер його виникнення з відповідним етосом «першопрохідців», «вільних людей», «захисників рубежів Вітчизни». Не менш важливим фактором впливу було порубіжне розташування регіону на тодішній границі «зіткнення цивілізацій»: слов'янсько-православної і татаро-турецької ісламської. Етос «захисників Вітчизни» злився тут воедино з етосом оборонців «віри православної», заклавши підвалини ідеології місцевого козацтва (запорозького, кубанського, донського).

Потенціал козацького етосу активно використовується у сьогоднішньому Донбасі у формуванні нових ідентифікаційних маркерів населення регіону різноманітними суспільними групами, в т. ч. православними церквами. Радянський період історії Донбасу з релігійно-церковної перспективи інтерпретується як суцільна руїна (якою він і був для релігії і церкви в СРСР, проте не для соціально-економічного розвитку краю, що був найвищим за всю відносно нетривалу історію). Домінуюче в регіоні православ'я активно звертається до міфологізації дорадянського історичного минулого, актуалізуючи міфи «захисників Вітчизни» та «козаків-оборонців православ'я» і допасовуючи їх до нового контексту, обставин місця і часу. Такі міфи, як будь-які інші міфи, виявляються надзвичайно пластичними в руках православних церков-опонентів — УПЦ та УПЦ-КП, — дозволяючи кожній з них вибудовувати на тій самій основі відмінні етноконфесійні та етнополітичні самоідентифікації, світоглядні й ціннісні орієнтації, пріоритети.

Рівень релігійності та ступінь важливості релігії для жителів Донбасу є одними з найнижчих в Україні. Якщо на Заході України віруючими себе декларують 89 % громадян, то на Сході — 66 % (у Центрі — 67 %). Якщо на Заході України релігія у переліку життєвих цінностей, що складається з 19 позицій, посідає 9 місце, то на Сході (і у Центрі) — 17-те [9, с. 31, 35; 10, с. 197-208].

На Сході України (а також у Центрі) кількісно переважають православні громади. В українських реаліях з їхньою практикою фаворитизування владою на місцях домінуючої церкви це означає, що саме найчисельніша на Донбасі православна церква має можливість реально впливати на суспільно-політичний і соціокультурний контекст регіону.

Православ'я на Донбасі представлене кількісно неспівмірними (Табл.1—3), але церковно, ідеологічно і політично конкуруючими церквами: Українською православною церквою (УПЦ в юрисдикції Московського патріархату) та двома церквами з неврегульованим статусом, що позиціонують себе як «національні», «українські»: Українською православною церквою — Київський партріархат (УПЦ—КП) та Українською автокефальною православною церквою (УАПЦ).

УПЦ представлена у Донецькій області двома єпархіями: Донецькою (утворена 1991 р.) та Горлівською (утворена шляхом виділення із Донецької 1994 р.). В Луганській області — Луганською (виділена 1991 р. з Донецько-Луганської) та Северодонецькою (виділена з Луганської 2007 р.).

УПЦ—КП представлена на Донбасі двома єпархіями: Донецькою та Луганською (виділеними 2000 р. з Донецько-Луганської єпархії, створеної у тому самому 1992 р., коли було організовано УПЦ—КП).

Структури УАПЦ на Донбасі мали би входити до складу Харківсько-Полтавської єпархії, проте триваючі практично від початку створення УАПЦ внутрішні кризові явища та розділення призвели до того, що одна з громад УАПЦ на Донеччині перейшла у підпорядкування Київської єпархії.

Станом на 1.01.2011 р. в Донецькій обл. УПЦ становила 41,1% від загальної кількості релігійних громад (від загальної кількості усіх православних громад — 86,8%), УПЦ—КП — 4,8% (5-е за кількісними показниками місце в області), УАПЦ — 0,25%. У Луганській області УПЦ становила 51,0% від загальної кількості релігійних громад, УПЦ—КП — 3,5%, УАПЦ — 0,78%. УАПЦ представлена 6 громадами на Луганщині (членами яких є близько 350 осіб) та 4 на Донеччині.

Крім того, в обох областях існує низка поодиноких православних громад: Руської православної старообрядниць-

кої церкви Білокриницької згоди (по 1 громаді в Донецькій і Луганській обл.), Російської істинно-православної церкви (2 громади в Луганській обл., 1 в Донецькій обл.), по 1 громаді Руської древлеправославної церкви (Донецька обл.), Церкви Преображення Божої Матері/Богородичної церкви (Донецька обл.), Російської вільної православної церкви (закордонної) у підпорядкуванні Суздальської єпархії РВПЦ Російської Федерації (Луганська обл.), Самостійної православної церкви (Луганська обл.), а також незалежні православні громади (15 в Донецькій обл. і 2 в Луганській), які плекають надії на входження до юрисдикційного підпорядкування Вселенському патріархату. Для Донбасу дані щодо УАПЦ та вищенаведених православних організацій мають ілюстративний характер, оскільки реального впливу на релігійне життя регіону вони не мають.

Формування сучасної релігійної мережі регіону бере свій відлік від 1988 р., від початку лібералізації радянської політики щодо релігії та церкви в СРСР. Від 1988 по 1991 рр. кількість зареєстрованих релігійних організацій у Донецькій області зросла з 171 до 233 (+62), Луганській — з 89 до 131 (+41). Для порівняння, максимальні цифри зростання кількості релігійних організацій за цей період було зафіксовано у Львівській (+1 188), Тернопільській (+537) і Хмельницькій областях (+314). Мінімальні, відповідно, у м. Києві (+20), Херсонській (+27), Миколаївській (+29) і Харківській областях (+33).

На 1988—1990 рр. припадає пік зростання інституційної релігійної мережі в Україні, коли кількість релігійних організацій збільшилась на 41,7% [9, с. 3]. Загалом, за період 1991—2001 рр. релігійна мережа України зросла на 85,3%, за 2001—2011 рр. — на 46,4%. Однак відбувалося це зростання переважно за рахунок Західного макрорегіону, де вже на середину 1990-х рр. релігійна мережа почала виходити на рівень насиченості.

У першій половині 1990-х рр. кількість релігійних громад у Донецькій області зросла з 327 до 553 (+226), Луганській — з 166 до 327 (+161). Для порівняння, максимальні цифри зростання кількості релігійних організацій у цей самий період зафіксовано в АР Крим (+445), м. Києві (+368) та Вінницькій області (+319). Відповідно, найнижчі показники — у Тернопільській обл. (+51), м. Севастополі (+61),

Івано-Франківській (+102), Кіровоградській (+116) та Миколаївській і Херсонській (в кожній по +141) областях [11, с. 40-45]. Динаміка зростання кількості православних громад (з правом юридичної) Донецької області у 1988—1994 рр. засвідчує його поступальний характер: у 1988 р. — 89 громад, 1989 р. — 101, 1990 р. — 133, 1991 р. — 145, 1992 р. — 153, 1993 р. — 160, 1994 р. — 172 громади [12, с. 6-7].

Від початку 2000-х рр. приріст релігійних організацій у Західному регіоні України уповільнюється, а в Північно-Центральному та Південно-Східному регіонах посилюється [13, с. 38]. Хоча, наприклад, в Донецькій області релігійна мережа за останні двадцять років й збільшилась у 7 разів, однак і кількісна перевага у церковних структурах, і вагомість релігії як такої в системі цінностей населення залишаються на боці Заходу і Центру країни.

У другій половині 1990-х рр. розвиток структур УПЦ і УПЦ—КП на Донбасі зберігав свій стабільний поступальний характер (Табл. 1). Екстенсивний розвиток УПЦ (кількість громад зростає з 334 до 618) супроводжувався процесами поглиблення внутрішнього церковного життя. Про це свідчив такий вагомий для православ'я показник, як наявність та зростання кількості монастирів (з 2 до 4) та їхніх насельників (з 21 до 155 осіб), збільшення кількості духовенства (з 451 до 793 осіб). У цей же період розпочинається процес творення мережі недільних шкіл (з 20 до 71), з'являються перші церковні періодичні видання (3), здійснюється спроба (на той час безуспішна) створити духовний навчальний заклад для підготовки кадрів місцевого духовенства.

На позитивну динаміку розвитку структур УПЦ на Донбасі не справила негативного впливу навіть волюнтаристська, деструктивна діяльність єпископа Донецького і Маріупольського Іполіта (Хілька) у 1994—1996 рр., що привела до його усунення з кафедри і виведення за штат. Призначення на його місце архієпископа (нині митрополита) Іларіона (Шукала) збіглося з приходом до вищого керівництва Донецької області В. Януковича (з літа 1996 р. перший заступник голови облдержадміністрації, з листопада 1997 р. — голова). І саме в цей період оформлюється не тільки тісна співпраця між місцевою владою та УПЦ, але й

негласна система надання УПЦ преференцій, зміцнення її упривілейованого становища в регіоні.

В УПЦ—КП у другій половині 1990-х рр. інтенсивно нарощується структурна сітка: кількість громад зростає з 7 до 68, духовенства — з 5 до 58 осіб, недільних шкіл — з 3 до 15, з'являється одне церковне періодичне видання. Водночас, УПЦ—КП, як на той час майже повсюдно в Україні, не мала в регіоні монастирів та, відповідно, монахів (навіть офіційно зареєстровані УПЦ—КП монастирі у тих роках існують переважно де-юре, а не де-факто).

Таблиця 1.

Динаміка розвитку мережі структур УПЦ, УПЦ—КП та УАПЦ у Донбаському регіоні (друга половина 1990-х рр.)

УПЦ

	Станом на 1.01.1995 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1996 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1997 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1998 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1999 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2000 Донецька/ Луганська обл.
Єпархіальні управління	2/1	2/1	2/1	2/1	2/1	2/1
Громади	172/162	189/184	214/199	257/217	301(2)*/24 2	353(3)/26 2
Монастирі	1/1	1/—	1/1	2/2	2/2	2/2
Ченці	10/11	18/—	80/9	102/9	124/17	138/17
Братства	—	1/—	—	—	—	—
Духовні навчальні заклади	—	—	—	—	—	—/1 (30 слухачів)
Духовенство	215/236	262/273	323/272	349/304	436/337	444/349
Недільні школи	15/5	27/5	27/5	44/14	57/14	57/14
Періодичні видання	—/—	2/1	4/1	4/2	2/—	2/1

* Тут і нижче у таблицях у круглих дужках позначено кількість громад, що діяли без набуття офіційної реєстрації.

УПЦ—КП

	Станом на 1.01.1995 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1996 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1997 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1998 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1999 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2000 Донецька/ Луганська обл.
Єпархіальні управління	1/—	1/—	1/—	1/—	1/—	1/—
Громади	7/—	11(1)*/1	22/1	29/1	43/5	52(11)/5
Монастирі	—	—	—	—	—	—
Ченці	—	—	—	—	—	—
Братства	—	—	1/—	1/—	1/—	—
Духовенство	5/—	11/—	18/—	23/—	34/—	57/1
Недільні школи	—	3/—	8/—	10/—	15/—	15/—
Періодичні видання	—	—	—	—	1/—	1/—

УАПЦ

	Станом на 1.01.1995 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1996 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1997 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1998 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.1999 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2000 Донецька/ Луганська обл.
Єпархіальні управління	—	1/—	—	—	—	—
Громади	1/2	1/2	1/2	2/2	4/2	3/2
Монастирі	—	—	—	—	—	—
Ченці	—	—	—	—	—	—
Братства	—	—	—	—	—	—
Духовенство	3/2	2/1	2/1	3/1	3/1	3/1
Недільні школи	1/—	1/—	1/—	—	1/—	1/
Періодичні видання	—	—	—	—	—	—

Співвідношення на Донбасі структур УПЦ, УПЦ—КП та УАПЦ, що склалося наприкінці 1990-х рр., не зазнавало помітних змін упродовж наступних років (див. Таб. 2—3). Хіба що, для УАПЦ кінець 2000-х рр. виявиться критичним щодо перспектив її подальшої присутності в краї через перманентну внутрішню кризу, що дедалі більше маргіналізувала УАПЦ в Україні в цілому.

Таблиця 2.

**Кількість громад УПЦ, УПЦ—КП та УАПЦ
в Донбаському регіоні (2000—2003 рр.)***

Назва релігійної організації	Станом на 1.01.2001 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2002 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2003 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2004 Донецька/ Луганська обл.
УПЦ	393(4)/ 275	417(2)/ 297	455/315	305(2)/ 246
УПЦ-КП	62(11)/10	76/15	80/15	45/5
УАПЦ	3/3	3/3	3/4	4/2

У 2006—2010 рр. мережа православних на Донбасі поволі зростає (Табл. 3). Для УПЦ ці роки позначені завершенням її організаційного структурування (у вигляді 4 єпархіальних управлінь) і продовженням зростання кількості громад (з 805 станом на 1.01.2005 р. до 1 058 на 1.01.2011 р.). Про інтенсифікацію у цих роках внутрішнього життя УПЦ свідчить зростання кількості монастирів з 9 до 12 та чимала кількість їхніх насельників (443 на початок 2011 р.), зростання мережі недільних шкіл (відповідно, з 232 до 401), створення мережі церковних ЗМІ — 14 періодичних видань і активна присутність в електронних медіа не лише єпархіальних структур, але й окремих парафій, мирянських рухів та організацій. У 2008 р. Луганське духовне училище здійснило перший набір слухачів (83 особи), і у 2010/11 навчальному році там здобували освіту 21 слухач стаціонарної форми навчання і 80 заочників. Натомість церковно-співоче училище Луганської єпархії (м. Красний Луч) з моменту заснування (1998 р.) так і не розпочало своєї діяльності, хоча і надалі зберігає офіційну реєстрацію. Те саме стосується й Свято-Андріївського чоловічого монастиря

* Статистичні дані Державного комітету у справах релігій станом на 1.01.2004 р. не вписуються у загальну криву динаміки зростання/зменшення інституційної мережі ані в попередні роки, ані наступні, що, найімовірніше, має своєю причиною похибки в обрахунках.

(заснований у 1997 р.) у складі 3-х ченців у селищі Першованівка Лутугинського р-ну Луганської обл., щодо перспектив розвитку якого місцева влада не приховує своїх сумнівів [14, с. 2].

УПЦ веде інтенсивну діяльність зі спорудження храмів: за період 1992—2010 рр. у Донецькій області збудовано 219 храмів і каплиць, в т.ч. величний Спасо-Преображенський кафедральний собор у Донецьку, у процесі будівництва — ще 68 храмів (на початок 2011 р.). У Луганській області за цей же період збудовано 25 храмів, будується — 18. На території великої кількості індустриальних підприємств Донбасу (незалежно від форм власності), так само як і шахт, а також багатьох вищих навчальних закладів, підрозділів силових і правоохоронних структур, лікарень УПЦ має свої храми, каплички, кімнати для молитви.

На осердя релігійного і суспільного життя не тільки Донбасу й України, але й Східної Європи перетворюється Свято-Успенська Святогірська лавра, створена у цьому статусі 2004 р. на базі Святогірського монастиря (закритий радянською владою 1922 р., відновлений 1992 р.). Сьогодні лавра виступає важливим чинником формування нового — східнослов'янсько-православного — соціокультурного простору регіону. Новим у цьому випадку є тісне пов'язання усталених бієтнічних (українсько-російських) самоідентифікацій місцевого населення з православ'ям, яке принципово обстоює парадигму іманентної єдності східнослов'янського православного простору, «руського миру». Нинішній предстоятель Донецької єпархії митрополит Іларіон (Шукало), як і його попередник, належить до того крила в єпископаті УПЦ, яке послідовно обстоює ідею збереження єдності з Руською православною церквою (і, відповідно, опонує ідеї набуття УПЦ автокефального статусу).

Щомісяця лавру відвідують десятки тисяч паломників з України, Росії, Білорусі. Православне духовенство з порубіжних областей Російської Федерації нерідко бере участь у святкуванні тих чи інших релігійних подій на Луганщині та Донеччині. Вагомим чинником у зміцненні концепту східнослов'янської православної єдності у свідомості населення регіону стали візити патріарха Московського Кирила до Святогірської лаври та Донецька у 2009 та 2011 рр.

Лавра започаткувала традицію проведення на її території всеукраїнських співочих соборів церковних православних хорів. Єпархіальне управління у співробітництві з Донецьким національним університетом, Слов'янським педагогічним інститутом та Святогірським історико-архітектурним заповідником виступає співорганізатором краєзнавчих читань «Святі гори: місце й значення у світовій історико-культурній та духовній спадщині». Лавра веде широку духовно-просвітницьку, соціальну та благодійну діяльність [12, с. 8].

Однак, як і у випадку з Києво-Печерською лаврою, у Слов'янську спостерігається об'єктивний конфлікт майнових інтересів розташованих на спільній території музею та історико-архітектурного заповідника, з одного боку, та монастиря, з другого. На підставі рішення виконкому Донецької облради від 12.02.92 №29/1 «Про передачу культових споруд та майна, яке знаходиться на балансі місцевих рад Донецької області, релігійним громадам» облдержадміністрацією у 2010 р. було поновлено графік повернення колишніх культових споруд, які не використовуються або використовуються не за призначенням. Згідно з графіком передбачається повернення Святогірській лаврі корпусів №№ 6 та 20, де розташовуються музей та дирекція заповідника [12, с. 5-6]. Аналогічні наміри декларувалися місцевою владою й у попередні роки, але на практиці реалізувати їх виявляється непросто. Зокрема, й через те, що невисокий загалом рівень релігійності населення індустріального регіону, разом із глибокими секулярними культурними традиціями, не забезпечує владі однозначної підтримки з боку громадської думки у разі лобювання владою інтересів УПЦ коштом культурно-просвітницької музейної установи.

Так само соціокультурна специфіка регіону не дозволяє місцевим структурам УПЦ не тільки вдаватися до практики запровадження в середній школі релігійної освіти під виглядом викладання предмета християнської етики (що в інших випадках за підтримки влади, як наприклад, в Києві, церква собі дозволяла), але й змушує її ієрархів обстоювати демократичний принцип взаємодії школи і церкви: публічно декларувати, що у загальноосвітній школі має викладатися предмет християнської етики, а не Закон Божий, він має бути факультативним, а викладати його мають не духовні особи, а відповідно підготовлені вчителі [15]. На відміну від Західного регіону, Східний своєю соціокультурною специфікою виявляється убезпеченим від наростання клерикалізації суспільно-політичного життя.

Динаміка розвитку мережі структур УПЦ, УПЦ—КП та УАПЦ у Донбаському регіоні (2004—2011 рр.)

УПЦ

	Станом на 1.01.2005 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2006 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2007 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2008 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2009 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2010 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 1.01.2011 Донецька/ Луганська обл.
Єпархіальні управління	2/1	2/1	2/1	2/2	2/2	2/2	2/2
Громади	478/327	497/340	540/345	579(2)/347	604/359	630/376	663(3)/392
Монастирі	6/3	6/3	6/4	6/5	7/5	7/5	7/5
Ченці	417/25	417/25	417/30	428/46	438/55	442/61	372/71
Братства	—	—	—	—	—	—	—
Духовні навчальні заклади	—/1 (слухачів немає)	—/1 (слухачів немає)	—/2(25 слухачів)	—/2(83 слухачів)	—/2 (12 стаціонар, 34 заочно)	—/2 (18 стаціонар, 83 заочно)	—/2(21 стаціонар, 80 заочно)
Духовенство	586/435	605/448	697/458	621/472	621/484	649/501	552/525
Недільні школи	187/45	228/53	248/58	278/60	301/69	314/76	317/84
Періодичні видання	5/9	5/9	6/8	6/8	6/8	6/8	6/8

УПЦ—КП

	Станом на .01.2005 Донецька/ Луганська обл.	Станом на .01.2006 Донецька/ Луганська обл.	Станом на .01.2007 Донецька/ Луганська обл.	Станом на .01.2008 Донецька/ Луганська обл.	Станом на .01.2009 Донецька/ Луганська обл.	Станом на .01.2010 Донецька/ Луганська обл.	Станом на .01.2011 Донецька/ Луганська обл.
Єпархіальні управління	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1	1/1
Громади	80/17	83/20	85/21	85/21	76/23	76/27	78/27
Монастирі	1/1	1/1	1/1	1/	1/1	1/1	1/1

Продовження таблиці

Ченці	Ченців немає	Ченців немає	Ченців немає	Ченців немає	—/3	—/3	—/2
Братства	1/—	1/—	1/—	1/—	1/—	1/—	1/—
Духовні навчальні заклади	—/1 (слухачів немає)	—/1 (слухачів немає)	—/1 (слухачів немає)	—/1 (слухачів немає)	—/1 (слухачів немає)	—/1 (слухачів немає)	—/1 (слухачів немає)
Духовенство	51/10	51/10	51/12	51/16	36/10	36/14	36/13
Недільні школи	32/2	32/2	32/3	32/3	32/1	32/1	32/1
Періодичні видання	1/—	1/—	1/—	1/—	1/—	1/—	1/—

УАПЦ

	Станом на 01.2005 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 01.2006 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 01.2007 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 01.2008 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 01.2009 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 01.2010 Донецька/ Луганська обл.	Станом на 01.2011 Донецька/ Луганська обл.
Єпархіальні управління	—	—	—	—	—	—	—
Громади	3(1)/6	4/6	4/6	4/6	4/6	4/6	4/6
Монастирі	—	—	—	—	—	—	—
Ченці	—	—	—	—	—	—	—
Братства	—	—	—	—	—	—	—
Духовні навчальні заклади	—	—	—	—	—	—	—
Духовенство	3/3	3/3	3/3	3/2	3/2	3/2	3/2
Недільні школи	1/2	1/2	1/2	1/2	—/2	1/2	1/2
Періодичні видання	—	—	—	—	—	—	—

УАПЦ—КП на Донбасі у другій половині 2000-х рр. зосереджувала зусилля на збереженні організаційної мережі та підтримці її функціонування. На початок 2005 р. в регіоні діяло 97 громад, а 2011 р. — 105; кількість духовенства за цей період скоротилася, відповідно, з 61 до 49 осіб. З труднощами дається УАПЦ—КП побудова нових храмів: за період 1992—2010 рр. у Донецькій області церквою було

збудовано 1 храм і в процесі побудови — 3; в Луганській області збудовано за весь цей час 1 храм.

У динаміці зростання УПЦ—КП на Донеччині був кризовий період, коли кількість громад її скоротилась із 85 у 2007 р. до 76 громад у 2008 р. внаслідок заборонення у служінні та вилучення зі складу УПЦ—КП архієпископа Донецько-Маріупольського Юрія (Юрчика) (останній поставив питання про усунення глави УПЦ—КП від управління церквою та висловив бажання покинути цю церкву). Разом з архієпископом УПЦ—КП втратила і частину громад, які опинилися у статусі «незалежних», поза будь-якою юрисдикцією. Натомість уже у 2009 р. кількість громад Київського патріархату на Луганщині зростає за рахунок 2 громад Російської істинно-православної церкви, що офіційно перейшли до його складу.

Донецька область є батьківщиною глави УПЦ—КП, і це, очевидно, змушує церковне керівництво приділяти особливу увагу розвитку церкви у цьому краї. УПЦ—КП є присутньою переважно в південно-східних районах Донеччини, де розпочиналася її діяльність і де вона має підтримку місцевої влади [16, с. 73]. Проте за висновками Управління у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації з усіх зареєстрованих в області громад УПЦ—КП «більш-менш повноцінно діють тільки 30%» [12, с. 10].

У Луганській області діяльність УПЦ—КП залишається «майже непомітною». Згідно з інформацією обласного Управління у справах національностей та релігій (у 2010 р.) «кількість вірних, об'єднаних у 27 громадах цієї церкви, що зареєстрували свої статuti, становить близько 300 осіб. Із наведених спільнот віруючих лише 4 виявляють ознаки організаційної діяльності» [14, с. 2, 8]. Стосовно кількісних показників, які наводить місцеве Управління, є питання, оскільки роком раніше той самий орган констатував кількість віруючих УПЦ—КП в області в межах 1 000 осіб, а кількість реально діючих громад обмежував 21 (тобто недіючих було 6) [14, с. 3].

До структур УПЦ—КП, що не приступили до діяльності після набуття реєстрації, належить Спасо-Преображенське православне братство (зареєстроване у 1995 р.). Натомість медіа УПЦ—КП говорять про організоване при Донецькій єпархії молодіжне Братство святого і праведного Петра Калнишевського [17], про існування якого не відає обласне управління у справах релігій. На території с. Кам'янка

Тельманівського району офіційно зареєстровано 2 громади УПЦ—КП, тоді як реально існує лише одна. Крім того, ані Східноукраїнське духовне училище, ані Свято-Хрестовоздвиженський монастир «не виявляють ознак будь-якої організаційної діяльності» [14, с. 2], хоча при монастирі офіційно числяться 2 монахи. У статистичних зведених даних Державного комітету України у справах національностей і релігій за 2010 р. зазначено, що в Донецькій області зареєстровано 1 монастир УПЦ—КП. Одночасно в інформаційному звіті обласного Управління у справах національностей і релігій повідомляється, що в області зареєстровано 3 монастирі УПЦ—КП і жоден із них не розпочинав своєї діяльності (Успенський Святогірський чоловічий монастир у м. Слов'янську, а також два монастирі, які «постали» шляхом перереєстрації двох парафій на монастирі — Святителя Ігнатія Маріупольського чоловічого монастиря с. Кам'янка Тельманівського р-ну, Св. Троїці жіночого монастиря с. Андріївка Тельманівського р-ну) [12, с. 9].

Схід України є регіоном найменшого поширення УПЦ—КП (8,1% від загальної кількості громад). Проте й на Сході виявляються тенденції, притаманні розвиткові структур УПЦ—КП у країні в цілому: випереджальне зростання впродовж 2000—2010 рр. кількості громад, порівняно з кількістю духовенства, уповільнене зростання темпів розвитку духовної освіти (середня кількість слухачів на 1 навчальний заклад становить 57 студентів проти 212 в УПЦ), не змінюється на краще співвідношення громад і недільних шкіл. Спираючись на кількісні показники, експерти Центру О.Разумкова висновують про динамічний характер розвитку структур УПЦ—КП [9, с. 12]. Однак у цьому разі некоректним буде не брати до уваги «ножиці» між станом справ де-факто і де-юре, не зважати на кількісний склад релігійних громад, який у державній статистиці не відображається.

Експерти Центру О.Разумкова звертають також увагу на зростання впродовж останнього десятиліття кількості періодичних видань УПЦ—КП майже вдвічі, активну присутність церкви у медіапросторі України і не менш активну її співпрацю зі світськими друкованими та електронними ЗМІ [9]. Донецьке обласне управління у справах національностей і релігій констатує активну участь керівництва УПЦ—КП в громадському житті області, заходах, які спільно проводять

керівництво області та обласна громадська Рада керівників релігійних організацій [12, с. 8].

На тлі наявності «паперових» структур УПЦ—КП та уповільненого розвитку тих її структур, що саме й творять осердя функціонування православної церкви (монастирі й монашество, навчальні заклади, недільні школи), активна присутність УПЦ—КП в медіа просторі та організовуваних владою публічних заходах, запрошення до участі в яких виходить з принципу рівновіддаленого/рівнонаближеного ставлення влади до усіх релігійних організацій, спонукає до припущення щодо певного ступеня (міру якого ще належить з'ясувати) віртуальності присутності УПЦ—КП в релігійному просторі Донбасу, який створюється медіаресурсом.

Насамкінець, про якісний вимір внутрішнього життя православних громад Донеччини свідчить аналіз освітнього рівня духовенства (Табл. 4).

Сьогоднішній кадровий склад духовенства УПЦ характеризується стовідсотковим рівнем професійної освіти: у 2009 р. 88,8 % духовенства мали середню духовну освіту, 11,2% — вищу духовну; крім того вищу світську освіту одночасно із духовною мали 10,3% духовних осіб. У той же час освітній рівень духовенства УПЦ—КП характеризувався таким чином: 25% духовних осіб мали середню духовну освіту і 11% — вищу духовну (тобто 64 % не мали професійної освіти), вищу світську освіту мали 25%, а решта тільки середню світську. Здобуття духовенством освіти передбачає у православ'ї не тільки оволодіння певною сумою відповідних знань і навичок, але й духовну формацію майбутніх церковно- і священнослужителів. Без сукупності цих складових неможливо говорити про якість підготовки кадрів і сподіватися на якісне виконання ними своїх функцій. Низькі показники освітнього рівня духовенства УПЦ—КП на Донеччині містять у собі потенційний виклик ефективній присутності цієї церкви в регіоні, що лише частково може бути компенсовано доволі активною благодійницькою діяльністю Київського патріархату у соціальній сфері. Крім того, для УПЦ—КП в регіоні проблемним залишається питання якості її керівного складу. Невдовзі після заборонення у служінні й виключення зі складу УПЦ—КП єпископа Донецького і Маріупольського Юрія (Юрчика) (осінь 2008 р.), у грудні 2010 р. був усунений від управління Луганською єпархією Тихон (Петранюк) «за дії, які є несумісними з єпископським

служінням і підривають авторитет Київського патріархату»; за браком інших кандидатур керівництво єпархією взяв на себе глава УПЦ—КП Філарет (Денисенко) [19, с. 2].

Таблиця 4.

Освітній рівень духовенства УПЦ, УПЦ—КП, УАПЦ в Донецькій області (2009—2010 рр.) [18]

Назва організації	Загальна кількість духовенства. Станом на 1.01.2010 р./ 1.01.2011 р.	Світська освіта		Духовна освіта		
		Незакінчена середня. Станом на 1.01.2010 р./ 1.01.2011 р.	Середня. Станом на 1.01.2010 р./ 1.01.2011 р.	Вища. Станом на 1.01.2010 р./ 1.01.2011 р.	Середня. Станом на 1.01.2010 р./ 1.01.2011 р.	Вища. Станом на 1.01.2010 р./ 1.01.2011 р.
УПЦ	649/552	—	582/485	67/67	541/444	108/108
УПЦ-КП	36/36	—	27/27	9/9	9/9	4/4
УАПЦ	3/3	—	3/3	—	2/3	—

Загалом, православна мережа в Донбасі від другої половини 2000-х рр. набула усталеного, сформованого характеру. Якщо темпи приросту релігійних організацій в Україні і надалі скорочуються, становлячи в середньому 2,9%, то для Донбасу цей показник тримається на рівні до 1% [20], що свідчить як про досягнення рівня задоволення потреб населення регіону в релігійних структурах, так і про вичерпаність екстенсивного етапу розвитку релігійних організацій.

Інструменталізована релігія і мобілізація чи то української, чи то російської складової донбаської ідентичності, протистояння двох відмінних моделей політичного православ'я, уособлюваного церквами-опонентами — УПЦ та УПЦ—КП, конкуренція і боротьба створюваних на релігійній основі нових ідентифікаційних маркерів і коригування старих, — все це є невід'ємними складовими формування регіональної ідентичності Донбасу в незалежній Україні.

На рівні регіону напругу у відносинах між причниками УПЦ та УПЦ—КП вдається «гасити» бюрократич-

ними методами. Однак імпульс цієї напруги зусиллями тих суспільних і політичних сил, які стоять на боці кожної з цих церков, незмінно відлунує на національному рівні, закріплюючи негативні гетерестереотипи про Донбас, підміюючи розуміння і сприйняття Донбасу таким, яким він є, імперативами, яким він мав би бути.

Протистояння між УПЦ та УПЦ—КП може набирати форм відкритого конфлікту. Вкрай гострою була суспільна реакція на агресивні, протиправні дії прибічників УПЦ під час першого візиту глави УПЦ—КП до громад Донецької області, зокрема Маріуполя, у 1999 р. Однак вже другий візит глави УПЦ—КП до Донецької єпархії у 2005 р. проходив без явних конфліктів, блокувань і бійок. Широкого розголосу наприкінці 2010 р. набула поширена УПЦ—КП інформація про початок утисків її структур із приходом до влади Президента В.Януковича. Йшлося про спроби перепідпорядкування громад Київського патріархату УПЦ або заволодіння їхніми храмовими спорудами. Однією з таких громад є громада УПЦ—КП с. Кам'янка Тельманівського р-ну Донецької області, що на законних підставах користується сільським храмом з 1996 р., і лише наприкінці 2010 р. виявилися нові претенденти на цю споруду з-поміж віруючих УПЦ [21, с. 5; 22; 23].

Підпорядкування в сучасній Україні сили закону «праву сили» знаходить свій вияв у релігійно-церковному житті в тому, що будь-яке рішення центральної влади (незмінно глибоко заангажованої у церковно-політичних питаннях) стикається не тільки з його неприйняттям частиною соціуму, ігноруванням там, де місцева влада має відмінні церковно-політичні преференції, але й незмінністю політики фаворитизування тих чи інших об'єктів церковно-політичних уподобань влади на регіональному і місцевих рівнях.

Прихід у 2005 р. до влади Президента В.Ющенка, який не приховував фаворитизування УПЦ—КП, не позначився на практиці донбаського політикуму із надання преференцій УПЦ. У підготовленому Інститутом релігійної свободи «Огляді порушень права на свободу совісті і віросповідання та фактів перешкоджання діяльності релігійних організацій в Україні у 2005 р.» було звернено увагу на низку порушень органами влади Донбасу норм українського законодавства щодо релігійних організацій регіону [24].

В огляді наведено факти перешкоджання донецькою міською владою в реалізації громадянами права на мирні зібрання. Зокрема, затверджений міськвиконкомом порядок проведення громадських заходів обмежив право городян на проведення заходів релігійного характеру в центрі міста і закріпив норму щодо необхідності щоразу отримувати дозвіл властей на проведення такого роду акцій (Донецька міська рада заборонила протестантській спільноті «Слово життя» проводити зібрання на центральній площі міста). Незважаючи на протест прокуратури, міськвиконком не скасував свій акт, яким було введено в дію такий порядок проведення громадських заходів у м. Донецьку.

Донецька область згадується у звіті за 2005 р. у зв'язку зі складнощами, з якими стикаються релігійні організації у питанні отримання земельних ділянок під забудову. Тривалий час церковно-політичні погляди депутатів Луганської облради унеможливають виділення УПЦ—КП земельної ділянки під зведення храму в центрі міста. У Донецькій області релігійним організаціям ускладнено процес отримання державної реєстрації. «В Донецькій та інших областях існують приклади того, як посадові особи відділів у справах релігій обласних державних адміністрацій вимагали подання заяви про реєстрацію статуту (положення) релігійної громади лише після попереднього погодження із представниками місцевої влади, органами місцевого самоврядування. Така практика, — висновують представники Інституту релігійної свободи, — є незаконною та містить у собі можливість затягувати процес набуття релігійною організацією статусу юридичної особи або взагалі зробити це неможливим, якщо місцевий чиновник має інші конфесійні вподобання» [24].

У тому ж 2005 р. у Донецькій області зафіксовано намагання посадових осіб перешкоджати проведенню постійних богослужінь окремими релігійними організаціями (шляхом отримання погодження на проведення щотижневих богослужінь та під час укладення договорів оренди приміщення). Такого роду дії були спрямовані переважно на обмеження діяльності протестантських спільнот та нових релігійних рухів. Окремо експерти з питань свободи совісті і віросповідання звернули увагу на образливі публікації у ЗМІ, спрямовані проти окремих релігійних напрямів і організацій. Серед названих були й донбаські «Ровеньковские вести» (Луганська обл.) та «Донецкие новости».

Прикметно, що в огляді порушень права на свободу совісті і віросповідання в Україні у 2005 р. серед фактів, що наводилися, у кожній групі правопорушень містилися приклади з Донбаського регіону. Огляд, підготовлений Інститутом релігійної свободи, не дає повноти уявлення про стан справ із додержанням права на свободу совісті і віросповідання в Україні. Зокрема тому, що приклади із Західного регіону, — де з не меншими порушеннями законодавства посідає упривілейоване становище УГКЦ і де можна не менше, ніж на Сході, знайти регіональних ЗМІ, в яких містяться образливі виступи на адресу інших церков, такі приклади у даному огляді виявилися відсутніми. Проте й без того очевидно, що регіональні церкви-фаворити мають від місцевої влади картбланш на вибіркове дотримання/недотримання чинного законодавства. Інструменталізація релігійного чинника перетворює його навіть у такому арелігійному регіоні, яким залишається Донбас, на вагому складову місцевого політичного дискурсу.

Виклик формуванню загальнонаціонального етнополітичного простору становить не лише закоріненість «права сили» і вибіркового застосування законодавства, але й їхнє суперечливе, різновекторне застосування від центрального рівня до локального. Одна й та сама церковна структура може бути фаворитизованою в одному регіоні України (УПЦ в Донбасі, УГКЦ в Галичині) і дискримінованою в іншому (УПЦ в Галичині, УГКЦ на Сході і Півдні). Така практика зміцнює регіональні ідентичності, однак хвибує на відсутність балансу регіональних інтересів із загальнонаціональними, посилює відцентрові тенденції.

Значення присутності феномену УПЦ—КП на Донбасі не вимірюється його кількісними характеристиками. Як зазначалося вище, опонуючі одна одній УПЦ і УПЦ—КП пропонують населенню Донбасу альтернативні самоідентифікації в релігійній, національно-культурній, етнополітичній площинах. У формуванні нових аспектів самоідентифікацій обидві церкви звертаються до актуалізації двох основних історичних пластів: «козацького» і «радянського».

Козацький міф на Південному Сході України дав поштовх до виникнення і розвитку найрізноманітніших парамілітарних організацій, що надихаються етосом козацтва, згадуваними вище, ідеями «захисту Вітчизни», «православної віри», «слов'янського братства». Сьогоднішні ко-

зацькі формування Донбасу є феноменом не менш суперечливим і строкатим, ніж козацтво історичне, а концепти «захисту Вітчизни», «патріотизму», «захисту віри православної» тощо, як будь-які інші ідеологічні конструкти, мають безліч інтерпретацій серед «козаків», у тому числі взаємовиключних.

Як УПЦ, так і УПЦ—КП, кожна відповідно до своїх можливостей, дедалі активніше співпрацюють з козацькими організаціями Донбасу. УПЦ—КП позиціонує себе на боці всеукраїнської громадської організації Українське реєстрове козацтво, яку було створено у 2002 р. на Донеччині напередодні виборів до Верховної Ради і яка під час виборів підтримала провладний блок «За єдину Україну». УРК націлене на тісну співпрацю з органами державної влади усіх рівнів, проголосивши служіння державі пріоритетом своєї діяльності. За підтримки держави УРК намагається забезпечити за собою провідне становище серед багатьох інших козацьких організацій України, одержавити козацтво шляхом ухвалення відповідного законодавства, беручи за приклад відповідний закон, ухвалений у Російській Федерації. Такі настанови УРК суголосні з пріоритетами в діяльності УПЦ—КП, що позиціонує себе «українською», «національною», «патріотичною» церквою, а на початку свого виникнення бачила себе церквою «державною». До сьогоднішнього основним аргументом УПЦ—КП на користь свого постановня та існування залишається теза, згідно з якою без незалежної національної православної церкви Україна не зможе розвинути у повноцінну національну державу. Православ'я у козацькому дискурсі УПЦ—КП редукується до «українського православ'я», яке має повернутися до «автентичних» коренів, тобто часів, коли Київська митрополія ще не потрапила у підпорядкування Московському патріархату.

У козацькому дискурсі УПЦ без розмежування і внутрішньої напруги співіснують наративи найрізноманітніших козацьких міфів (як українських, так і російських). Козацькі організації, якими опікується УПЦ, підтримують зв'язки з Донськими, Терськими козаками, плекаючи єдність «побратимів-слов'ян, захисників православ'я». Крайня позиція у цьому середовищі представлена монархічним, політично про-російським крилом. Однак існує і таке козацтво, яке ідентифікує себе українцями, наголошує на пов'язаності своєї історії з історією українською, відродженні традицій українського

козацтва (Донецьке обласне об'єднання козаків України ім. І.Сірка), залишаючись при тому російськомовними, рідше — двомовними (українсько-російськими) [25; 26].

Розмежувальною лінією між козацтвом, що позиціонує себе на боці тієї чи іншої православної церкви, виступають етнополітичні орієнтації. Для УПЦ це інклюзивні «загальнослов'янські», орієнтовані на збереження спільного простору з Росією і Білоруссю орієнтації. Для УПЦ–КП — ексклюзивні «українські», спрямовані на творення нової для регіону моноетнокультурної та моноетнополітичної парадигми в межах концепту «національної держави». Єднає обидва напрями консерватизм, архаїчність, спрямованість у минуле, неадекватність викликам сучасності, що дедалі гостріше постають перед стагнувчою країною.

Релігійна складова козацького міфу позначена біполярністю протиставлення «канонічної» та «неканонічної» церков. УПЦ, аби залишатися церквою, а не громадською організацією, виходить з того, що «віра православна» залишається її виключною прерогативою: «Реанімувати життєздатність козацького руху в Україні можливо тільки через відродження у його надрах православної духовності та об'єднання його навколо канонічної Православної Церкви» [27]. Місією козацтва УПЦ бачить «сповідання і захист Православної віри». При тому засуджуються прояви у козацькому середовищі релігійної індіферентності, «етнофілетизму» (етнізації православ'я), язичництва і атеїзму. УПЦ вважає, що козацька «ідеологія може і повинна стати фундаментом і поєднальною основою національної ідеї». При єпархіальних управліннях УПЦ в Донбаському регіоні створено спеціальні управління для роботи із козацтвом, при митрополії в Києві працює Синодальний відділ у справах пастирської опіки козацтва. Навесні 2011 р. сорок козацьких підрозділів з різних областей України об'єдналися у Координаційну раду православних козацьких організацій України, яку очолив голова відповідного синодального відділу УПЦ, без «благословення» якого жодне рішення козацьких атаманів не набиратиме сили. Умовою членства у Координаційній раді є «визнання тільки канонічної Православної церкви» [27].

Діяльність УПЦ з організаційного і юридичного оформлення співпраці церкви і козацьких підрозділів є актуальною не тільки з огляду закорінення міфу «козаки —

захисники православ'я», що забезпечує УПЦ підтримку певних соціальних груп у регіоні. Не менш важливим для УПЦ є завдання відмежування від козацьких організацій проросійської політичної орієнтації, де поширені націоналістично-монархічні погляди.

На загальнонаціональному рівні УПЦ на Архієрейському соборі 21 грудня 2007 р. засудила феномен політичного православ'я у власному середовищі. Кілька днів перед тим (14 грудня) Синод УПЦ прийняв жорсткі постанови стосовно колишнього єпископа Донецького і Маріупольського Іполита (Хілька), зокрема, й з приводу розпалювання ним монархічних ідей та поглядів, що суперечать вченню православної церкви (переходу гріха царевбивства на весь «руський народ», «відкупительної, хрестоподібної жертви за весь руський народ царя-мученика Миколая II», необхідності канонізації царя Івана Грозного та Г.Распутіна тощо), змусивши позаштатного єпископа публічно зректися поширюваних і підтримуваних ним ідей [28].

Глава УПЦ митрополит Володимир (Сабодан) наголошує на тому, що «східноукраїнський світ [...] сформувався внаслідок творчої взаємодії української та російської культур», на відміну від західноукраїнського. Висновок С.Гантінгтона про цивілізаційний розлам України першоєрарх вважає надто категоричним і доводить, що за сьогоднішніх українських реалій церква покликана «ініціювати народження соціокультурного простору, в якому антагонізм західних і східних елементів культури буде творчо переплавлений у синтетичну єдність на засадах православної традиції» [29].

Однак, існуючий на східноукраїнських землях козацький наратив унаочнює етнополітичний вододіл, що розводить по різні полюси не мешканців Сходу і Заходу країни (за С.Гантінгтоном — це лінія поділу між православ'ям і греко-католицизмом), а православних відмінних етнополітичних орієнтацій, які разом кількісно переважають у Центрі, на Сході та Півдні країни. Якщо одна частина «українських козаків» вбачає в особі Патріарха Московського Кирила уособлення «церкви-колонізатора», то друга — пишається тим, що здійснювала охоронні заходи під час візиту того ж таки Патріарха до Донецької області. Отож, лобістами прийняття закону про козацтво в Україні має бути взятий до уваги той конфліктний потенціал, що його містять у собі як

релігійна складова феномену сучасного «козацтва», так і етнополітична.

«Радянський» наратив залишається невід'ємним елементом регіональної ідентичності, коріння якого сягають сформованого в радянські часи міфу Донбасу — ідеологічного конструкту, що спирається на ідеї пролетарського інтернаціоналізму з притаманною останньому арелігійністю, російську мову як мову «міжнаціонального спілкування». «Радянський» наратив проходить червоною ниткою в діяльності владних структур Донбасу, відтворюючи стереотипи радянської історіографії. Обидві православні церкви регіону незмінно — УПЦ і УПЦ—КП — беруть участь у святкуваннях, пов'язаних з радянською історією краю пам'ятних дат, що їх організовують обласні держадміністрації: Дня Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. (концепт Другої світової війни не має поширення в краї, а отже, немає і переосмислення ролі керівництва СРСР в її розв'язуванні з усіма від того похідними; святкується перемога над ворогом, а не досягнення миру і проведення жалобних заходів у пам'ять за загиблими), Дня визволення Донбасу від «німецько-фашистських загарбників» (переосмислення німецького фашизму як нацизму не відбулося), панахид за загиблими радянськими воїнами в роки Великої Вітчизняної війни та воїнами-афганцями в рамках дискурсу патріотичного, самовідданого служіння Батьківщині (ігноруючи характер політичного режиму і його тотальну зневагу до цінності людського життя). Обидві православні церкви Донбасу беруть участь у відзначенні обласними адміністраціями нових для спільної історичної пам'яті населення краю урочистостях і жалобах: вшануванні пам'яті жертв репресій та Голодомору 1932—1933 рр., святкуванні Дня Незалежності України. Однак інтерпретація ними цих подій залишається відмінною. Голодомор 1932—1933 рр. УПЦ—КП редукує до геноциду українського народу, а УПЦ — закликає «констатувати історичний факт і відходити від політичної складової цього питання», оскільки Голодомор є, насамперед, трагедією народу [30].

З радянського минулого у сучасних практиках УПЦ зберігається два явища — вшанування пам'яті героїв війни (воїнів Радянської армії) з акцентом на їхній жертвовності в ім'я Вітчизни і підвищена увага до патріотичного виховання молоді. Багато в чому обидва ці явища зберігають радянську

стилістику, попри те, що церква намагається надати їм християнського виміру, і теперішня юнь називається не піонерами, а скаутами або козаками. Донецька єпархія під час святкування 9 Травня 2010 р. в рамках акції «Георгієвська стрічечка» придбала 6 км цієї стрічки, що набула популярності на Сході України як символ перемоги; в єпархії було відлито церковний дзвін для увічнення пам'яті загиблих у війні, до складу якого під час відливання було додано гільзи снарядів часів війни; церква брала участь у проведенні пісенного фестивалю «Співзвуччя Перемоги», а дитячий православний журнал «Радість моя» надрукував спецвипуск про героїв війни [12, с. 7, 25].

«Патріотичний» дискурс УПЦ дозволяє багатьом соціальним групам регіону вбачати у православ'ї ідеологію, на яку може опертися патріотичне виховання молоді. У такого роду ідеології синкретично співіснують, з одного боку, літні табори з військовим вишколом молоді, екскурсії до Краснодару, аби надолужити відсутність у шкільній програмі фадеєвського молодогвардійського міфу, відвідини інших місць «бойової слави» тощо, а з іншого, душпастирська опіка молоддю з боку православного духовенства для зміцнення їхніх патріотичних почуттів [31]. Керівництво Донецького військового ліцею не відчуло проблем із заміною у виховній роботі з курсантами радянської ідеології на православну: «Сьогодні ідеологія з'являється знову — нова, православна, яка дуже допомагає воїнам бути духовно сильними» [32]. Релігія як ідеологія є таким самим інструментом індоктринації та маніпуляцій свідомістю, як будь-яка інша ідеологія, однак при тому вона втрачає антропологічний, персоналістичний вимір християнської віри з її наголосом на цінності особи.

Якщо вище йшлося про інституалізоване православ'я Донбасу, то у нашому випадку мовиться про православ'я політичне і православ'я як ідеології. Обидва явища притаманні і УПЦ, і УПЦ—КП, однак у такій своїй якості вони виходять далеко за межі церковних структур. У випадку УПЦ—КП ідеологічна та політична складові мають жорсткий, однозначний і несуперечливий внутрішній вимір; прибічники УПЦ—КП займають політичну нішу разом із націонал-патріотами. У середовищі УПЦ політична та ідеологічна складові залишаються внутрішньо неузгодженими, залежними від багатокультурного і поліетнічного складу

віруючих цієї церкви, соціокультурного контексту того чи іншого регіону. Діяльність радикальних навколоцерковних організацій, що позиціонують себе прихильниками православ'я, входить у конфлікт з офіційною позицією церкви, але від того дестабілізуючий суспільний резонанс такої діяльності не зменшується. В умовах неспроможності українських політичних класів запропонувати українському суспільству консолідуючі спільні інтереси та цінності інструменталізоване православ'я потужніше, ніж інституціалізована православна релігійність, впливає на формування регіональної ідентичності арелігійного населення Донбасу. Регіональні особливості інструменталізованого православ'я зміцнюють відцентрові складові регіональної ідентичності.

1. Багалій Д.І. Заселення Південної України і перші початки її культурного розвитку. — Х., 1920.

2. Див.: Джувага В. Одна з перших депортацій імперії. Як кримськими греками заселили Дике Поле / Режим доступу: www.istpravda.com.ua/articles/2011/02/17/25350

3. Історія міст і сіл УРСР. Донецька область. — К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1970.

4. Див.: Табачник Д., Попов Г., Пилипенко Т. Національні меншини України: етнокультурний вимір. — К.: Етнос, 2007.

5. Для написання статті було використано щорічні статистичні звіти та інші матеріали Державного комітету у справах національностей і релігій за період 1991—2011 рр., інформаційні звіти про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Донецькій та Луганській областях, підготовлені обласними підрозділами у справах національностей та релігій, які у своїй переважній більшості залишаються неопублікованими. Всюди за текстом, де відсутні посилання на джерела, інформацію взято з архіву Державного комітету у справах релігій (назва якого в незалежній Україні шість разів змінювалася). Крім того, див. інформаційне видання: Религиозная палитра Донецкой области. Справочник религиозных организаций / Под ред. Шевченко А.И., Козловского И.А. — Донецк, 2008.

6. Шпорлюк Р. Вступ // Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К., 1996.

7. Аріель Д. Залучення відокремленого // Критика. — 2006. — № 8.

8. Див.: Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса, 2008.

9. Згідно з результатами соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова у листопаді 2010 р. (Релігія і влада в Україні: Проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до круглого столу на тему: «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку», 8 лютого 2011 р. — К.: Центр Разумкова, 2011.

10. Див. також: Кочан Н. Релігійність в Україні: регіональний вимір / Зб. наук. праць «Політологічні студії». — 2010. — Вип. 1. — Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2010.

11. Дані Статистичних звітів Державного комітету у справах релігій. Див. також: Костенко Г.В. Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність // Схід. — 1997. — №9—10.

12. «Інформаційний звіт про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин у Донецькій області за 2010 р.», підготовлений Управлінням у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації.

13. Владиченко Л. Релігійна мережа України: практика статистичного обліку та оприлюднення даних // Міжконфесійні відносини в їх сутності та виявах в Україні. Зб. матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, 30.11—1.12.2010 р. — К.: Державний комітет України у справах національностей і релігій, 2010.

14. «Інформаційний звіт про стан та тенденції розвитку релігійної ситуації, державно-церковних відносин в Луганській області за 2010 р.» підготовлений Управлінням у справах національностей і релігій Луганської облдержадміністрації.

15. Митрополит Донецький и Мариупольский Иларион «Держава и Церковь должны быть рядом» (інтерв'ю взяли В.Терек, Н.Москаленко) /Режим доступу: www.ortodox.donbass.com/int/ilarion/4htm.

16. Луковенко І.Г. Донецчина релігійна: історія і сучасність //Релігійна панорама. — 2010. — № 12.

17. Див.: — Режим доступу: www.cerkva.info/ru/kartaeparhij/63-donetsk.html.

18. Складено на підставі Інформаційних звітів Управління у справах національностей і релігій Донецької облдержадміністрації за 2009 р. (С. 3) та 2010 р. (С.3).

19. Засідання Священного Синоду // Голос православ'я. — 2010. — № 24 (грудень).

20. Підрахунки здійснено на підставі даних, наведених у цит. вище статті Л.Владиченко (С. 36) та Статистичного звіту Комітету у справах національностей та релігій за 2010 р.

21. Див.: На парафії Київського Патріархату на Донеччині розпочалися рейдерські атаки. Заява прес-центру Київської патріархії // Голос православ'я. — 2010. — № 24 (грудень).

22. Голос православ'я. — 2010. — № 22. — Листопад.

23. Голос православ'я. — 2010. — № 23. — Грудень.

24. Васін М. Огляд порушень права на свободу совісті і віросповідання та фактів перешкоджання діяльності релігійних організацій в Україні у 2005 році /Режим доступу: www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=70%3A1&catid=37%3Aart&Itemid=64&lang=uk.

25. Див.: Чалый Ю. Козачество и церковь должны идти плечо к плечу / Режим доступу: www.ortodox.donbass.com./int/kazaki/1.htm

26. Гилевский Ю. В Православии наша сила / Режим доступу: www.ortodox.donbass.com./int/ataman/ataman.htm.

27. Доклад єпископа Конотопського и Глуховського Йосифа на научно-практичеській конференції «Церковь и казачество: опыт соработничества на благо Отечества» (28 марта 2011 г.) / Режим доступу: www.orthodox.org.ua/uk/node/8889.

28. Див.: Письмо заштатного єпископа Іпполита Предстоятелю, єпископату, клиру и мирянам Української Православної Церкви, 28 ноября 2008 г. / Режим доступу: www.orthodox.org.ua/uk/node/3985.

29. Доповідь митрополита Київського та всієї України Володимира на Архієрейському соборі Руської Православної Церкви (Москва, червень 2008 р.) «Українське Православ'я на рубежі епох. Виклики сучасності, тенденції розвитку» / Режим доступу: www.orthodox.org.ua/uk/node/3165.

30. Митрополит Донецкий и Мариупольский Иларион. Держава и Церковь должны быть рядом /Режим доступу: www.ortodox.donbass.com/int/ilarion/4htm.

31. Див. про військово-патріотичний клуб у м. Моспіно на околиці Донецька / Режим доступу: www.ortodox.donbass.com/int/kaskad/kaskad.htm.

32. Петр Вишнеvский: Патриотизм невозможен без любви (интервью) / Режим доступу: www.ortodox.donbass.com/int/voin/voin.htm.

Володимир Байдич

АНТИРЕЛІГІЙНА КАМПАНІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У 1958—1964 рр. І РИМО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ

У статті піддано аналізу становище Римо-католицької церкви в Радянській Україні в роки хрущовської антицерковної кампанії 1958—1964 рр., форми, методи та наслідки релігійних переслідувань, форми спротиву церкви.

Volodymyr Baidych. Soviet antireligious campaign of 1958—1964 and Roman-Catholic Church in Ukraine. The author analyses situation of the Roman-Catholic Church in Soviet Ukraine during N. Khrushchev's antireligious campaign in 1958—1964, forms and methods of religious persecution, its consequences for the Church as well as her forms of opposition to that policy.

Перемога М.Хрущова над однопартійцями-сталіністами у 1957 р. започаткувала новий виток наступу на релігію і церкву в СРСР, що закінчився разом із усуненням Хрущова

від влади у жовтні 1964 р. Було декілька обставин, що зумовлювали неуникнення розгортання чергової антицерковної кампанії в СРСР у цей період. Насамперед це стосується тогочасної панівної ідеологічної парадигми, що проголошувала «повну й остаточну перемогу соціалізму в СРСР» й передвіщала побудову комуністичного суспільства у недалекому майбутньому, в якому не мало бути місця для релігійних вірувань, релігійних організацій і віруючих [7, с. 271-285]. Сформульовані ХХІ та ХХІІ з'їздами КПРС рішення з викорінення релігії обумовили перебіг антицерковної кампанії на зламі 1950 — 1960-х рр., яка стала останньою спробою радянського політичного керівництва радикально розв'язати релігійне питання в СРСР.

Відмінністю кампанії 1958—1964 рр. від попередніх сталінських антирелігійних кампаній стало безпрецедентне використання владою жорстких адміністративних методів для нищення релігійного життя в країні, яке помітно пожвавилось на середину 1950-х рр. і мало позитивну динаміку розвитку. Кампанія була позначена інтенсивним продукуванням радянськими органами влади різних гілок і рівнів великої кількості підзаконних актів, відомчих інструкцій і вказівок, що мали надавати вигляду законності новим формам і методам наступу на релігію і церкву в СРСР.

Розпочався цей наступ шляхом внесення до нормативної бази у центрі і на місцях змін, спрямованих на підриг економічних основ життєдіяльності релігійних організацій [4, с. 91—98], унеможливлення їхнього існування, що змушували релігійні громади «самоліквідуватися». В Україні наприкінці антицерковної кампанії структура Римо-католицької церкви скоротилась у шість разів: якщо у 1945 р. РКЦ мала 622 громади в 15 областях республіки, то у 1964 р. — 101 громаду у 8 областях [1, Оп. 5. — Спр. 128. — Арк. 208]. Як свідчать архівні документи, апарати уповноважених у справах РПЦ та релігійних культів по УРСР набагато завзятіше, ніж союзні Ради чи відповідні структури в інших радянських республіках, діяли у боротьбі з релігією в період кампанії 1954—1964 рр. [5, с. 85].

Безпосередньо заторкнула римо-католиків ухвалена у листопаді 1958 р. «Інструкція про порядок пропуску в СРСР релігійної літератури і предметів релігійного культу». «Інструкція» практично унеможливлювала надходження

релігійної літератури до римо-католицького духовенства і віруючих. Такого роду видання вони отримували переважно шляхом спілкування із родичами за межами СРСР (переважно з Польщі та Угорщини), децо вдавалося ввозити в країну іноземним туристам, під виглядом яких до України змушені були приїжджати римо-католицькі священики. «Інструкція» дозволяла кваліфікувати як релігійне видання літературу, в якій містилася будь-яка інформація, дотична до релігії як такої. На виконання вимог «Інструкції» уповноважений РСРК в Україні П. Вільховий у звіті за 1958 р. доповідав про наявність у республіці римо-католицьких ксьондзів, які «встановили зв'язок з єпископатою католицької церкви в Прибалтійських республіках, отримують через них розпорядження Ватикану, встановили зв'язки з польськими єпископами, отримують літературу, зокрема, календарі» [1, Оп. 4. — Спр. 237. — Арк. 69]. Із прийняттям «Інструкції» заборона отримувати будь-яку літературу релігійного змісту, навіть церковні календарі, набула «законного» підґрунтя.

У наступних роках апарат уповноваженого РСРК УРСР ретельно відстежував усі можливі канали надходження інформації до римо-католицьких громад і шукав засоби їхньої ліквідації. Наприкінці 1962 р. республіканське керівництво пропонувало союзному вжити заходів з припинення радіотрансляцій католицьких богослужінь у соціалістичних країнах, оскільки їх активно слухали жителі прикордонних територій УРСР; припинити публікацію відомостей із життя Варшавської, Будапештської курій та Ватикану в суспільно-політичній пресі соціалістичних країн, яка вільно ввозилася і розповсюджувалася на території Радянського Союзу. Уповноважений РСРК по УРСР, усвідомлюючи, що внесенням пропозицій такого роду перевищує і свої повноваження, і рамки закону, зауважував: «З цих питань вартувало б домовитися з відповідними органами соціалістичних країн. При порушенні та вирішенні цих питань ініціатива, нам здається, має виходити від Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР.

Ми, розуміємо, питання ці делікатні, але порушувати їх потрібно, оскільки від їхнього розв'язання залежить припинення релігійної пропаганди з сусідніх країн, оскільки вона підігріває релігійні настрої католиків західних областей України, та, мабуть, і Білорусії, можливо, й Литви,

заважає нам у нашій роботі з атеїстичного виховання віруючих католицької церкви» [2, Оп. 24. — Спр. 5488. — Арк. 258—259].

У 1958—1959 рр. посилюється практика скорочення зареєстрованих громад і зняття з реєстрації духовенства. Ще у 1958 р. у пропозиціях, внесених уповноваженим РСРК по УРСР до союзного центру, пропонувалося в межах СРСР заборонити об'єднання дрібних релігійних громад в одну більшу, щоби полегшити зняття їх з реєстрації, скоротити кількість духовенства, категорично заборонити іноземним туристам ввозити в СРСР релігійну літературу тощо. Боротьбу з релігією пропонувалося «вести по двох лініях: і шляхом посилення науково-атеїстичної пропаганди, і шляхом поступового позбавлення їх організованого керівництва, шляхом гнучкого підсікання їх» [2, Оп. 24. — Спр. 4927. — Арк. 292—294].

У запланованих на 1959 р. заходах уповноважений РСРК по УРСР пропонував стосовно структур РКЦ «звести до мінімуму роз'їзди ксьондів до приходів, де немає постійного ксьондза. Цей захід безумовно позначиться на зниженні відвідування віруючими костелів, виконанні релігійних обрядів і сприятиме розпаду громад, які знаходяться у радіусі від 3 до 7 км від костела, де є постійний служитель культу». Активних ксьондзів (Гладисевича з Полонного Хмельницького області, Усиського з Золочева Львівської області, Кизмака з Мукачєвого Закарпатської області) влада перереєструвала з більших парафій на дрібніші «з метою обмеження, а також зручнішого контролю за діяльністю ксьондзів» [1, Оп. 4. — Спр. 237. — Арк. 70].

Механізм ліквідації на місцях діючих релігійних громад проходив за типовою схемою: спочатку конфісковувався храм шляхом розірвання договору оренди, потім позбавлявся реєстрації парафіяльний священик і вже після того не залишалося перешкод для зняття з реєстрації громади. Саме таким чином припинила своє легальне існування римокатолицька громада м. Станіслава. Спочатку обласний виконавчий комітет звернувся із судовим позовом до настоятеля костела ксьондза Я.Павіланіса щодо порушення громадою умов оренди приміщення, пам'ятки архітектури XVII ст: громада впродовж десяти років оренди не проводила у приміщенні капітальні ремонтні роботи. Облвиконком вимагав від громади сплатити за ремонтні роботи понад

400 тис. крб. (з яких віруючі спромоглися зібрати трохи більше 3 тис. крб.) і розірвати договір аренди. Міський суд у лютому 1960 р. задовольнив позов у частині розірвання договору аренди, і костел 16 квітня було закрито. Вже 10 червня того самого року обласний уповноважений РСРК знімає з реєстрації ксьондза за звинуваченням у перетворенні костела на «нелегальний центр недобитих залишків уніатських мракобісів», збиранні коштів на ремонт костелу поза його стінами, підготовці дітей до першого причастя, небажанні здати владі ключі від будівлі костелу та «інших порушеннях радянських законів про культу», які в рішенні не уточнюються. Тоді ж уповноважений звертається до виконкому Станіславської облради з поданням про зняття з реєстрації громади, і 21 червня рішенням виконкому облради громада римо-католиків Станіслава знімається з реєстрації як «нечисленна і така, що не має будинку для моління». Рішення скеровується до уповноваженого РСРК при Кабінеті Міністрів СРСР для затвердження; останнє було оперативно отримане 12 липня 1960 р. з формулюванням «зняття релігійної громади католиків у м. Станіславі у зв'язку з розпадом» [3, Оп. 2. — Спр. 54. — Арк. 128—129, 132—133, 136—138, 145]. Формально законну процедуру було дотримано, громада більше не псувала статистику державних органів влади щодо скорочення релігійної мережі в країні й вважалася такою, що «саморозпалася».

У 1959 р. темпи наступу на релігію й церкву в СРСР дещо уповільнилися, але початок 1960 р. ознаменувався новою потужною хвилею адміністрування. Згідно з інформацією радянських контролюючих органів релігійність населення в країні зростала. Тому подальша діяльність режиму була спрямована на радикальне скорочення кількості духовенства як організаторів релігійного життя громад, як центру, довкола якого гуртуються віруючі.

21—22 листопада 1960 р. у Києві було проведено нараду уповноважених РСРК при Вінницькому, Житомирському, Закарпатському, Львівському, Тернопільському та Хмельницькому облвиконкомах, присвячену «посиленню контролю за діяльністю католицького духовенства та релігійних громад католиків на Україні» [1, Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 354—360]. Доповідаючи 30 листопада у відділ пропаганди і агітації ЦК КПУ про підсумки наради, уповноважений РСРК по УРСР К.Полонник зазначав, що, «зважаючи на

характер католицької церкви, де повним господарем завжди було духівництво, ми основну увагу у своїй роботі по контролю за діяльністю католицьких громад спрямували на позбавлення їх систематичного духовного керівництва, на звуження сфери впливу ксьондзів» [1, Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 348]. З цією метою обласні уповноважені були зобов'язані вжити таких заходів: кожного ксьондза було дозволено реєструвати тільки за однією громадою, заборонивши при тому відвідування інших громад. Виїзди ксьондзів до громад, що не мають постійного священнослужителя, було дозволено здійснювати не частіше одного разу на 2—3 місяці за наявності звернень з боку віруючих, уникаючи при тому видачі дозволів на приїзд ксьондзів до громад на особливо шановані католиками свята. Термін виїзду обмежено 2—4 днями. На місце померлих ксьондзів наказано нових не реєструвати; наказано встановити контроль за діяльністю кожного ксьондза, відвідувати костели під час богослужінь, слухати та аналізувати проповіді ксьондзів і систематично інформувати відповідні органи влади про їхній зміст і спрямованість. Обов'язково карати за кожне порушення законодавства про культу як з ксьондзів, так і виконавчі органи громад. Допомогати веденню ефективної атеїстичної пропаганди серед католиків, підтримуючи тісний зв'язок з лекторами-пропагандистами та редакторами газет і радіо для передачі їм інформації з життя католицьких громад, публікація якої може бути використана для відриву віруючих від релігії [1, Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 348—349, 355]. Це була програма, спрямована на знищення структур Римо-католицької церкви в Україні.

Обласні уповноважені у доповідях на листопадовій 1960 р. нараді в республіканській РСРК зазначали, що «вжиті заходи з обмеження роз'їздів ксьондзів до релігійних громад, які не мають постійних служителів культу, себе виправдали. Тривала відсутність ксьондза в громаді веде поволі до затухання її діяльності» [1, Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 354].

У 1960 р. в УРСР було закрито 20 костелів і, відповідно, знято з реєстрації 20 громад, кількість ксьондзів скоротилася до 48 осіб на 133 легально існуючі громади. Щодо діяльності уповноважених РСРК у відповідних областях, то за розпорядженням Києва «вона і далі має бути спрямована на використання всіх законних можливостей для обмеження

сфери впливу католицького духовенства, скорочення сітки католицьких громад» [2, Оп. 24. — Спр. 5116. — Арк. 330].

Попри розгортання жорсткого наступу на Римо-католицьку церкву, віруючих і духовенство українська влада змушена була констатувати мізерність досягнених результатів. У звіті уповноваженого РСРК по УРСР за 1960 р. містилася констатація неприйнятної для влади факту: «Католицька церква, попри скорочення мережі громад, міцно втримує свої позиції. Кількість віруючих все ще велика. Відвідуваність костелів, що обслуговуються ксьондзами, висока» [2, Оп. 24. — Спр. 5297. — Арк. 74—75].

16 березня 1961 р. Рада Міністрів СРСР затвердила підготовлену за вказівкою ЦК партії «Інструкцію зі застосування законодавства про культу», якою майже чверть століття керувалися у своїй діяльності усі причетні до сфери релігійно-церковного життя органи влади в країні. На усій території СРСР «Інструкція» запроваджувала жорсткі обмеження в діяльності релігійних організацій, чимало з яких, однак, на той час увійшли вже у повсякденну практику державних органів України. «Інструкція» обмежувала діяльність релігійних громад виключно відправленням культу в стінах храму. Ведення усіх господарських і фінансових справ передавалося в руки виборних органів, а функції духовенства обмежувалися виключно відправленням богослужінь і треб. Підпадали під заборону притаманні релігійним організаціям соціальні, благодійні ініціативи. Заборонялося створювати при громадах дитячі, молодіжні, жіночі гуртки, організувати паломництва, мати бібліотеки, використовувати зібрані кошти на відновлення занепадаючих храмів та монастирів, надавати допомогу жебракам, яких чимало підгодовувалося при храмах, тощо [10, с. 3—16].

На рубежі 1950—1960 рр. набуває поширення т. зв. «індивідуальна атеїстична робота» з віруючими, що зводилася до погроз і покарання окремих осіб за участь у релігійному житті чи родинне виховання дітей у релігійному дусі. Проте в римо-католицькому середовищі України пропагандистські заходи влади натикалися на серйозний внутрішній опір, який владі так і не вдалося зламати і який вона пояснювала виключно слабкістю атеїстичної пропаганди. Уповноважений РСРК по УРСР К. Полонний звертав увагу партійного керівництва республіки на те, що адміністративні заходи проти РКЦ в Україні дають потрібний

ефект, але цього замало. «Гірше з науково-атеїстичною пропагандою серед католиків, надто індивідуальною: її, по суті, нема. [...] Католиків на Україні понад 100 тис. По кількості віруючих католицька церква посідає в республіці друге місце (після православ'я). Отож боротьба з католицькою церквою в системі нашої антирелігійної пропаганди повинна посісти чільне місце, чого на сьогодні нема. І лекції, і виступи преси спрямовані, головним чином, проти православ'я і сектантства [...]. Але якщо ми все-таки маємо в пресі заяви православних і різних сектантів про вихід з релігійних громад і розрив з релігією, то подібних заяв католиків годі шукати — їх немає в жодній газеті. Ні за цей рік, ні за минулий, ні за попередній» [2, Оп. 24. — Спр. 5408. — Арк. 208—209].

Керівництво республіканської РСРК, усвідомлюючи низьку ефективність вживаних заходів на згортання релігійності в римо-католицькому середовищі України, вийшло 22 грудня 1961 р. з пропозиціями до вищого партійного керівництва посилити ці заходи з урахуванням місцевої специфіки.

Висувалася пропозиція поставити перед директивними органами СРСР питання про закриття католицьких семінарій в Литві, які постачали кадри духовенства для римо-католицьких громад по усьому Радянському Союзу, в т. ч. й для України. «Ксьондзів там уже підготовлено стільки, що їх вистачить на багато років для всіх католицьких громад СРСР, не тільки Литви», — зазначалось у доповідній за підписом К.Полонника. Другим пунктом пропозицій було прохання РСРК до партійного керівництва «схвалити нашу лінію на дальше згортання інституту ксьондзів на Україні, в першу чергу в Закарпатській області». Далі йшли детальні пропозиції, що стосувалися Міністерства культури УРСР, Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР, Політвидаву УРСР, а також газет, комітетів радіомовлення і телебачення областей, де має поширення римо-католицизм, щодо розгортання цілеспрямованої науково-атеїстичної антикатолицької роботи з використанням «місцевого фактажу». Усі антикатолицькі матеріали пропонувалося «обов'язково рецензувати» в апараті уповноваженого Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів УРСР. Уповноважений РСРК по УРСР запевняв партійні органи, що «всі ці заходи разом із посиленням контролю за діяль-

ністю кожної католицької громади і кожного ксьондза будуть сприяти дальшому скороченню католицької сітки на Україні» [2, Оп. 24. — Спр. 5408. — Арк. 209—210].

З середини 1961 р. влада в Україні посилила практику конфіскації культових споруд у релігійних громад, що виявилася найдієвішим засобом ліквідації «релігійної сітки» із застосуванням методів адміністративного тиску. Радою Міністрів УРСР було ухвалено дві відповідні постанови: «Про деякі факти марнотратства і надання допомоги церковникам у відбудові та реєстрації діючих церков, як пам'яток архітектури на території республіки» (9 травня) та «Про виключення зі списків пам'яток архітектури УРСР об'єктів, які не мають визначної цінності» (14 червня).

Після прийняття другої постанови з державного реєстру пам'яток архітектури було вилучено 364 об'єкти, через півроку запропоновано зняти з обліку ще 137, а протягом 1962—1963 рр. вилучено ще 241 будівлю. Лише на Львівщині з 73 костелів, які перебували під охороною держави згідно з постановою Ради Міністрів УРСР від 23 березня 1956 р., в новому реєстрі 1961 р. залишилося лише 54 храми. Загалом в Україні на кінець 1964 р. нараховувалося закритими 701 «типова культова споруда», з яких 543 становили римо-католицькі храми [6, с. 6—8; 1, Оп. 2. — Спр. 449. — Арк. 1].

Ще трагічнішою була доля звичайних храмів і молитовних будинків, які не підпадали під категорію пам'яток архітектури. Їх із прийняттям урядової постанови 1961 р. сотнями почали знімати з реєстрації, прирікаючи на руйнацію і нищення (а громади — на «саморозпад»). Якщо у 1960 р. було знято з реєстрації 747 храмових споруд, то у 1961 — вже 997, а у 1962 р. — 1144. Найбільше храмів було закрито у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Хмельницькій та Вінницькій областях, регіонах традиційного поширення католицизму [8, с. 73].

Українських керівних органів влади віддавна непокоїла неможливість тотально проконтролювати прибутки релігійних організацій, парафіяльного духовенства, тоді як з місць надходили відомості про зростання прибутків громад та активну участь віруючих у релігійних практиках, щедрі пожертвування під час богослужінь. Уповноважений РСРК по УРСР у доповідній записці від 30 листопада 1960 р. привертав увагу вищого партійного керівництва країни до

факту зростання реальних доходів католицького духовенства та можливе їх приховування від оподаткування: «Приміром, прибуток ксьондза Ужгородського костельу за весь 1959 рік становив 27 570 карбованців, а за 9 місяців 1960 року — 25 800 крб. Сільські ксьондзи (на Закарпатті. — *Авт.*) заробляють до 15—20 тис. карбованців на рік. Це суми, що їх духовництво показує для оподаткування, а фактично заробіток ксьондзів може бути більший» [2, Оп. 24. — Спр. 5205. — Арк. 350]. Навесні 1962 р. було ухвалене рішення про переведення духовенства країни на тверді оклади, щоби унеможливити отримання ними будь-яких інших «прибутків». Священиків, які продовжували отримувати плату безпосередньо від віруючих, десятками знімали з реєстрації.

Напередодні літа 1962 р. сильного удару по релігійних організаціях було завдано запровадженням квитанційного обліку здійснення релігійних обрядів: хрещень, вінчань, похоронів, коли духовенство у спеціальних книгах зобов'язане було реєструвати не лише факт здійснення обряду, але й прізвища, паспортні дані, адреси його учасників. Радянські посадові особи мали прямий доступ до інформації такого роду, що нерідко ставало причиною переслідувань віруючих за місцем роботи або навчання. Запроваджений контроль дозволяв до рубля відстежувати пожертви віруючих і уповноважені на місцях звітували до Києва, що, наприклад, під час богослужінь у Пасхальні дні 1962 р. римо-католики Житомирської громади жертвували 300 руб., тоді як у минулому році пожертви становили 375 руб., віруючі Бердичева — 60 руб., а с. Покоставка Коростишівського р-ну — 47 руб. [1, Оп. 2. — Спр. 426. — Арк. 17—18].

Усупереч політиці влади на скорочення кількості римо-католицьких громад і духовенства, прибутки Римо-католицької церкви в Україні упродовж цих років зростали. На Закарпатті у 1963 р. прибутки РКЦ зросли у 2 рази, порівняно 1962 р. Прибутки восьми храмів Житомирської області у 1962 р. становили 7 555 руб., а у 1963 р. — 16 669 руб., храмів м. Львова у 1962 р. — 36 044 руб., а у 1963 р. — 42 314 руб. [2, Оп. 24. — Спр. 5908. — Арк. 71—73].

Уповноважені на місцях приступили до виконання розпорядження про переведення духовенства на тверді оклади, оскільки вважалось, що такі заходи «сприятимуть, насамперед, підризу матеріальної основи у священнослужителів та релігійних громад, обмеженню діяльності ксьондзів,

скороченню кількості обрядовості тощо». Уповноважений РСРК по Львівській області М.Савичев у доповідній записці до республіканського та союзного апарату РСРК від 12 грудня 1962 р. звітував про те, що «священнослужителі Львівської області станом на 10.12.1962 р. повністю уклали угоди з римо-католицькими громадами про перехід на тверді оклади (від 150 до 300 руб. на місяць)». За наслідками проведення кампанії з переведення духовенства області на тверді оклади місцевий уповноважений РСРК висноував, що «ці заходи більшість ксьондзів зустріли позитивно [...] і лише в одному костелі, його служитель культу м. Мостиська Салетник Едуард, переведення ксьондзів на тверді оклади зустрів небажано» [1, Оп. 2. — Спр. 373. — Арк. 63].

Про те, що у своїх висновках Львівський уповноважений видавав бажане за дійсне свідчить велика кількість скарг, що їх представники римо-католицьких громад області відразу ж почали надсилати спочатку до республіканської, а потім і до союзної Рад у справах релігійних культів. Уже у січні 1963 р. союзний апарат РСРК почав скеровувати уповноваженому по УРСР скарги місцевих римо-католиків для відповідного реагування, зокрема й віруючих зі згаданого Мостиська Львівської області, Полонного Хмельницької області [1, Оп. 2. — Спр. 401. — Арк. 4, 11]. Голова римо-католицької громади у Полонному І. Вільховський у скарзі до Москви заперечує добровільний характер переведення ксьондза на твердий оклад та введення квитанційного обліку треб, оскільки такі дії було вчинено за наказом обласного уповноваженого, який з цією метою викликав до себе голову громади. Представники громади доводили, що не мають достатньої кількості коштів, аби утримувати спеціального працівника, який мав би вести відповідний облік коштів. Крім того, на парафії у Полонному віруючі ніколи не платили за відправлення треб і таке нововведення, йшлося у листі, викличе невдоволення серед них, а прибутки ксьондзів завжди точно документувалися і відповідно до цього сплачувалися податки. Оскільки жодних інших роз'яснень, окрім усного наказу уповноваженого РСРК по Хмельницькій області, громада не отримала, її голова звертався до Москви з проханням повідомити про офіційні розпорядження державних органів влади з цих питань та їхній зміст [1, Оп. 2. — Спр. 401. — Арк. 5—6].

Наведений документ свідчить як про примусовий характер впровадження нових розпоряджень влади, так і про закритий характер переважної більшості документів, якими користувалися партійні та державні органи влади у роботі з релігійними організаціями. Віруючі не мали жодного доступу до цих документів, що робило їх абсолютно беззахисними перед сваволею партійно-державної машини. Проте навіть представники відповідних державних органів на місцях були необізнані з документами, якими керувалися у своїй роботі вищі інстанції, коли приймали відповідне рішення чи спускали вказівки до виконання. Коли уповноважений РСРК по Луганській області звернувся до республіканського уповноваженого ознайомити представників органів влади низового рівня з нормативно-правовою базою, що регулювала тогочасну державну політику щодо релігії та церкви, то отримав з Києва відповідь: «За винятком Декрету РНК РСФРР «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», а також постанови ЦК КПРС від 10 листопада 1954 р. з іншими документами..., керівники районів ознайомитися не зможуть. Цих постанов на місцях немає і вони туди не надійдуть» [1, Оп. 2. — Спр. 450. — Арк. 101—104].

У розпал хрущовської антицерковної кампанії українське керівництво РСРК звернулося 15 травня 1962 р. з пропозиціями до вищого партійного керівництва республіки та РСРК при Раді Міністрів СРСР щодо застосування специфічних заходів з обмеження діяльності «римо-католицького культу» в країні. Йшлося про безпосереднє втручання у релігійне життя громад з пропозицією поширити нововведення також у Білорусі та республіках Прибалтики. Українське керівництво пропонувало центру зобов'язати керівництво громад скоротити кількість міністрантів (асистентів) під час відправи богослужіння до одного—двох і не більше; заборонити асистувати ксьондзам дітям та підліткам (як це узвичаєно в католицькій Церкві) і надати такий дозвіл лише особам після сорока років; скоротити кількість сповідей одного віруючого до однієї на рік; внести корективи у «майове набоженство» з тим, щоб ліквідувати вечірні молитовні зібрання, натомість замінивши їх спеціальними молитвами на вранішній месі тощо [2, Оп. 24. — Спр. 5589. — Арк. 56—57]. Апарат союзного уповноваженого РСРК навіть на хвилі антицерковного наступу в СРСР не міг не висловити свого негативного ставлення до таких явно

протизаконних пропозицій українських підлеглих: «[...] Рада зазначає, що пропозиції стосовно питань внутріцерковної діяльності викликають сумніви в їхній правильності й доцільності. По цим питанням бажана усна розмова. Просимо Вас, якщо немає перепон, приїхати до Москви для переговорів» [1, Оп. 2. — Спр. 371. — Арк. 64]. На цьому етапі антицерковного наступу центральна влада все ще воліла зберігати видимість законності у своїх діях, залишаючи «реальну політику» на рівні конфіденційних перемовин і вказівок.

Останнього, але найжорстокішого, наступу на церкву в СРСР було покладено рішеннями червневого пленуму ЦК КРПС 1963 р., який у надзвичайно складних внутрішніх економічних і політичних умовах, що склалися на той час в країні, переводив увагу партії та народу з реальних гострих проблем сьогодення на пошук «внутрішніх ворогів», рішучу боротьбу з «буржуазними пережитками», тобто релігією і церквою, що так тоді стали називатися [11, с. 8—9, 21—26]. До антицерковної кампанії на цьому етапі найактивніше підключилися органи КДБ, його вище керівництво.

На виконання рішень вищого політичного керівництва країни ЦК Компартії України прийняв, відповідно, дві постанови «Про поліпшення атеїстичної роботи серед трудящих, які перебувають під впливом релігійного сектантства» (22 січня 1964 р.) та «Про заходи щодо посилення науково-атеїстичного виховання населення в республіці» (2 січня 1964 р.) [2, Оп. 8. — Спр. 3116. — Арк. 21—22; Спр. 3120. — Арк. 37]. Ці партійні документи стали легітимацією масових протизаконних дій партійних комітетів та державних органів влади на усіх рівнях, панування беззаконня у політиці щодо релігії та церкви. Адміністративне свавілля чиновників позбулося будь-яких обмежень. Усе це викликало масове обурення та рішучий спротив у лавах усіх без винятку релігійних організацій СРСР, наростав активний опір віруючих переслідуванням з боку влади, набирала сили дисидентський рух. До захисту свободи совісті в СРСР активно у цей час долучилися досі пасивні міжнародні організації, західні політичні та громадські діячі [9, с. 389].

Найскладнішою ситуація виявилася в Українській РСР, де, з одного боку, було зосереджено найвищий відсоток релігійних громад СРСР, а з другого, влада якої нехтувала законними обмеженнями у своїх діях задовго до того, як це

стало реальністю в інших радянських республіках. 14 травня 1964 р. ЦК Компартії України, запобігаючи вибухонебезпечній ситуації в республіці, змушений був ухвалити постанову «Про факти грубого адміністрування деяких місцевих органів влади щодо віруючих», в якій піддано критиці найодіозніші факти порушень релігійних прав, зокрема методи фізичної розправи над віруючими, застосування силових методів для розгону молитовних зібрань тощо, наказано відповідним органам привести практику адміністрування у відповідність до чинного законодавства [2, Оп. 8. — Спр. 3124. — Арк. 53].

З полегшенням духовенство та віруючі сприйняли рішення жовтневого (1964 р.) Пленуму ЦК КПРС про усунення з посади першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова, особа якого в країні та за кордоном асоціювалася із розгорнутою на рубежі 1950—1960 рр. антицерковною кампанією в СРСР. Нові партійні лідери задля зняття критичної напруги у релігійно-церковному середовищі країни та уникнення соціального вибуху, а також покращання міжнародного іміджу СРСР мусили вдаватися до невідкладних заходів з виправлення ситуації.

Із завершенням антицерковної кампанії 1958—1964 рр. принципові підходи радянського режиму до питань релігійного життя в країні залишилися незмінними, йшлося лише про неможливість застосування в оновленому історичному контексті тих методів, до яких влада була призвичаєна від часів сталінських репресій і які воліла б застосовувати й надалі, але не мала можливості. Нові обставини вимагали нових методів «подолання релігійних пережитків», що влада й продовжувала робити, але менш брутально, цинічно і зухвало, тобто з врахуванням наслідків хрущовських антирелігійних гонінь.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). — Ф. 4648.

2. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1.

3. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО). — Ф. 388.

4. [Б.а.] «Усилить научно-атеистическую работу» //Коммунист. — 1958. — № 17.

5. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940—1960-х років: політологічний курс. — К.: Світогляд, 2005.

6. Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Досвід і проблеми охорони пам'яток історії та культури в 60—80-х роках // Охорона, використання та пропаганда пам'яток історії та культури в Українській РСР (Зб. методичних матеріалів у 6-ти частинах). — Ч. 4. — К., 1989.

7. Єленський В. Морозна «відлига». Про антицерковну кампанію кінця 50-х — початку 60-х років // Маршрутами історії / Упорядн. Ю.І.Шаповал; редкол.: Ф.М.Рудич, Курас І. Ф. та ін. — К.: Політвидав України, 1990.

8. Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50—60-х років на Україні // Український історичний журнал. — 1991. — № 10.

9. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939 — 1964 гг.). — М.: Крутицкое Патриаршее подворье, 1999.

10. Инструкция по применению законодательства о культах. — М., 1961.

11. Ильичев Л.Ф. Очередные задачи идеологической работы партии. Доклад на Пленуме ЦК КПСС 18 июня 1963 г. — М.: Политиздат, 1963.

Юрій Друк

РЕФОРМА ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

У статті розв'язано актуальне наукове завдання, що полягає у визначенні впливу реформування і розвитку політичної системи країни на модернізаційні процеси у сфері державного управління. Актуальність дослідження проблеми політико-адміністративної модернізації суспільства і держави зумовлена, передусім, тим, що всі зміни в системі державного управління (приведення різноманітних елементів і механізмів системи у відповідність до практики державотворення) відбувалися і надалі відбуваються за рахунок модернізації.

Ключові слова: реформа політичної системи, модернізація системи державного управління, модернізаційні процеси, політико-адміністративна модернізація

Yuriy Druk. Reform of the political system in the context of modernization of the system of state administration An actual scientific task which consists in determination of influence of reformation and development of the political system of country on modernization processes in the field of

state administration is untied in the article. Actuality of research of problem of politically administrative modernization of society and state is conditioned, foremost, that all changes in the system of state administration (bringing of various elements and mechanisms of the system to conformity with practice of creation of the state) took place and continue to take place due to modernization.

Key words: reform of the political system, modernization of the system of state administration, modernization processes, politically administrative modernization

Постановка проблеми. В суспільно-політичних процесах, до яких ми з повними підставами маємо віднести процеси державного управління, ключове значення відводиться людському виміру, потребам та інтересам людей, що помітно впливає на визначення перспектив обрання різноманітних сценаріїв і напрямів розвитку. Актуальність дослідження проблеми політико-адміністративної модернізації суспільства і держави зумовлена, передусім, тим, що всі зміни в системі державного управління відбувалися і надалі відбуваються за рахунок модернізації.

Аналіз останніх досліджень. Певною мірою зазначена проблематика вже знайшла відображення у вітчизняній літературі. Вагомий внесок у розробку питань проблеми модернізації системи державного управління зробили М.Алмонд, С.Верба, В.Бичек, С.Здіорук, С.Конончук, Г.Зеленько, І.Кресіна, Д.Котляр, С.Конончук, В.Луговий, М.Михальченко, Є.Перегида, В.Токовенко, В.Тертичка, Г.Чернов та ін. Особливості політико-адміністративної модернізації в контексті концептуальних підходів транзитології досліджували А.Мельвиль, С.Липсет, С.Кен-Рюн, Д.Торрес. Особливу увагу привертають дисертаційні дослідження В.Тертички «Державна політика: Аналіз і впровадження в Україні» [19] та В.Токовенка «Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в процесі модернізації політико-адміністративної системи України» [20], автори яких цілком слушно зазначають, що проблеми модернізації системи державного управління потребують подальшої розробки. У зв'язку з цим виникає потреба визначення пріоритетів, проведення свого роду ранжування зазначених проблем.

Цілі та завдання статті. Проаналізувати передумови та обґрунтувати необхідність реформи політичної системи як інструменту модернізації системи державного управління.

Основний зміст статті. Пріоритетною функцією політико-адміністративної системи є створення сприятливих умов для реалізації прав і свобод людини і громадянина, забезпечення реального впливу громадян на процеси формування та реалізації державної політики.

Проте від декларацій до запровадження дієвих механізмів їх реалізації вельми велика відстань. Тому особливої уваги заслуговує аналіз проблеми вдосконалення форм прямої демократії, належного використання можливостей такої її форми, як вибори.

Актуальність аналізу різних аспектів виборчого процесу (виборів) в Україні зумовлена такими факторами: в Україні за слабкої розвиненості інститутів громадянського суспільства можливістю присутності в публічній політиці для пересічного громадянина залишаються майже виключно вибори; останні вибори до українського парламенту відбулися вже за пропорційною системою, відповідно до якої політичні партії є єдиним суб'єктом формування вищого законодавчого органу держави. «Насправді, мова йде про те, що політичні партії, як правило, зорієнтовані на владу, отже, організовують населення (електорат) на боротьбу за її завоювання, створюють структури та виховують активістів для розподілу й утримання влади. Ця найсуттєвіша характеристика політичної партії є визначальною для її організаційної структури та окреслення пріоритетності здійснення функцій. Саме тому зміна владних відносин (особливо коли ці зміни мають системний характер) примушують змінюватись і самі партії» [1, с.278]. Використання пропорційної виборчої системи сприятиме політичній структурізації суспільства, зберігаючи можливості виборців голосувати не лише за партійний список, а й за конкретні політичні особистості. [2, с.21].

Використовуючи пропорційну систему виборів, натикаємося на ряд суттєвих перешкод, адже ця система потребує наявності декількох потужних і сильних партій. Як зазначив про особливості функціонування партій в Росії А.Салмін (значною мірою це справедливо й для України), у попередні роки «одна з основних функцій політичних партій — політичне лобювання певних інтересів — виконувалася головним чином іншими інститутами за

допомогою інших систем відносин. Переважно, так би мовити, на партикуляристській, а не на універсалістській основі — навіть у представницьких органах, не кажучи про бюрократію» [3, с.12].

Як свідчить практика, партії потрапляють в парламент в основному внаслідок коаліційних об'єднань, які є нестабільними, оскільки, крім мети потрапити в парламент, не мають інших підстав для співробітництва. Основою для нього могло б стати прагнення сформувати уряд і спільно реалізовувати урядову політику. Крім того, ефективність реалізації закону про вибори за пропорційною виборчою системою слід розглядати в контексті створення умов для розвитку ефективної партійної системи. До того ж сьогодні партіям довіряє не більше 20% громадян, а їх членами є лише 6% [4]. Таким чином, за партії вимушені голосувати ті громадяни-виборці, які взагалі не довіряють будь-якій партії. Отже, постає завдання визначити перспективи проведення дійсно партійних виборів.

Ідеальною, так би мовити, функцією виборів, а отже, і призначенням виборчої системи є найбільш правильне відображення побажань виборців. Проте цілком очевидно, що виборча система є не просто інструментом забезпечення представництва різних політичних сил, що спираються на певні прошарки населення, а ще й інструментом впливу на співвідношення причетних до виборів політичних сил. Таким чином, виборча система може розглядатись як інструмент відображення і як засіб впливу. Баланс законодавчої і виконавчої влади повинен заради того, щоб мати право називатися демократичним, бути укоріненим у суспільстві, а не існувати як взаємопоборювання та взаємоутиски влади. В Україні відчуження влади від суспільства спостерігається як на етапі формування влади (делегування повноважень закінчується в період формулювання завдань для виконавчої влади), так і на етапі несення політичної відповідальності [5].

Передвиборчі парламентські марафони 2006 та 2007 рр. давали змогу спостерігати дедалі яскравіші прояви цього процесу. Як не парадоксально, але наближення виборів сприяло реальній політичній структуризації та досягненню феномену природи сучасної української влади. Особливість цієї структуризації полягає у визначенні джерел підтримки і реального потенціалу владно-підприємницько-політичних угруповань.

Як прояв суспільного інакомислення і незадоволення наявним режимом, а також вияв соціального незадоволення існуючим порядком і ініціювання змін та оновлення суспільства в інтересах самого суспільства можна пояснити появу опозиції. На жаль, українська опозиція сьогодні працює лише на висловлення незадоволення, протистояння — так, як воно подається опозиційними силами, — видається на кшталт війни між двома принципово протилежними світами, де опоненти не просто не хочуть, але принципово не можуть зрозуміти один одного. Щодо української опозиції, то можна погодитися з думкою М.Михальченка, що в Україні поняття «опозиція» має троїстий характер. Є сили, які відверто заявили про своє опозиційне ставлення до Президента та уряду, створили опозиційні фракції і групи в парламенті. Є сили, які з деяких питань перебувають в опозиції до влади, а в деяких підтримують владу. Але є політичні лідери та рухи, які в понеділок в опозиції, а в четвер — уже друзі влади без пояснення своєї політичної позиції [6].

Історія свідчить, що запровадження загального або часткового виборчого права супроводжувалося дискусією про метод, за яким це право повинно реалізуватися. Наявне розмаїття теоретико-концептуальних підходів загалом можна розділити на дві течії: представники першого підходу основною характеристикою виборчої системи вважають можливість впливу на наявну політичну ситуацію; другого — призначенням виборчої системи вважають відображення в представницькому органі голосів виборців. Поширення набула й така точка зору: виборча система є способом розподілу посад між кандидатами та партіями, переводу голосів в місця.

Необхідно зауважити, що змішана система, притаманна здебільшого посткомуністичним режимам, у політологічних дослідженнях розглядається як компромісний варіант перехідного періоду між авторитарним комуністичним суспільним устроєм та майбутньою демократією. І якщо на початку 90-х рр. ХХ ст. вона розглядалася як крок уперед у здійсненні демократичних реформ, то на сьогодні вона є скоріше ознакою затягнутих транзитивних процесів.

Можна виділити декілька проблем, що постають за використання змішаної виборчої системи. По-перше, виникає потенційна загроза того, що законодавчі органи, обрані за змішаними системами, як, наприклад, в Україні та Росії,

матимуть певний розлам за мандатною відмінністю. По-перше, за змішаної системи депутати забезпечують представництво місцевих інтересів у законодавчому органі, а бажання задовольнити місцеві вимоги часто негативно впливає на стан партійної дисципліни в парламенті. Водночас у пропорційній частині змішаної виборчої системи майбутнє депутата визначається партійним списком. Таким чином створюється загроза того, що обраний законодавчий орган може розколотися під час голосування з важливих питань. По-друге, депутати, які покладають надії на переобрання за партійними списками, демонструють більшу лояльність до перебування в певній фракції, ніж мажоритарники, за якими стоять виборці певних округів і які не завжди мають достатню мотивацію для постійного перебування у певній фракції [7, с. 5].

У контексті вищезазначеного чинний Закон України «Про вибори народних депутатів України» впроваджує важливу норму стосовно права участі у виборах, а саме: про фінансову заставу замість збору, що є важливим кроком до збільшення прозорості виборчого процесу, зменшення фальсифікацій і зловживань.

Однак залишається ряд важливих проблем. Наприклад, навряд чи доцільно обмежувати пропагування політичними суб'єктами своєї позиції і діяльності визначеним терміном один раз на чотири роки за тих умов, коли політичні партії мають невисокий ступінь довіри у населення і, відповідно, незначний вплив на політичне життя країни, що, безумовно, стримує процес політичної структуризації суспільства. Подолання негативних моментів у виборчому процесі вимагає зняття часових обмежень на політичну (зокрема, на передвиборчу) агітацію.

Запровадження пропорційної виборчої системи певним негативним чином відобразилося на функціонуванні органів місцевого самоврядування: по суті, ліквідується зворотний зв'язок між депутатами і виборцями, адже за пропорційною системою виникає відірваність органу місцевого самоврядування від безпосередніх потреб виборців. Пропорційна система за нинішньої структури органу місцевого самоврядування (рада — голова) призводила до протистояння між цими суб'єктами управління у разі, якщо більшість представляла одну політичну силу, а голова — протилежну. У зв'язку із цим останні місцеві вибори пройшли за змішаною системою.

Серед управлінців у регіонах поширена також думка, що для підвищення відповідальності депутатів сільських, селищних, міських голів перед членами територіальної громади право висунення кандидатів поряд з політичними партіями слід надати зборам виборців за місцем проживання.

Як можемо бачити, для того, щоб політична реформа була ефективною, вона повинна торкатися не лише вищих органів влади, а й глибинних структурно-функціональних перетворень на всій владній вертикалі. «Проведення лише політичної реформи, а вона передбачає тільки зміну верхівки влади (де змінюються повноваження Президента, Верховної Ради і Кабінету Міністрів), нічого не дасть. Радше навпаки — ускладнить систему управління ще більше, ніж є нині. Що далі? Чи потрібен нам такий стан, коли стратегічні рішення ухвалюватиме Верховна Рада, на яку не має впливу громада — люди навіть не можуть відкликати депутата?» [8].

Розглянуті проблеми дають повне право зробити висновок, що вдосконалення виборчого законодавства як одного із найбільш дієвих інструментів реформування системи державного управління на шляху демократичних перетворень має великий позитивний ресурс. Разом з тим, саме суперечливі дії політиків і політичних сил, представлених у парламенті, спрямовані на відстоювання корпоративних або вузькополітичних прагматичних інтересів, створили ситуацію, за якої, як визнає Л. Кравчук, депутати нерідко вимушені йти на відверту фальсифікацію політичної суті виборчої системи і за якої уряд перетворюється, фактично, на заручника конфлікту їхніх суперечливих інтересів. [9, с.4]

Не викликає сумніву, що удосконалення виборчого законодавства на сучасному етапі державотворення необхідно розглядати як чинник забезпечення конституційних прав кожного громадянина, зміцнення управлінської системи, творення громадянського суспільства.

Варто зазначити, що на першому етапі становлення української держави партії виступали скоріше як знаряддя руйнування старої політичної системи, а не як засіб побудови нових політико-владних відносин. Виконання переважно деструктивної функції більшістю українських партій у поєднанні з відсутністю ретельно розроблених програм державницької діяльності призвели до певної «дистрофії» вітчизняних політичних партій у сфері конструктивної політико-практичної діяльності. Це ускладнює орієнтування

електорату під час виборів, що приводить до вибору кандидатів від «більш зрозумілих» партій і не завжди відповідає дійсним інтересам виборця. На думку Г.Зеленько, через об'єктивні причини в політичному просторі України абсолютну перевагу отримали модернізаційні імпульси «згори»; через нерозвиненість політичних партій Україна виявилася приреченою на тривалий і суперечливий модернізаційний процес із численними відхиленнями [10, с.143-144].

Недосконалою є система зворотних зв'язків між виборцями та політичними партіями, представленими в парламенті. Ряд партій, за які проголосували виборці, втратили свої фракції у парламенті, а відтак — і відповідні можливості впливу на законотворчий процес; натомість, можливостей впливу набули партії (їх фундатори та прихильники), що не брали участі у виборах. Такий стан справ ставить під сумнів саме поняття політичної відповідальності партій, обраних до парламенту, свідчить про недосконалу систему зворотних зв'язків між партіями та громадянами. Причини цього явища, яке суперечить принципам представницької демократії, полягають у: недосконалості відповідних положень Конституції України та чинного законодавства; низькій політико-правовій культурі депутатського корпусу; позаправовому впливі влади та фінансово-промислових груп на політичну структуру парламенту.

У Посланні Президента до українських парламентарів 2003 р. констатується: лише деякі партії мають чітку ідеологію, засновану не на корпоративних інтересах, а на реальних суспільних потребах, спираються на стабільну соціальну базу, постійно та системно, а не лише напередодні виборів працюють з населенням. Зроблено висновок, що нині партійна система України нездатна повною мірою виконувати свої функції і не відповідає реальним потребам суспільства. Отже, новий етап трансформаційних процесів вимагає формування потужних загальнонаціональних партій [11, с. 23].

Аналіз процесу створення політичних партій дає змогу виявити певну залежність його інтенсивності та характеру від наступних чинників: змін у законодавстві про політичні партії; соціальної структуризації суспільства та запиту на створення ідеологічних партій; адміністративного впливу на створення партій; потреби легалізації і захисту інтересів фінансово-промислових груп та окремих бізнесменів; суб'єктивних чинників (зокрема, особистих амбіцій представників

партійно-політичної еліти). Отже, значна частина партій створюється та діє не у відповідь на соціальний запит як інститути формування та просування інтересів широких суспільних верств, а як інструменти (засоби) політичної легалізації і боротьби інтересів окремих груп та осіб, що прагнуть або утримати, або здобути владу. Природно, що такі партії створюються (активізуються) саме в ті моменти політичного життя, коли склад владного корпусу може або змінитися, або отримати підтвердження своєї легітимності — в моменти виборчих кампаній чи референдумів [12]. Усе це, безумовно, відбивається на ефективності функціонування політичних інститутів.

Низька інституціоналізація партійної системи сучасної України є складною перешкодою на шляху до консолідації українського суспільства. Ступінь інституціоналізації партійної системи можна визначити за наступними критеріями: стабільність міжпартійного змагання; укоріненість партій у суспільстві; легітимність партій та виборів; партійна організація. Для різних груп країн показник стабільності міжпартійного змагання становить: індустріалізовані демократії — 9,7; південноєвропейські країни — 15,7; пострадянські країни — 35,3. Методика підрахунку полягає в знаходженні суми змін у відсотках голосів, отриманих кожною партією на сусідніх у часі виборах одного рівня і діленні цієї суми на два. Отже, чим більша цифра, тим менше стабільності у міжпартійному змаганні [13, с.67-68, 71].

Особливості організації державної влади в Україні зумовлюють низький вплив політичних партій на формування та реалізацію державної політики в органах виконавчої влади. Відсутність у Конституції України положень про формування уряду політичними партіями, що обрані до парламенту та створили в ньому більшість, призводить до низького впливу політичних партій на процес формування та реалізації державної політики в органах виконавчої влади. Тому цей вплив реалізується, як правило, за принципом індивідуальних і колективних домовленостей між партіями, їхніми парламентськими фракціями та Президентом України, який здійснює кадрові призначення. Абсолютна більшість партій не має розвинутої мережі регіональних і місцевих осередків, а отже — відповідних організаційних ресурсів для проведення як систематичної партійної роботи, так і передвиборчої кампанії.

Необхідно констатувати, що проведення виборів ініціює і активізує ідеологічну діяльність партій, роботу партійних ідеологів, зокрема у напрямі визначення пріоритетів суспільно-політичного розвитку суспільства і держави, їх системної трансформації та модернізації. Головними елементами реалізації програми інтеграції політичної системи України до Євросоюзу є санація і модернізація. Першочергові заходи санації — розслідування під контролем громадськості злочинів вищих посадовців; ліквідація партій — філій олігархічних угруповань; санація політичного істеблшменту, створення системи антикорупційної фільтрації.

Оскільки останні парламентські та місцеві вибори засвідчили про помітне посилення впливу регіональної еліти на виборчий процес, то, на думку представників регіональних властей, є доречним дозволити реєстрацію партій з регіональною програмою суспільного розвитку [14, с. 11]. За умов, коли українські партії представляють в загальнонаціональному вимірі лише кілька відсотків громадян, доцільно було б, замість загальнонаціонального партійного списку, ввести регіональне партійне представництво, яке діє в переважній більшості демократичних європейських країн. Поряд із цим можна погодитися з думкою Ю. Вовк, що єдиний прийнятний для України шлях — це збереження унітарних засад за певної економічної децентралізації, чіткому розподілі повноважень центру і областей [15, с. 19].

Проведення парламентських виборів за пропорційною системою дає політичним партіям шанс значно підвищити свій статус у політичній системі країни і стати повноцінними суб'єктами формування влади. Головний позитив партійної влади полягає в тому, що ця влада перестає бути анонімною, знеособленою, а принцип її формування стає більш прозорим і зрозумілим для суспільства, оскільки вибори за пропорційною системою є реальним механізмом здійснення політичної відповідальності партій. Якщо ж виходити з інтересів становлення демократичної політичної системи і демократизації органів державної влади, то, як стверджують І.Кресіна і Є. Перегуда, слабкий вплив партій на останні зумовлений слабкістю (організаційною, ідейною тощо) політичних партій [16, с. 27]. У свою чергу, практична відстороненість політичних об'єднань від цивілізованого впливу на державне управління зумовлює реалізацію формальної партійності в Україні переважно як політичних клубів.

Серед головних необхідних передумов піднесення ролі партій до рівня повноцінних суб'єктів політичної системи: 1) чітке структурування парламенту, передусім формування стійкої парламентської більшості, здатної забезпечувати ефективну законотворчу діяльність у взаємодії з урядом; 2) забезпечення максимального представництва інтересів соціальних груп і регіонів; 3) підвищення політичної активності та правової культури громадян, стимулювання процесів творення громадянського суспільства.

Головним питанням для суспільства, що перебуває на перехідному етапі свого розвитку, є не стільки «чистота принципів» і «повна демократичність» основних демократичних інститутів, скільки їх демократичність у сполученні з ефективністю. Досить актуальним слід вважати побудоване на порівнянні пострадянських і західних політичних систем твердження про те, що основні політичні інститути в пострадянських країнах не є демократичними і завжди були позбавлені демократичного змісту, що є досить загрозливим, оскільки полегшує ліквідацію цих інститутів під приводом їх «недемократичності» [18, с. 403].

Сучасні процеси демократизації українського суспільства досить часто закордонні політики, політологи, ЗМІ судять саме з позицій сучасної демократії розвинених країн світу, не враховуючи того, що Україна не повинна копіювати інститути цих країн і у всьому керуватися їх досвідом. Різноманітність та різномасштабність трансформаційних процесів у країнах світу з якісно іншими вихідними умовами, порівняно з українськими практикою та цілями адміністративної реформи, зумовлюють практичну неможливість проведення широких паралелей та узагальнень українського та закордонного досвіду. Водночас, проблема формування демократичних інститутів у процесі конституційної модернізації є однією з ключових проблем цього процесу, оскільки внаслідок неадаптованості цих інститутів до умов і традицій українського суспільства, за недостатньої підтримки демократичних інститутів політичною елітою і населенням спостерігаються численні «збої» в їх функціонуванні, аж до прямої їх дискредитації.

Ключовою проблемою, від вирішення якої багато в чому залежить ефективність функціонування політичних інститутів, органів державної влади, є надання їх діяльності соціального спрямування (творення соціальної держави),

можливість за їхньої допомоги здійснювати соціальну політику в інтересах усіх пересічних громадян.

Висновки. У найзагальнішому плані, даючи оцінку сучасному етапу розвитку українського суспільства, як транзитно-кризового, певною мірою можна стверджувати, що воно перебуває в стані соціальної конфліктності, чітко простежуються конфлікт інтересів, постійні суперечності між різними суб'єктами політичної системи, суспільно-політичного життя, що є об'єктивним показником актуальності проведення політичної реформи.

1. Гонюкова Л. Політичні партії в політичних системах, що змінюються // Збірник наукових праць Національної академії державного управління при Президентові України. — Випуск 1/2005.

2. Жданов І., Якименко Ю. Останній бастион демократії? //Дзеркало тижня. — 2003. — №13 (438). — 5 квітня.

3. Салмин А. Избирательные системы и партии: выбор выборов // Политика. — 2004. — № 1.

4. Центр чего? На вопросы «proUA» о группе «Центр» отвечает народный депутат Украины Станислав Косинов /Иван Адамчук// [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.proua.com>.

5. Конончук С. Конституционные возможности для реформирования политической системы /УНЦПИ. [Електронний ресурс]. — Режим доступу <http://www.glavred.info>

6. Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. — Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. — 488 с.

7. Erik Herron. The causes and Consequences of Fluid Factional Membership in Ukraine: paper presented at the 97-th annual meeting of the American Political Science Association, San Francisco.

8. Реформу треба проводити дуже швидко. Розмова з А. Чемерисом, ректором Львівського регіонального інституту Національної академії державного управління при Президентові України //Львівська газета. — 2005. — № 673 (107). — 16 червня.

9. Кравчук Л.М. Держава і влада: досвід адміністративної реформи. — К.: Інформаційно-видавничий центр «Інтелект». — 2001. — 192 с.

10. Зеленюк Г. «Навздогінна модернізація»: досвід Польщі та України. — К.: КРИТИКА. — 2003. — 216 с.

11. Послання Президента України до Верховної Ради України. Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році. — К.: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України. — 2003. — 478 с.

12. Лаптин В.В., Пантин В.И. Политические ориентации и политические институты в современной России: проблемы коэволюции //Полис. — 1999. — №6.

13. Mainwaring S. Party Systems in the third Wave //Journal of Democracy. — Vol. 9, №3.

14. Політична реформа як засіб демократизації українського суспільства. Матеріали науково-практичної конференції. м. Харків.— Х.: Видавництво ХарПІ УАДУ «Магістр», 2006. — 152 с.

15. Вовк Ю. Ідея федералізму в Україні в контексті посилення впливу регіонів // Право України. — 2004. — № 10.

16. Кресіна І., Перегуда Є. Політична реформа: проблеми і перспективи // Віче. — 2003. — №2.

17. Чернов Г.Ю. Социально-массовые явления: исследовательские подходы. — Дубна: «Феникс+», 2002. — 208 с.

18. Политические институты на рубеже тысячелетий. — Дубна: «Феникс+», 2001. — 480 с.

19. Тертичка В. В. Державна політика: Аналіз і впровадження в Україні: Автореф. дис... докт. наук з держ. управління: 25.00.01 / Національна академія державного управління при Президентові України. — К., 2004. — 36 с.

20. Токоленко В.В. Оптимізація взаємодії політичного керівництва та державного управління в процесі модернізації політико-адміністративної системи України: Дис... докт. наук з держ. управління. — К.: Національна академія державного управління при Президентові України. — 2004. — 375 с.

Надія Пеліванова

ОРГАНИ САМООРГАНІЗАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ В УКРАЇНІ ЯК ІНСТИТУТИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті розглядається сучасний стан розвитку органів самоорганізації суспільства. Висвітлюються проблеми реалізації потенціалу органів самоорганізації населення як ефективного інституту місцевого самоврядування та громадянського суспільства, а також пропонуються шляхи їх вирішення.

Ключові слова: органи самоорганізації населення, інститути громадянського суспільства, місцеве самоврядування, законодавство.

Nadiya Pelivanova. The citizens' self-organization bodies as an institute of local government and civil society. In this article the present state of development is analyzed. The problems of the realization of effective institute of local government and civil society potential by citizens' self-organization bodies are considered. The author offers the ways of decision of such problems.

Key words: citizens' self-organization bodies, civil society institutes, local government, legislature.

Невід'ємною ознакою сформованості громадянського суспільства є розвиток різноманітних форм соціальної активності населення та його самоорганізації. Шляхом самоорганізації громадяни і громада загалом самостійно визначають форми, методи і модель власної системи самоврядування. Особливу роль у реалізації ініціатив громадян у місцевому розвитку громади відіграють органи самоорганізації населення (далі – ОСН). ОСН є складовою частиною місцевого самоврядування та являють собою також інститут локальної демократії, елемент громадянського суспільства, колективну форму реалізації права громадян на участь у місцевому управлінні. Останнім часом питання визначення юридичної природи та правового статусу ОСН, проблеми організації та напрями їх діяльності стали предметом пошуку багатьох науковців. Зокрема, теоретичним підґрунтям цього дослідження слугували праці В.Бондаренка, О.Орловського, О.Остапенко, Д.Кольцової, Н.Мішиної, М.Пітцика, Т.Щербань, А.Дуди, В.Прошка, В.Кравченка, А.Крупника.

Метою статті є розгляд сучасного стану розвитку ОСН, висвітлення проблем реалізації потенціалу ОСН як ефективного інституту місцевого самоврядування та громадянського суспільства та обґрунтування шляхів їх розв'язання.

Аналіз сучасного стану розвитку ОСН дозволяє виокремити такі позитивні тенденції: 1) зростання кількості ОСН та поширення практики використання громадянами цього інституту для захисту інтересів територіальної громади; 2) розширення сфери діяльності ОСН у системі місцевого самоврядування; 3) розвиток нових форм співпраці з органами місцевої влади.

1. Протягом останніх років інтенсифікувався процес розвитку місцевої самоорганізації. За результатами дослідження, проведеного ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення» протягом 2006—2008 рр. у містах Луганську, Миколаєві, Одесі, Полтаві, Прилуках та Рівному, 59,1% респондентів зазначили, що ОСН активно використовувалися як основна форма локальної демократії [1, с. 37]. Відповідно до даних Державного комітету статистики станом на 1 січня 2011 р. кількість ОСН зі статусом юридичної особи на території України протягом року збільшилася з 1152 до 1210 [2].

2. За роки функціонування ОСН у них з'явилися нові ролі та напрями діяльності. Зокрема, Д.Кольцова виокремлює такі ролі ОСН у сучасних умовах: контролер (спостереження і контроль за наданням мешканцям комунальних, соціальних і адміністративних послуг); регулятор (регулювання дій представників територіальної громади для забезпечення блага всіх мешканців цієї території); постачальник послуг; посередник між органами місцевого самоврядування (далі — ОМС), органами влади, населенням та бізнесовими структурами; а також каталізатор (підвищення різних видів громадської активності населення, підприємців, органів державної влади та місцевого самоврядування в напрямі сприяння подальшому розвитку території) [3, с. 9-10].

Основними напрямками діяльності ОСН залишаються покращання житлово-комунальних послуг, забезпечення благоустрою території та інформування громадян про діяльність органів місцевої влади. Разом з тим, коло функцій ОСН розширюється. Поширеною стала практика здійснення ОСН соціального захисту громадян. Зокрема, комітети самоорганізації населення Києва, Макиївки разом зі співробітниками районних органів з праці і соціального захисту, охорони здоров'я й соціального забезпечення населення постійно обстежують матеріально-побутові умови одиноких громадян похилого віку, які потребують стороннього догляду, інших найменш захищених верств населення з метою надання їм матеріальної допомоги, доставки додому безкоштовного або пільгового харчування.

Важливим напрямом діяльності ОСН стає охорона громадського порядку. Так, у Маріуполі керівники ОСН співпрацюють з дільничними інспекторами міліції у здійсненні заходів щодо припинення правопорушень громадян, ліквідації незаконних пунктів прийому кольорових металів тощо, повідомлення про які надходять від цих органів.

Збільшується кількість ОСН, серед пріоритетних напрямів діяльності яких є здійснення заходів з охорони довкілля, ліквідації наслідків стихійного лиха, проведення робіт з благоустрою, озеленення й утримання в належному стані садиб, дворів, вулиць, майданів, парків, кладовищ, братських могил.

Особливого значення набуває інтегративна функція, яка полягає у зміцненні міжособистісних зв'язків, об'єднанні зусиль людей в інтересах усіх і кожного. Практика роботи

ОСН у м. Луганськ й Луганській обл. демонструє, що вони створювалися задля вирішення житлово-комунальних і соціальних проблем, налагодження відносин між громадою й житлово-експлуатаційними комісіями, обслуговуючими організаціями, відновлення довіри людей до органів влади. Саме об'єднання зусиль членів територіальної громади спочатку для створення, а пізніше і здійснення допомоги в діяльності ОСН створюють передумови для ефективної діяльності такого органу з розв'язання певних проблем місцевого значення, які не завжди відомі ОМС [4].

3. За даними опитування у ряді міст України найбільш активну участь громадські структури у співпраці з ОМС беруть у таких сферах, як благоустрій території (66,8%), вивіз сміття (45,5%), організація дозвілля (44,3%), покращання екологічної ситуації (42,6%) та робота ЖЕКів (37,9%) [1, с. 38, 5, 43].

Дедаді частіше предметом такої взаємодії стає планування розвитку територіальної громади. Прикладами успішної взаємодії ОСН із місцевою владою у прийнятті рішень щодо розвитку територіальних громад можна назвати досвід міст Києва, Черкас, Одеси, Миколаєва, Херсона, Нової Одеси, Вознесенська, Івано-Франківська, Макиївки, Луганська, Алчевська, Артемівська, Дніпропетровська, Фастова, Бердянська, Севастополя, Луцька та багатьох інших. Результатом активної діяльності ОСН зазначених територіальних громад стає внесення пропозицій громади до програм економічного та соціального розвитку міст, безпосередня участь членів ОСН у процесі розробки Статуту та інших локальних нормативно-правових актів.

Аналіз стану співпраці ОСН з органами місцевої влади дозволяє виокремити форми такої взаємодії:

— *залучення ОСН у розв'язання пріоритетних проблем громад з використанням механізму соціального замовлення.*

Залучення на конкурсній основі ОСН як виконавців соціальних проектів дозволяє місцевим радам ефективніше вирішувати такі завдання, як соціальний захист інвалідів, боротьба із бездомністю, дитячою безпритульністю та бездоглядністю, профілактика СНІДу, ВІЛ-інфекції та наркоманії, захист і покращання стану навколишнього середовища та навіть розвиток туризму. Крім того, використання механізмів соціальних замовлень дозволяє залучати позабюджетні додаткові ресурси та, відповідно, значно економити бюджетні кошти.

— делегування місцевими радами ОСН додаткових повноважень;

Поступово зростає кількість місцевих рад, які розуміють переваги від делегування ОСН своїх окремих повноважень. Зокрема, Миколаївська міська рада делегувала ОСН повноваження з управління об'єктами житлового господарства органам самоорганізації населення. У Макіївці за рішенням міської ради комітети самоорганізації населення наділені повноваженнями щодо складання протоколів про адміністративні правопорушення. Алчевська міська рада делегувала ОСН ряд повноважень, серед яких, наприклад, залучення на договірних засадах коштів населення на будівництво, розширення, ремонт і утримання об'єктів соціальної інфраструктури та на заходи щодо охорони навколишнього природного середовища.

— вироблення місцевими радами стратегій розвитку ОСН;

Програми розвитку ОСН прийняті та реалізуються у ряді міст: Одесі, Миколаєві, Харкові, Києві, Кривому Розі, Кіровограді, Полтаві, Бердянську та деяких інших. Найбільш поширеними елементами таких програм є практичні заходи щодо вдосконалення нормативно-правової бази діяльності ОСН, розвитку їх взаємодії з органами міської влади, покращання фінансового та матеріальнотехнічного забезпечення діяльності ОСН, інформаційно-методичного забезпечення роботи, підвищення професійного рівня активістів самоорганізації, залучення ресурсів ОСН до вирішення місцевих проблем. На реалізацію заходів, передбачених місцевими програмами, виділяються кошти місцевих бюджетів. Так, у 2010 р. в міському бюджеті на діяльність органів самоорганізації населення м. Києва було заплановано витратити 2 млн 909 тис. грн, на виконання відповідної місцевої програми у 2010 р. у місцевому бюджеті м. Одеси передбачається фінансування у обсязі 1 223,91 тис. грн, м. Бердянська—206 тис. грн.

Незважаючи на покращання розвитку ОСН, позитивні результати їх діяльності ще не можна назвати стабільними. **Однією із основних перешкод недостатньої дієвості ОСН є недосконалість правового забезпечення їх функціонування.** Вже багато років дослідники відмічають такі проблеми правового регулювання діяльності ОСН, як невизначеність правової природи ОСН; ускладнену процедуру їх створення; неврегульованість переліку делегованих повноважень ОСН

та їх взаємовідносин з місцевими радами, організаціями громадянського суспільства та бізнесовими структурами; фактичну підконтрольність та фінансову залежність ОСН від місцевих рад; відсутність чіткого правового регулювання їх неприбуткового статусу; недостатнє унормування проблем функціонування територіальних громад на місцевому рівні, зокрема в сфері практичного засвоєння інструментів локальної демократії [6].

У контексті реформування Конституції України особливої актуалізації набуває питання визначення правового статусу ОСН. Відповідно до ст.140 Конституції України сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна [7]. Отже, у чинній Конституції законодавець не вказав на ОСН як на одну із форм локальної демократії. Стаття 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» відносить ОСН до системи місцевого самоврядування і визначає їх як «представницькі органи, що створюються частиною жителів, які тимчасово або постійно проживають на відповідній території в межах села, селища, міста» [8]. Така неоднозначність правової природи ОСН викликала ряд заходів щодо оновлення конституційного регулювання їх статусу. Найбільш поширеною пропозицією серед науковців є визначення ОСН на конституційному рівні як окремої складової системи місцевого самоврядування [9, с. 204-214; 10, с. 131-137; 11, с. 84-91; 12]. Водночас, Проект Закону України про внесення змін до Конституції України, внесений за президентства В. Ющенко до розгляду 31 березня 2009 р., не передбачав у системі місцевого самоврядування такого елемента, як органи самоорганізації населення [13]. Відповідно, до ч.5 ст.155 цього проекту місцеве самоврядування мало б здійснюватися жителями громад як безпосередньо, так і через ОМС — власні представницькі ОМС, голів громад, представницькі ОМС, що представляють спільні інтереси громад, та їх виконавчі органи. У Статті 156 проекту Конституції зазначалося, що єдиним представницьким ОМС громади є рада громади.

У рамках всенародного обговорення проекту Конституції, поданого за президентства В.Ющенко, 22 вересня 2009 р. були проведені міжрегіональні муніципальні слу-

ханья «Конституційні засади організації місцевої влади», в яких взяли участь представники Львівської, Вінницької, Закарпатської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької областей. У своїх пропозиціях до конституційного тексту громадськість зазначила про необхідність визначення інституту органів самоорганізації населення як елементу системи місцевого самоврядування.

Отже, вважаємо доцільним врахувати зауваження громадськості та під час подальшого реформування Конституції залучити ОСН до системи місцевого самоврядування. Пропонуємо наступну редакцію ч.3 ст.140 чинної Конституції: «Місцеве самоврядування здійснюється жителями громад безпосередньо, через органи місцевого самоврядування — власні представницькі органи місцевого самоврядування, голів громад, представницькі органи місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси громад, та їх виконавчі органи, а також через органи самоорганізації населення».

Суттєвою перешкодою ефективності ОСН є низький рівень соціальної мобілізації територіальних громад. У переважній більшості населених пунктів не напрацьована практика залучення ОСН до муніципального розвитку та покращання умов існування їх жителів перш за все через неготовність громадян брати участь у процесі самоврядування власною територією. На базі Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів (ІПКК) Національної академії державного управління при Президентові України в рамках Програми розвитку та інтеграції Криму ПРООН відділом НІСД у 2009 році було проведено експертне опитування керівників ОСН та посадових осіб місцевого самоврядування АРК. За результатами цього дослідження основною проблемою створення та розширення діяльності ОСН в Україні опитувані керівники ОСН вважають саме свідомісну складову (26%). Інші проблеми група респондентів ОСН оцінила таким чином: фінансово-економічний стан — 16%, правове забезпечення — 14%, адміністративно-управлінська — 8% та інституційна складові — 8%.

Крім того, головними причинами для населення виникнення потреби у створенні ОСН їх керівники вважають необхідність вирішення злободенних питань побутового рівня (37,2%) та проблем матеріально-фінансового забезпечення

(18,2%). Лише 11,6% цієї групи респондентів зауважили, що активна громадянська позиція є головним поштовхом до виникнення ОСН. Така громадянська пасивність спричинена наступними факторами: психологічним (психологічний синдром соціального інфантилізму та соціальної безпорадності, неготовність захищати свої права та зневіра в саму можливість їх захисту); соціальним (недовіра до ОСН як до інструментів захисту прав громадян та брак почуття колективної відповідальності за якість життя у суспільстві); інформаційним (загальна необізнаність громадян про свої права та механізми їх захисту і брак поінформованості про позитивний досвід захисту інтересів громадян органами самоорганізації населення).

Основною проблемою у налагодженні конструктивного діалогу між ОСН та представницькими органами місцевого самоврядування є відсутність розуміння останніми ролі ОСН. Переважна ж більшість місцевих рад не вбачає в ОСН рівноправних партнерів. Разом з тим, деякі представницькі ОМС почали усвідомлювати переваги своєї співпраці з ОСН щодо розв'язання місцевих проблем (покращання житлово-комунальних послуг, забезпечення благоустрою території, соціальний захист населення та інші). У той же час, вони доволі скептично ставляться до надання ОСН рівних можливостей у процесі формування муніципальної політики. У рамках експертного опитування представники ОМС найбільшу кількість голосів з максимальним значенням показника оцінки «5 балів» віддали таким напрямам діяльності ОСН, як «вирішення побутових проблем» та «економічний розвиток території». Майже 68% респондентів оцінили необхідність такого напрямку діяльності ОСН як політичний вплив лише в межах 0—2 балів. Отже, очевидним видається традиційний підхід ОМС Криму до сприйняття ОСН або філіалами ЖЕКів та недооцінки їх можливостей як суб'єктів політичного управління, або конкурентами. Про подібне ставлення органів місцевого самоврядування до ОСН в інших регіонах України свідчить доволі низький рівень регламентації на локальному рівні механізму, форм та сфер взаємодії цих суб'єктів.

Унеможливає функціонування ОСН як потужного інституту розвинутого громадянського суспільства та ефектної форми розгортання місцевої демократії їх фінансова залежність від ОМС. Оскільки головним джерелом фінан-

сової основи діяльності ОСН залишаються кошти відповідного місцевого бюджету, доволі поширеною практикою серед місцевих рад стає використання умов фінансової залежності ОСН. По суті, ОСН, який має утримувати баланс між громадою та місцевою владою, за фінансової підтримки з боку місцевої ради ігнорує актуальні для громадян проблеми.

Висновки:

1. У процесі реформування правового забезпечення функціонування ОСН, на нашу думку, дуже важливо зберегти їх дуалістичну природу. Адже вона дозволяє цій інституції найбільш ефективно вирішувати проблеми територіальної громади в межах власних та делегованих місцевими радами повноважень та, разом з тим, забезпечити дієвий механізм соціальної активізації громадян.

2. Серед напрямів подальшого удосконалення правового регулювання діяльності ОСН варто відзначити:

— окреслення кола питань, які не можуть ухвалювати місцеві ради без участі ОСН;

— закріплення виняткової компетенції ОСН;

— визнання ОСН підзвітними, підконтрольними та відповідальними перед місцевими радами лише в частині делегованих повноважень;

— спрощення процедури створення ОСН;

— встановлення переліку делегованих повноважень ОСН та порядку передачі місцевими радами таких повноважень, відповідного майна та фінансів;

— визначення статусу актів ОСН та ступінь обов'язковості їх виконання фізичними та юридичними особами;

— закріплення за ОСН некомерційного господарського статусу;

— встановлення рівнів ОСН з розподілом повноважень між ними;

— встановлення обов'язку представницьких органів місцевого самоврядування прийняти статут територіальної громади.

3. Налагодженню конструктивного діалогу між ОСН та місцевою владою сприятиме регламентація на локальному рівні питань створення повноважень, діяльності ОСН та затвердження Порядку легалізації органів самоорганізації населення, Порядку делегування ОСН окремих повноважень

відповідної місцевої ради, фінансів та майна; затвердження Програм розв'язання пріоритетних соціальних проблем з використанням механізму соціального замовлення; уведення до регламентів роботи місцевих рад положень щодо участі ОСН в їх діяльності та гарантії з боку органів місцевої влади реалізації ОСН своїх повноважень.

4. Підвищити рівень громадської активності у розв'язанні місцевих проблем уявляється можливим шляхом: 1) надання громадянам інформаційної допомоги щодо їх прав та можливостей впливати на рішення місцевої влади та поширення позитивного досвіду розв'язання проблем місцевого значення; 2) впровадження заходів з організаційно-методичної підтримки керівників ОСН та представників місцевих рад щодо підвищення ефективності та розширення форм їх співпраці у процесі спільного прийняття муніципальних рішень і розвитку територій; 3) підтримки на державному рівні технологій реалізації місцевими радами цільових місцевих програм сприяння самоорганізації населення та реалізації місцевих ініціатив.

5. Проблема фінансової залежності ОСН від ОМС може бути вирішено шляхом залучення альтернативних джерел фінансування їх діяльності, що потребує забезпечення сприятливого режиму оподаткування благодійницької діяльності. Разом з тим, необхідно розширювати практику участі ОСН в конкурсах на отримання соціального замовлення для розв'язання пріоритетних проблем територіальних громад. Подальші дослідження автора будуть присвячені дослідженню питань громадської участі у розв'язанні проблем територіальної громади, а також вивченню міжнародного досвіду самоорганізації населення.

1. Стан локальної демократії в містах України: роль громад та органів місцевого самоврядування. Аналітичний звіт за підсумками виконання проекту «Моніторинг діяльності органів місцевого самоврядування у сфері розвитку локальної демократії» / За ред. В.І. Брудного, А.С. Крупника, О.С. Орловського. — Одеса: ХОББІТ ПЛЮС, 2008. — 168 с.

2. Показники Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України (ЄДРПОУ) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

3. Кольцова Д.В. Органи самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування: Автореф. дис... канд. наук з держ. управління: 25.00.04. / Донецький держ. ун-т управління. — Донецьк, 2007. — 20 с.

4. Остапенко О.Г. Функції органів самоорганізації населення: поняття та загальна характеристика [Електронний ресурс] / О.Г. Остапенко // Актуальні проблеми державного управління. — 2009. —

№1(35). — Режим доступу до журн.: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Apdu/2009_1/doc/3/06.pdf

5. Моніторинг діяльності органів місцевого самоврядування щодо створення умов для розвитку громадських організацій та органів самоорганізації населення. Аналітичний звіт за підсумками виконання проекту «Вплив місцевої влади на розвиток третього сектору» / В.І. Брудний, А.С. Крупник, О.С. Орловський. — Одеса: ХОББІТ ПЛЮС, 2008. — 152 с.

6. Удосконалення нормативно-правового забезпечення діяльності органів самоорганізації населення: Збірник матеріалів Четвертої всеукр. наук.-практ. конф., 20—21 грудня 2008 року, Одеса. / Одеський суспільний інститут соціальних технологій, ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення» / За ред. О.С.Орловського, В.І.Брудного, А.С.Крупника — Одеса: ХОББІТ ПЛЮС, 2009. — 108 с.

7. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — ст. 141.

8. «Про місцеве самоврядування»: [З-н України від 21 травня 1997 року] // Відомості Верховної Ради України. — 1997. — № 24. — ст. 170.

9. Крупник А.С. Органи самоорганізації населення у системі місцевого самоврядування / А.С.Крупник // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. ОРІДУ. — О., 2006. — Вип. 2 (26).

10. Орловський О.С. Правовий статус органів самоорганізації населення / О.С.Орловський // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. — 2004. — № 2.

11. Щербань Т. Підвищення значення та ролі органів самоорганізації населення в системі місцевого самоврядування / Т. Щербань // Вісник центральної виборчої комісії. — 2008. — № 2.

12. Бондаренко В.Д. Визначення сучасного проблемного поля правового регулювання створення, діяльності та розвитку органів самоорганізації населення / [Електронний ресурс] / В.Д. Бондаренко // Теоретичні та прикладні питання державотворення. — 2009. — Вип. 4. — Режим доступу до журн.: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/tppd/2008-4/index.html>

13. Проект Закону про внесення змін до Конституції України № 4290 від 31.03.2009р.: Проекти законів [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=34882

Тетяна Василевська

ОСОБИСТІСНІ ЗРІЗИ СЛУЖІННЯ ЯК МІСІЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ

У статті аналізуються особистісні зрізи служіння як місії державної служби, розглядається етичний зміст служіння народу як служіння кожному громадянину країни, що виявляється й у діяльності держави в цілому, й у діях конкретних чиновників.

Ключові слова: етика державного службовця, місія державної служби, служіння, повага, особистість.

Tetiana Vasylevska. Personal service cuts as a public service mission. The article analyzes the personal service cuts as a public service mission, is considered ethical content as a service to people serving each citizen of the country, and it appears that the state activity in general, and in the actions of specific officials.

Key words: ethics of civil servants, public service mission, service, respect, personality.

Без розуміння призначення, місії державної служби неможливо сформувати її аксіологічну систему, реалізувати ефективну діяльність виконавчої влади, будувати відносини суспільної довіри та партнерства. Демократична організація державної влади, на відміну від авторитарних її форм, орієнтується на адекватну представленість особи у суспільному загалі. Тому актуальним постає аналіз особистісних зрізів служіння як місії державної служби.

Нині теми призначення бюрократії побіжно торкаються багато дослідників. Більш сфокусований її розгляд присутній у наукових студіях С.Васильєва та С.Малишева, Д.Джільберта, М.Захарова, М.Крозьє, А.Оболонського, М.Рудакевич, В.Черепанова та ін. Нами категорія служіння розглядається як така, що фіксує місію державних службовців у суспільстві; обговорюються сенс поняття служіння як служіння народу та служіння державі; виявляються два принципові підходи до призначення державного управління: як орієнтації на служіння, що виражає мету державної служби, та як орієнтації на надання послуг, що підкреслює спосіб, механізм служіння [2]. Однак нагальним стає аналіз особистісних зрізів служіння як місії державної служби, розгляд етичного змісту служіння народу як служіння кожному громадянину країни, що виявляється й у діяльності держави в цілому, й в діях конкретних чиновників.

Професійне призначення формує розуміння місця професії у суспільстві та відповідних вимог до працівників, не просто закладаючи поведінкові стандарти, а утворюючи особливий життєвий світ, світоглядні установки, образ життя професіонала. Кінцева мета діяльності професійної групи фіксується в її місії, яка задає ціннісно-нормативний і функціональний зміст професії.

Принцип служіння народові є смисловим ядром, навколо якого має вибудовуватися система професійних цінностей державних службовців. В демократично орієнтованій державно-управлінській етиці орієнтація на суспільне благо виявляється домінуючою.

Безумовно, феномен служіння має яскраво виражений моральний сенс, більш того, як зазначає Х. Ортега-і-Гассет, завжди в підпорядкуванні чомусь, в усвідомленні служіння та обов'язку полягає сутність моралі [9, с. 349].

Однак розуміння служіння як служіння монолітному народу, без індивідуалізації образу споживача державно-управлінських послуг призводить до ствердження хибних форм колективності та нехтування особистісним вектором служіння. Соціологізаторський підхід до ієрархії цінностей (де вищими вважаються цінності, орієнтовані на благо цілого — групи, спільноти, суспільства в цілому, а інтересами меншості, окремих осіб нехтується) перероджує демократію в охлократію, тобто владу деперсоніфікованої маси. Така побудова відносин між державою і громадянами впродовж останнього століття продемонструвала свою згубність.

Л.Мамут констатує, що тоталітарна державність особливо в ХХ ст. асоціюється з політичним жорстко зцементованим «ми» (народом, етносом, колом одновірців і т.п.). Монолітна політична цілісність вилучає особистісне начало, усереднює та уніфікує членів державно організованого суспільства; вона несумісна з єдністю, що досягається через політичне різноманіття всередині «ми» (курсив наш. — Т.В.). При цьому суб'єкт охоче ідентифікує себе з державою як із джерелом своєї власної значимості, гідності, життєвого успіху. Зобов'язаний своїм щастям колективності, що поглинула його, він щиро відчуває себе у вічному боргу перед нею. Примусово одержавлені колективності стають засобом придушення індивідуальності, автономії й ініціативи особистості. Прагнення до самостійних вчинків, до самодіяльності в публічно-правовому, політичному просторі не лише переслідуються інститутами тоталітарного ладу, але часто блокується «внутрішнім цензором» людини [7, с. 94].

Служіння народу як служіння кожному громадянину є вимогою, яку висуває до держави громадянське суспільство, сутнісними ознаками якого (поряд із розвитком ринкових відносин і політичним плюралізмом) є індивідуалістичні цінності, а основним імперативом — гасло «будь особою

(лицем) і поважай інших як осіб» (Гегель). Об'єднуючим началом демократичного суспільства може стати спільна погодженість визнати загальну орієнтацію на підтримку гуманізму та особистої гідності людини.

Економічне зростання, процвітання демократії та вибудова правової держави можливі лише на основі забезпечення прав людини, якими володіють всі особи людського роду від народження, незалежно від того, за якого політичного або соціально-економічного устрою вони живуть. Права людини часто називають моральними правами, які створюють навколо індивіда простір свободи, фіксують ідеї добра і справедливості та способи належного ставлення до особи; в той же час вони у правовій формі закріплюють ідею самоцінності людини. В країнах демократії моральні та юридичні права перетинаються, створюючи єдине суспільно-політичне поле для розвитку особи.

Права людини окреслюють свободи, які насамперед має поважати, оберігати та захищати держава. Без дійової державної влади не буде ані прав людини, ані громадянського суспільства (С. Холмс). Водночас, права людини обмежують владу державного апарату, ставлять заслін свавільному втручання держави в приватне життя особи. Починаючи з Локка, в політичній думці утвердилося переконання: права громадян мають моральні переваги над інтересами влади, законність урядів існує до тих пір, поки вони гарантують і захищають права своїх громадян. Тому, якщо державна влада порушує права громадян, вона «втрачає право вимагати від них покори і на законних підставах може бути скинута» [4, с. 298]. В процесі демократизації суспільства сфера прав людини постійно розширюється.

Від державних службовців очікується забезпечення позитивних (надання людині певних позитивних благ і можливостей) і негативних (захисту особи від втручання в приватне життя інших людей або державних інституцій) прав людини.

Українським законодавством виробляється правовий заслін зазіханням держави на права людини. Правові норми стоять на заваді і корисливим, і «турботливим» посяганням на особистість. Окресленню найважливіших конституційних прав і свобод громадян України присвячений розділ II Конституції України; в Законі України «Про державну службу» (1993 р.), в «Загальних правилах поведінки державного

службовця» (2010 р.) принцип служіння народу України доповнюється, серед інших, принципами гуманізму та пріоритету прав людини і громадянина, тим самим фіксує на правовому рівні особистісно орієнтовані ракурси служіння.

Згідно з принципами гуманізму та пріоритету прав і свобод людини і громадянина визнається особиста гідність, суверенітет і повага до кожної особи.

В явищі поваги практично підтверджується статус індивіда як самостійної, значимої особи («ціль у самій собі») та ставиться застереження маніпулюванню людьми, в т. ч. управлінським маніпуляціям. Особистість розглядається як самооцінна, незалежно від того, яку соціальну групу вона представляє та який внесок робить у суспільне виробництво. Вважається, що наявність у людини права на повагу не залежить від наслідків її дій. Тут фіксується глибоко гуманне ставлення до індивіда як до потенційно гідного, як до того, хто, незважаючи на певні вади характеру чи виховання, спроможний називатися представником людства. Звичайно, повага має свої градації, відтінки, які визначаються авторитетом, досягненнями та достоїнствами особистості. Але моральною свідомістю висувається вимога «попереднього» поважливого ставлення до особи як до автономного та раціонального діяча. Підкреслення значимості для оточуючих здобутків індивіда фіксується у терміні «пошана».

Право на повагу людської гідності особи є моральним правом і вимогою для створення на державній службі належних умов обслуговування громадян. Однак за оприлюдненими даними соціологічних досліджень в 1999 р. — 64,8%, а в 2005 р. — 62,2% респондентів заявляло, що права людини в Україні недостатньо дотримуються; при цьому, відповідно, лише 7,2% і 8,2% вважали, що в країні ці права дотримуються на достатньому рівні. В 2005 р. 16,4% респондентів відзначило, що протягом останніх 12 місяців вони відчували свою безпорадність перед свавіллям влади (в 1999 р. таких було 26,6%) [10, с. 68, 74]. За опитуванням, що проводилося компанією GfK Ukraine в березні 2011 р., 84% респондентів зазначило, що людям при владі байдуже про інших; 83% — погодилося, що більшість людей при владі намагаються отримати зиск за рахунок таких людей, як вони; 80% опитаних переконані, що їхня думка вже не має вагомого значення; 78% респондентів вважають, що

вони ніяк не впливають на події, які відбуваються навколо [12]. Такі дані є досить показовими.

У діяльності виконавчих органів влади дають про себе знати сформовані історично стандарти недооцінки людини, нехтування її правами, сприйняття громадянина як підданого, прохача, утриманця або скаржника. Слід зауважити, що громадяни, права яких держава не забезпечує, вимушені вживати тактику виживання, складовою якої виступає відсутність громадянської відповідальності та правовий нігілізм. Практика порушення прав людини, принципу поваги призводить до досить небезпечних моральних наслідків, які здатні зруйнувати соціальні зв'язки та соціальну солідарність, натомість виробити руйнівні для соціуму зразки протиправної поведінки.

Загострення проблеми відчуження влади від народу має різні вияви. Один із них — ставлення до громадян як до абстрактних величин, що почасти спричинене сучасними тенденціями суспільного розвитку (становленням інформаційного суспільства, швидким поступом в автоматизації, комп'ютеризацією сучасних управлінських процесів тощо). Ми звертали увагу на це явище (напр., [1, с. 67-74]).

Крім швидкого розвитку інформаційних технологій, на ставлення чиновника до громадянина значно впливає характер вибудови відносин між ними. За монологічних взаємодій бюрократа з громадянами втрачається зворотний зв'язок, розуміння їхніх безпосередніх потреб та інтересів, що особливо яскраво проявляється під час опосередкованого спілкування, прийняття управлінських рішень.

Відсутність особистісного ставлення до громадянина може мати, крім іншого, непередбачувані, на перший погляд, наслідки. В опитуванні, яке проводилося в ряді пост-соціалістичних країн Європи в 1996—1998 рр., громадян запитували — якому сценарію поведінки державних службовців вони віддають перевагу: тому, за якого чиновники ніколи не беруть хабарі і ніколи не роблять людям особливих послуг (веберівська система), чи тому, за якого вони іноді беруть подарунки і натомість роблять людям особливі послуги. Питання навмисно було поставлено так, аби показати, що подарунки та хабарі були ціною за гнучкість і повагу. Веберівська модель чіткого, але негуманного державного апарату не знайшла широкої підтримки в Україні — майже половина громадян (48%) зробила вибір на користь

системи взаємних дарунків і особливих послуг [8, с. 114]. Таку ситуацію можна пояснити неготовністю українського соціуму сприймати стиль роботи «раціональної бюрократії» внаслідок низької політичної та громадянської культури. Однак вважаємо, що проблема є не настільки однозначною, й припускаємо, що наше суспільство відторгає формальність і відсутність гнучкості у ставленні чиновництва до громадян.

У державно-управлінських взаємодіях повага представників бюрократії до громадян конкретизується, зокрема: у доброзичливості, готовності взяти участь у вирішенні справ особи, орієнтованості на співробітництво; у ввічливості та коректності (відсутності демонстрації надмірної зайнятості; уважному слуханні та вмінні почути; наданні можливості громадянину висловити свою точку зору; чіткому, короткому, послідовному, коректному викладенні інформації; аргументації, що орієнтована на особливості сприйняття людини); у точності (пунктуальності, точних формулюваннях, вчасності надання відповідей і послуг, виконанні рішень у визначені терміни, дотриманні слова) тощо.

Наприклад, демонстрацією поваги в практиці французької державної служби є те, що чиновники зобов'язані прийняти громадян на їх прохання, аби надати можливість останнім висловитися ще до винесення негативного рішення з їхнього питання.

Повага до громадянина мусить бути притаманна представникам усіх субординаційних рівнів державної служби, адже сповідування цього принципу, скажімо, у верхніх ешелонах державної служби і нехтування ними у низових структурах (або навпаки), так само як виконання цієї вимоги службовцями однієї і невиконання службовцями іншої установи, впливає на загальний образ державної служби, на укладання відносин довіри з громадськістю. Адже у громадян має бути впевненість, що під час звернення до державних органів їм сприятимуть у вирішенні їхніх проблем, допоможуть у всіх їх правомірних діях і вимогах.

Принциповим є те, що ідея пріоритету прав та свобод людини і громадянина має бути поєднана з ідеєю служіння всьому народу. Українські громадяни-індивіди й українське суспільство постають рівною мірою суттєво значимими, створюють і взаємно визначають один одного. Л. Мамут звертає увагу: у зіставленні прав і свобод індивіда зі всіма іншими політико-юридичними, моральними, культурними, духовними

та іншими цінностями помилковим буде визнання останніх соціальними благами другого розряду. Між правами і свободами громадянина та «колективного громадянина» (держави) існують відносини координації, а не субординації; ці права однаково важливі для існування соціуму. Досвід ХХ ст. показує, що кризи, конфлікти, потрясіння в мінімальному ступені супроводжують політичний розвиток, якщо досягається паритет прав, свобод та обов'язків окремого громадянина з правами, свободами та обов'язками «колективного громадянина» [6, с. 53].

Отже, служіння інтересам народу передбачає розуміння та сприяння реалізації потреб, очікувань, пріоритетів кожного з його представників.

Ідея служіння суспільству потребує реалізації і на рівні держави в цілому, і на рівні кожного державного службовця. Очікується, що поведінка представників бюрократії ґрунтуватиметься на прагненні найбільшого блага для суспільства та відповідатиме моральним цінностям, що прийняті у суспільстві як норма. Успішне виконання професійною групою своєї соціальної ролі значною мірою залежить від інтеріоризації кожним її представником основного призначення та напряду прикладання професійних зусиль. Ефективне управління суспільними процесами неможливе без пильної уваги до особистісного світу державних службовців. Нині обговоренню підлягають не лише ціннісні настанова державної служби, а й реально діючі орієнтації та мотивації чиновництва, смисли суспільного служіння для особистості кожного державного службовця.

Безумовно, якщо місія професії не є значимою для службовців, вона не може стати мотивом праці, предметом їх вольових зусиль. Нейтральне ставлення до справи та оточуючих не в змозі мотивувати волю або викликати емоційні реакції (Д. фон Гільденбрант). У мотивації проблема служіння для кожного постає в індивідуальному ракурсі – як служіння інтересам справи, обов'язку, загальному благу, істині, Батьківщині, Богові.

Н.Захаров на основі опитування російських державних службовців констатує, що екзистенціальним ідеалом чиновника є «вірність державним ідеалам», «дії в інтересах держави» (якій іманентно притаманно діяти в інтересах суспільства). Навіть тоді, коли деякі представники виконавчої влади ціллю державної служби називали «принесення

користі суспільству і людям», «користь суспільства» розумілася ними як служіння державі [5]. Такий підхід виправдовує відданість державних службовців державі, незалежно від того, чиї інтереси вона презентує, які цінності стверджує.

Чиновники в Болгарії, Словаччині, Чехії, Україні певною мірою погоджуються з демократичним формулюванням їхньої функції як «служіння народу» — констатують дослідники, що вимірювали суспільну ситуацію в цих країнах. Однак 55% українських посадовців, оцінюючи загальні тенденції у відносинах між пересічними громадянами і чиновниками, вважають, що порівняно з тим, що було в радянські часи, ці відносини погіршилися, 24 % переконані, що вони не змінилися, й 21% думають, що відносини поліпшилися [8, с. 176].

В Україні в останні десятиліття виявляється суттєва переорієнтація мотивів приходу й перебування працівників на державній службі. На відміну від часів недавнього радянського минулого, коли основними мотивами були — бажання бути корисним суспільству, заслужити повагу оточуючих, підвищити свій соціальний статус, сьогодні такими мотивами є — стабільність становища, гарантія постійної роботи, кар'єрне просування, покращання свого матеріального стану. «Постматеріальні» цінності, зокрема естетичні, інтелектуальні, цінності солідарності тощо, які в середовищі молодих управлінців, технічних керівників, журналістів, політиків, студентів у країнах Західної Європи стали головними мотивами трудової діяльності ще в 70-ті рр. ХХ ст. й дотепер, не є домінуючими мотивами професійного функціонування в Україні.

За експертним опитуванням українських державних службовців бажання «принести більше користі суспільству і державі», яке корелюється з місією професії, займає сьоме місце у рейтингу мотивів вступу на державну службу після «гарантованості постійної роботи, стабільної зарплати», «забезпечення стабільних перспектив свого соціального зростання», «прагнення заробити високу пенсію», «посісти престижне місце в суспільстві», «мати зв'язки, які можуть бути корисними в житті», «повніше реалізувати свої професійні якості» [3, с. 207].

Таким чином, проголошені орієнтири діяльності (в нашому випадку — орієнтація на служіння народу та забез-

печення прав людини) досить часто розходяться з дійсною мотивацією українських державних службовців. А домінування лише прагматичної та «матеріально зацікавленої» орієнтованості чиновництва може стати підґрунтям для спотворення цінностей етики державного службовця та неналежної поведінки.

Як пише М.Попович, коли розривається причинно-наслідковий ланцюг вчинку, «мотиви дій службовця вже не мають нічого спільного зі світом тих людей, які є об'єктом для інституції, що в ній цей службовець працює: він думає про підвищення престижу чи просування по службі, або й ні про що не думає, просто виконуючи накази та діючи як безвідповідальний механізм» [11, с. 258]. Безумовно ця ситуація не позбавляє чиновника відповідальності за наслідки його рішень і дій.

Але, на відміну від мотивації бізнесменів та незалежно від особистісних моральних установок державних управлінців, їхній професійний мотиваційний ряд включає хоча б формальну спрямованість на служіння загалу, яка є обов'язковою рольовою нормою і спричиняє вплив на їхню поведінку. Вивчення мотивації приходу та перебування в професії, з'ясування ступеня усвідомлення професійного призначення у суспільстві, пошук шляхів стимулювання добросесної праці — одна із нагальних потреб сучасної державної служби України.

Зазвичай стабільний статус, довготривалий або довічний найм ангажують на державну службу співробітників і підтримують їх лояльність до держави. В умовах реформування державного управління дія цих факторів може нівелюватися, що призводитиме до демотивації бюрократії. Така ситуація спонукає до пошуків нових чинників, що спонукатимуть представників виконавчої влади до якісної, етично чутливої, результативної діяльності.

Окрім іншого, гармонізувати й узгоджувати приватні та суспільні інтереси, мотивувати діяльність державних службовців на досягнення суспільних цінностей здатні відчуття співгромадянськості, усвідомлення себе частиною соціуму, патріотизм. Сильним мотиватором може стати й потреба в самоповазі, показником і стимулом для формування якої є вияв людяності та поваги.

Отже, служіння народу включає в себе необхідність дослуховуватися до інтересів кожного громадянина. Складо-

вою реалізації ідеї служіння в державному управлінні є повага до людини. Моральною свідомістю висувається вимога «попереднього» поважливого ставлення до особи як до автономного та раціонального суб'єкта. Для гуманістичного, демократичного розвитку державної служби необхідно на паритетних началах поєднувати ідею пріоритету прав та свобод людини і громадянина з ідеєю служіння всьому народу. Реалізація ідеї служіння на рівні кожного державного службовця потребує пильної уваги до особистісного світу працівників, ретельного вивчення мотивів приходу і перебування на державній службі та пошуку шляхів стимулювання мотивації до добросовісної праці.

1. Василевська Т. Етика державного службовця в умовах інформаційного суспільства / Т. Василевська // Духовність. Культура. Нація. Зб. наук. ст. Вип. 4. — Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2009.

2. Василевська Т. Категорія «служіння» в контексті етики державного службовця / Т. Василевська // Вісн. НАДУ. — 2004. — № 3.

3. Губа О.П. Удосконалення діяльності керівника в органах державної влади: теоретико-методологічний аналіз: Дис.... канд. наук з держ. упр.: 25.00.03 / Олександр Петрович Губа. — К., 2004. — 214 с.

4. Енциклопедія політичної думки; [пер. з англ.], за ред. Н.Лисюк. — К.: Дух і Літера, 2000. — 472 с.

5. Захаров Н.Л. Социальные регуляторы деятельности российского государственного служащего / Н.Л.Захаров. — М.: Изд-во РАГС, 2002. — 118 с.

6. Мамут Л.С. Государство: полюсы представлений / Л.С.Мамут // Обществ. науки и современность. — 1996. — № 4.

7. Мамут Л.С. Образ государства как алгоритм политического поведения / Л.С.Мамут // Обществ. науки и современность. — 1998. — № 6.

8. Мілер В. Звичаєва корупція? Громадяни та уряд у посткомуністичній Європі / Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т.; [пер. з англ. Д.Скляренка]. — К.: «К.І.С.», 2004. — 328 с.

9. Ортега-и-Гассет Х. Восстание масс / Х. Ортега-и-Гассет // Эстетика. Философия культуры / Х. Ортега-и-Гассет; [пер. с исп. А. М. Гелескула]. — М.: Искусство, 1991. — (История эстетики в памятниках и документах).

10. Панина Н. Украинское общество 1994—2005: Год Перелома. Социологический мониторинг / Н. Панина; Ин-т социол. НАН Украины. — К.: [б. в.], 2005. — 149 с.

11. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття / М.В.Попович. — К.: Сфера, 1997. — 290 с.

12. Українці не вірять, що їхня думка важлива для влади [Електронний ресурс] // Українська правда. — Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/news/2011/04/15/6110462/view_print/ — Назва з екрану.

ІВАН ФРАНКО: ПРОБЛЕМАТИКА ЕТИКИ БІЗНЕСУ КРІЗЬ ПРИЗМУ «ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ МОРАЛЬНОСТІ»

У статті привернуто увагу до однієї серед багатьох проблем, що порушувалися І.Франком — проблеми морально-етичного підґрунтя економічної діяльності австрійського суспільства другої половини XIX ст.

Oksana Gomot'uk. Ivan Franko on ethical background of business Activity in Austrian Society (the second half of XIX century). In the article come into a notice to one among many problems which was violated by I.Franko — problem of moral-ethic subsoil of economic activity of Austrian society of the second half of XIX century.

У пантеон видатних світочів української науки І. Франко увійшов як дослідник давнього письменства і народної словесності, історик України та її літератури, як літературний критик, етнограф, економіст, філософ, політичний і громадський діяч. Йому належить провідна роль у розробці наукових засад українознавства як цілісної системи знань про Україну та українців. І. Франко є автором більш ніж 4 тисяч творів і праць. Він один із небагатьох, хто писав кількома мовами (українською, польською, німецькою та ін.) і перекладав із 14 мов. Достатньо широкий діапазон проблематики франкових студій, чималий пласт яких усе ще не опублікований з огляду на належність до архівних фондів, проблему перекладу з польської, німецької та ін. мов формує благодатне поле для сучасного дослідника. Тим паче, що у радянський час були намагання «рятувати» широке коло читачів, особливо молодь від І.Франка як борця за самостійну Україну, «виводити» його з храму світочів українознавства; прищеплювати думку, що Мойсей народу був борцем з релігією як гальмом на шляху людського поступу [1, с.8], шляхом зіставлення текстів ряду праць В.Леніна та І.Франка зроблено нереальний висновок «о вероятности их заочного знакомства» [2, с.7]. Це було однією з причин, що за часів УРСР видавалися не всі, а в прямому розумінні — вибрані твори Каменяра. Усе це дає нам підставу певною мірою реалізувати заклик відомого вченого-франкознавця Ярослава Грицака «до зміщення акцентів у дослідженні творчості Франка» [2, с.439].

Серед недосліджених граней творчості І.Франка моральна проблематика займає чільне місце. Свій моральний обов'язок Мислитель реалізував двома шляхами: вивчення, дослідження історії та культури свого народу, його місця серед культур інших народів. Вчений апелював до інтелігенції, закликаючи спрямувати зусилля на поглиблення зв'язку з народом, і накреслив програму освітянської діяльності. Йдеться саме про систему духовного розвитку народів [3, с.161-162]. Його вражав рівень писемності серед різних етнічних груп Австро-Угорської імперії русинів-українців, які за рейтингом посідали дев'яте, передостаннє місце, і становили 38,97% [4, с.546]. На підставі компаративного аналізу української освіти із російською («Університети в Росії», «Двоязичність і дволичність»), австрійською («Середні школи в Галичині в 1875—1883»), польською («К истории просвещения в Галиции») [5, с. 491-512; 6, с. 418-434; 7, с. 179-190; 8, с. 163-165] І. Франко зазначав, що близько 3000 громад в галицькому краї не охоплені початковою школою, а одна школа припадає на 1713 людей, та й платня вчительська бажає бути кращою [9, с. 108-112].

Дані переписів 1880 і 1890 років дозволили проаналізувати кількісний і національний склад населення Галичини, його віросповідання, освітній рівень, що увиразнювало сумну статистику неписьменності. Так, у 1890 р. тут проживало майже 6 млн 608 тис. осіб, густина населення становила 84 особи на один квадратний кілометр. З інших європейських країн лише Бельгія, Голландія, Великобританія та Італія мали більшу густоту населення, ніж у Галичині [10, с.312-313]. У 1890 р. 68% населення не вміло ані читати, ані писати, а серед жінок цей показник становив 71,6% [10, с. 317]. Недостатній розвиток нижчої школи породжував проблеми у її вищій ланці, що провокувало брак творчості, належний рівень викладання у гімназіях та університеті, де навчання велося «для хліба», відсутність найменшої допомоги та заохочення власних думок, низький рівень науки, самі ж науковці «розпоряджають... ще й дуже тісним апаратом науковим» [11, с. 168].

Стан освіти у краї, та й загалом у всій Україні, учений пов'язував і з іншими проблемами, що заважали природному розвитку українства. Зокрема, І Франко вперше висловився за солідарність між галицькими робітниками як запоруку

поліпшення їхнього життя, підкресливши, «дивну... специфічно слов'янську особливість наших робітників — недооцінювання власних прав, власних життєвих потреб і нестач» [12, с. 16] на фоні «Західної Європи, де трудящі класи зв'язані сильнішими вузами і де почуття їхньої власної гідності завдяки тривалій боротьбі і зусиллям стоїть уже досить високо» [12, с. 16]. Хоча галичани були «попереду» інших європейських країн щодо відносної кількості рільничого населення [13, с. 16], де на 1000 осіб сільського населення припадало 551 голова худоби. (У той час в Англії цей показник становив 1654 шт., в Ірландії — 1350, у Франції — 1060, в Німеччині — 1028 шт. В Англії кожен рільник продукував щонайменше у шість разів більше м'яса й молока, як рільник у Галичині) [13, с. 17]. Галичани, котрі експортували сільськогосподарську продукцію, харчувалися дуже бідно. За винятком картоплі, у споживанні якої Галичина стояла на чолі всіх країн, середнє споживання збіжжя і м'яса не дорівнювало навіть половині їхнього споживання в інших країнах. Навіть коли б Галичина нічого не експортувала, то мала б на душу населення не більше як 284 кг збіжжя і 20 кг м'яса, тобто половину того, що споживає Франція [13, с. 19]. Формуючи тодішне українство, національний світогляд майбутньої незалежної України, І.Франко обнадійливо стверджував, що причин такого низького рівня не треба шукати в фізичній дегенерації чи нездатності галицького робітника чи селянина. Навпаки, галицький робітник анітрохи не гірший за німецького або англійського. Це виявилось в Америці, Німеччині, де галицького робітника шукали. «Головною причиною нашої економічної відсталості, — зазначав І.Франко, — є брак засобів і сучасних знарядь праці — машин» [11, с. 18]. Так, серед 383 промислових закладів, відвіданих 1887 р. інспекторами, 149 не мали інших моторів, крім людських рук [14, с. 54]. Ця сама проблема стосувалася й сільського господарства, бо Галичина належала до найбільш заселених частин Європи, але кожна тисяча селян мала тільки 1600 га землі, в той час як у Чехії цей показник дорівнював 2300, а в Англії — навіть 3700 га [15, с. 44]. Дослідник підкреслював, «що Галичина перелюднена (підкр. І.Франка); се значить... що в ній живе людність, яка при данім стані культури і при теперішнім розділі продукційних засобів, живучи головно з землі, не може добути з неї потрібного для себе виживлення» [16, с. 343].

Другим напрямом на ниві розвитку свідомості народу І.Франко бачив пробудження у людях, пригнічених нелюдськими умовами існування, духу свободи та гідності. Він базувався на гуманістичній позиції, згідно з якою людина, котра приймає принизливі обставини за нормальні, топче у собі людське ество [13, с. 162].

В етиці І.Франка чільне місце займає проблема поступу, віра в нього і його силу. Речник поступу вбачав у прогресі реального «покійника емансипації» людської одиниці. З позицій цього критерію показав суперечності історичного поступу: його нерівномірність, перервність, локальність. Цим пророче став на позиції пізнішого філософського постмодерну, що почав утверджуватися в Європі на початку 1980-х рр., негативно оцінював стадіальний, формаційний підхід до історії, вважаючи, що в історії людства нема єдиного процесу, а є історія виникнення, розвитку і занепаду в окремих цивілізаціях. Окрім цього, постмодерна теорія, наголошуючи на важливішій ролі культури у формуванні сучасного суспільства, заперечує «культурний імперіалізм» [17, с. 19-20].

Проблематика етики, зокрема етики підприємницької діяльності, порушувалася неодноразово І. Франком.

Кілька спеціальних статей, надрукованих у 1893 р. в газеті «Kurjer Lwowski», І.Франко присвятив галицькому лихварству. Він загалом поділяв і розвивав положення львівського дослідника Леопольда Каро. «Галичина, — йшлося в статті «Лихварство в Галичині», — класичний край лихварства» [18, с. 373]. Жоден край австрійської монархії, навіть у всій Європі, не може показати такого великого числа професійних лихварів, як Галичина» [18, с. 374]. Ті лихварі — переважно євреї: сільські шинкарі, крамарі, торговці і т.п. Заможні селяни становила невелику кількість, порівняно з лихварями-євреями. Поміщики та їх управителі (двори) також позичали незаможним селянам дрібні суми, збіжжя, інші продукти, але рідко під відсотки, застава селянського ґрунту [18, с. 375-376]. Виокремлюючи головні чинники, які гнали селянина до лихварів, дослідник зазначає, що це були «переднівок, стихійні лиха, неврожай, пишні весілля, хрестини і похорони, судові процеси і спадкові переговори та податки» [18, с. 375].

Не пройшов І.Франко повз питання корчм, які називав «місцем суспільної і моральної зарази» [19, с. 82]. При

цьому він висловив погляди, відмінні як від тих, що вбачають у пияцтві головну причину народного занепаду, а в тверезості — єдиний порятунок, так і від тих, котрі вважають горілку потрібною для здоров'я. У статті «Пан Щепановський про пропінацію» (1888 р.) учений зауважував, що в Галичині попри надто малу кількість спожитої горілки (6-7 л на душу) соціальні наслідки пияцтва мали фатальний характер, а в країнах заможніших набагато більше її споживання (Швеція, наприклад, 20 л) далеко менше шкодить. Але такої кількості горілки в Галичині вистачає для того, щоб упоїти чоловіка, а така мала грошова витрата може позбавити його майна. «Дайте йому, — писав І.Франко, — відповідний заробіток і харчування, і він удвоє більше вип'є без пияцтва, вдсятеро більше витратить без останньої сорочки і даху над головою» [19, с. 85].

На завершення цієї соціальної і моральної проблеми автор, не приєднуючись до тих, хто в самій тверезості бачив ліки від усякого лиха, визнавав, однак, що ті священики і вчителі, котрі займаються справою тверезості, йдуть доброю дорогою, а їх завдання почесне і гідне всілякої підтримки, хоч є лише вступом до справжнього народного відродження [19, с. 85].

Особливо гостро у франковій творчості постало питання етики бізнесу у контексті зворотного боку моралі у купецькому світі, якій присвячено статтю «Тернопільська моральність». Великий Каменяр побував у майже 50 населених пунктах Тернопільщини. Правда, зазначену статтю не виокремлено в тритомнику «Тернопільського Енциклопедичного Словника» [20]. Не увінчавсь успіхом інтернет-пошук про цю публікацію. А вона, ця наукова розвідка І.Франка, того вартує. І не лише у зв'язку з тим, що в її назві є прикметник «тернопільська» (моральність), який автор узяв у лапки, а тому, що в ній ідеться не тільки про Тернопільщину. В ній узагальнено дані по Галичині й Австрії.

Стаття І.Франка «Тернопільська моральність» опублікована в 1887 р., коли Галичина перебувала в умовах завершеного промислового перевороту в Австро-Угорській імперії, діяла створена ще в 1850—1870 рр. залізнична мережа, яка зв'язала західноукраїнські землі зі Заходом і Росією. Здешевілі транспортні засоби зробили цей регіон легкодоступним джерелом сировини та ринком збуту для фабричної промисловості Австро-Угорщини і Західної Європи, призвели до введення у всеавстрійський внутрішній ринок західноукраїнських земель

як колоніального придатку. В 15 найбільших галицьких містах кількість міських жителів, які зберігали зв'язок із рільництвом, коливалася від 0,4 до 40% [2, с. 47]. За спеціальною виборчою географією українське населення — 13% жителів Австрії посилало в рейхсрат (парламент) у 1879 р. лише трьох депутатів, а поляки — 16% населення Австрії — 57 депутатів [21, с. 15]. Власне, Австрія перебувала в добу модернізації, що означає соціально-економічний розвиток; і модерності — виникнення нових культурних та інтелектуальних течій. Галичина ж залишалася регіоном, де було багато модерності, але мало модернізації. За аналогією зазначимо, що у підросійському Донбасі було багато модернізації, але мало модерності [3, с. 17]. Не треба забувати і про епоху філософського модерну — періоду Декарта (1596—1650 рр.) — Канта (1724—1804 рр.) — Гегеля (1770—1831 рр.) — Маркса (1818—1893 рр.), яка впливала на формування світогляду інтелектуалів часів І.Франка. Творці модерну проповідували такі звеличуючі положення про Всесвіт, людство, його майбутнє і про вищі цінності, заради здійснення яких сучасники відповідного періоду жодні жертви не вважали надмірними: на всіх чекає «світле майбутнє»; життя підконтрольне не природі та Богу, а Людині; розум — це наймогутніший засіб для розв'язання проблем людства; наука, науково-технічний прогрес — це гарант не тільки прийдешнього загального процвітання, а й вічного самозбереження людства і Всесвіту; історія людства розвивається стадійним, формаційним прогресивним шляхом; людство у майбутньому обов'язково здійснить принцип «від кожного за здібностями, кожному за потребами» та ін. [17, с. 17-21].

Розпочинається стаття з того, що тюремним двором тернопільського цухтгаузу* 1882 р. гуляли два каторжанини, які скоїли тяжкий злочин, пов'язаний із грубим порушенням майнового права приватних осіб, і допустили міжнародні митні зловживання. «Слухай, а що таке мораль? Та то цілком ясно! Трохи можна, а трохи не можна. А що ж таке закон? — Гм... То всьо можна! А кому? Мені, тобі, австрійцеві, поляку? Не — ... Комуністови і соціялістови».

* Цухтгауз — каторжна тюрма, що за Конституцією Австрії займала друге місце після смертної кари із шести видів покарань.

Цей віртуальний авторський початок має першоджерельне підґрунтя. Суть його в тому, що 1882 р. Іван Франко статтю з економічної статистики «Знадоба 2** до статистики України. 1. Лісові шкоди і карі в с. Нагуєвичах» розпочав із аналізу польської преси і розмов послів австрійського рейхсрату (парламенту) і зробив висновок, що «... наш мужик — комуніст та соціаліст, чужої власності не шанує...» [22, с. 82]. Австрійська ж Конституція 1861 р., яку змінювали, доповнювали, все-таки твердила: «Власність недоторканна». Але викрутитися з цього можна було, бо Основний закон продовжив цю, п'яту статтю, тим, що примусова експропріація може бути здійснена лише у випадках і формах, встановлених законом [23, с. 390]. Це був своєрідний отвір, через який більшість польських чиновників у Галичині проскакували і з набутого досвіту знали, що за всі беззаконня на шкоду українцям вони не тільки не будуть покарані, а навпаки, за це їх чекає підтримка. Тепер про комуністів і соціалістів, про яких писав у згаданій статті І.Франко. Після того, як більшовики повалили російський Тимчасовий уряд і встановили диктатуру пролетаріату, їхній вождь Володимир Ленін навчав, що «законои в перехідний період мають тимчасове значення» і «поганий той революціонер, який в момент гострої боротьби спиняється перед непорушністю закону» [24, с. 475]. А ще в 1894 р. В.Ленін поділив історію моралі на таких п'ять періодів: мораль первісної комуністичної общини; рабська; християнсько-феодальна; буржуазна; пролетарська, комуністична [25, с. 169], а згодом заперечував буржуазну мораль і моральність, виведену з велінь Бога, та насаджував моральність, підпорядковану інтересам класової боротьби пролетаріату, яка полягала у поваленні царя, знищенні капіталістів [26, с. 294-295]. Цьому підпорядкована так звана комуністична моральність, «яка служить цій боротьбі, яка об'єднує трудящих проти всякої експлуатації, проти всякої дрібної власності, бо дрібна власність дає в руки однієї особи те, що створене працею всього суспільства» [26, с. 97]. В основі комуністичної моральності — боротьба за зміцнення і завершення комунізму [26, с. 298]. Теорія ленінізму виявляє свою соціально-етичну обмеженість у тому, що уявного, виявленого без

** Знадоба — потреба.

випробування, емпіричного, досвідного суб'єкта розглядає як носія образу моральної досконалості, за формальною підставою належності до певного класу. Морального критерію оцінки, що покладає змістовність мети та засобів діяльності особистості, тут нема [3, с. 174].

Це вибіркове і доволі спрощене історико-економічне, історико-правове й історико-філософське представлення, спрямоване лише на те, щоби дати хоч приблизне уявлення про інтелектуальний дух, під впливом якого наприкінці 80-х рр. ХІХ ст. І.Франко написав свою «Тернопільську» моральність», як і загалом творив у цей час, запозичуючи слова Василя Будного, «Магеллан українського модерну» [27, с. 122].

Потребу такої статті Каменяр вбачав у тому, що «останні арешти з приводу митних зловживань у Відні привернули увагу широких кіл, зацікавлених проявами моралі в купецькому світі» [22, с. 508]. У цьому випадку йдеться про митні шахрайства, «метою яких є, — зазначив І. Франко, — одержування закордонного товару на ту суму, яка припадає урядові як мито, дешевше». Автор вів мову про мереживо, на яке перевізне мито становить 3-5 злотих за кожний кілограм. Перевезене контрабандою мереживо такий купець може продавати значно дешевше, ніж чесний, і, незважаючи на це, мати з такого гешефту значні прибутки [22, с. 509].

Нагадаємо, що купці як соціальний стан розгорнули діяльність разом із утвердженням приватної власності. Етнічний склад купців Західної і Східної України був доволі різноманітним. Цьому сприяла та обставина, що іноземним колоністам серед інших привілеїв надавали право займатися торгівлею, а згодом вступати в гільдії і цехи. В Україні протягом 1816—1859 рр. купців усіх гільдій збільшилося з 18,2 тис. до 104, 4 тис. осіб. Вірменські купці відіграли важливу роль у господарському розвої західноукраїнських земель. Євреї за переписом 1900 р., зайняті у торгівлі, становили 29,4% у Східній Галичині і 33% — на Волині [28, с. 126].

Іван Франко продовжив «Тернопільську» моральність» цитуванням вступної статті газети «Deutsche Zeitung», в якій зроблено закид поетам і романістам, котрі «знаходять собі у професії купця різні поетичні сторони, але ця професія має кінець кінцем основне найпростіше завдання —

грошовий прибуток» [22, с. 508]. Розкриваючи його механізм, газета зазначила, що прибуток купця може полягати тільки в різниці між цінами закупівлі та перепродажу, оскільки — далі — конкуренція ринку ставить серйозні перешкоди підвищенню цін перепродажу, то основним прагненням купця є найдешевше закупити товар [22, с. 508]. Народ, як відомо, це тлумачить простіше: «продав — прожив», «купив — нажив». Газета завершила передову статтю тим, що гонитва за цим явищем є загальною і здебільшого дуже жорстокою, й саме в ній слід шукати джерело всіх зловживань, незліченних скарг і марних законодавчих зусиль припинити їх. Для прикладу названа Франція, де «нелояльну конкуренцію» підвели під окрему карну статтю, «але в нас, Австро-Угорщині», «немає місця» [22, с. 508].

Чітко, з виокремленням пунктів Іван Франко розглянув кодекс «тернопільської» моральності. Його складові такі:

— ошукування того, хто купує, в мірі й на вазі, що практикують постійно, незважаючи на наявність цехових правил, тому що багато товарів продають не на мірку й не на вагу, а в пачках, торбинках, коробках, мотках тощо, з цифровим позначенням. Часто продавець одержує дюжину, що складається з 10 штук, тисячу, яка нараховує 800 штук, або ж кілограм, що важить 700 грамів і т. д. Незважаючи на зухвальство такого роду шахрайств, публіка ловиться на це; купець може дещо знижувати ціну, але все одно має прибуток;

— обманювання на якості товару, який фальшиво подають за ліпший, аніж є насправді;

— систематичне зауповування товарів у крамницях збанкрутованих купців нижче коштів виробництва або товарів, дещо пошкоджених унаслідок так званих «крамничних пожеж», що їх дуже часто викликають навмисне;

— «мандрівні склади» і вся система торгівлі на рознос, яка здебільшого розрахована на те, щоб ошукати уряд у податках й акцизах, не платити за склад тощо, а внаслідок цього мати право продавати товари дешевше;

— механізм «неплатоспроможності», що проявляється з боку того, хто сміливо розігрує сцену фальшивої кривди, і того, хто для уникнення її складає «добровільну угоду з кредитором (позикодавцем)». Вони обидва намагаються знизити ціну отриманих попередньо товарів нижче ринкової ці-

ни. Продаючи видурений таким чином товар, наприклад, на 20% нижче звичайної ринкової ціни, не тільки віднімають клієнтів у порядних фірм, а й самі заробляють далеко більше, ніж заробили б, продаючи за ринковими цінами [22, с. 508-509].

Завершує кодекс «тернопільської» моральності «віденський випадок», про який уже згадувалося.

Подумаємо, чи хвилюють нас і нині такі моральні зловживання, які І.Франко виклав у 1887 р.?

Правда, у статті І.Франка немає аналізу статистичних даних про моральні зловживання з боку тих чи інших етнічних груп, які населяли Західну Україну. В основу інформації кладемо дослівну передмову редакції львівського часопису «Світ» до праці Каменяра «Знадоби до статистики України» (1882 р.): «Потреби статистики рідного краю, — зазначено у ній, — не заперечить ніхто... Наша Україна... на полі статистики занедбана і здана на ласку чужоплемінних владників, котрі в ній панують, заводять свої порядки і видобувають статистичні рахунки такі, яких їм потрібно... В урядових статистиках дуже трудно надібати на які-небудь дані, які б відносилися до самого українського народу» [22, с. 618-619].

Як же І. Франко осмислював тодішню дійсність з позицій моралі, яку теорію сповідував у час написання «Тернопільської» моральності? Дослідники відповідають на це запитання майже однозначно: Каменяр належав до позитивістської школи, основоположником якої був французький учений Огюст Конт. Учений відводив своїй етичній теорії такі, стисло і вибірково викладаючи, функції:

— точно визначити характер впливів (прямий, опосередкований, приватний, суспільний), властивих кожному вчинкові, кожній звичці та кожній схильності або почуттю.

Звідси, природно, будуть впливати як неминучі правила поведінки загальні і спеціальні, що найбільше відповідатимуть всезагальному порядкуві, а отже, необхідно виявляться найсприятливішими для особистого щастя;

— етика має внести порядок у соціальні явища, виходячи з принципу «цілого», шляхом утвердження примату обов'язків над правами. Можливості виконати цю функцію наявні в етиці завдяки опорі на розум;

— послідовна опора на принцип розумного — шлях удосконалення етики. Досліджувати соціальні явища тим самим способом, що й явища фізики та хімії;

— послідовна опора на принцип розумного — шлях морального удосконалення;

— християнська універсальна любов, але місце Бога як центрального об'єкта любові у ній займає загальне добро всього суспільства (занепад віри у Бога не супроводжувався появою нової універсальної легітимації суспільно-політичного порядку);

— збереження суспільної злагоди шляхом гармонійної взаємодії трьох основних засад життя: матеріальної, духовної, моральної, яким відповідають три здібності: воля, розум, почуття. Воля спрямована на матеріальну сферу, розум на інтелектуальну діяльність, а почуття на душевну злагоду. Суспільство можна уподібнити людині відповідно розглядати його як цінність, складниками якої будуть: держава, церква, родина. Перша регулює майнові питання, друга духовні, третя моральні (душевні). Кожна сфера має функціонувати всередині себе та взаємодіяти з іншими так, щоби створити простір для поступу [3, с. 181-182; 2, с. 227-228].

У творчій спадщині великого письменника, вченого, публіциста і громадського діяча нема спеціальних праць із історії та теорії етики. Не було як окремої інтелектуальної течії українського позитивізму. В русько-українському випадку те, що можна назвати відповідником позитивізму, набуло форми радикальної суспільно-політичної течії (радикалізму). Вплив польських позитивістів на І.Франка є очевидним: його наближало до них прагнення ширити серед народу освіту і культуру, працю серед селянства, відкриття робітничої теми, вимоги демократизації суспільних відносин, емансипації жінок та ін. [2, с.226-227]. І.Франко торкнувся питань моралі та етики бізнесу у своїх публікаціях, до числа яких відносимо « «Тернопільську» моральність». Автор чітко проаналізував кодекс «тернопільської» моралі, характерний для Галичини, як і всього австрійського підприємницького суспільства, де гонитва за прибутком є загальною і здебільшого дуже жорсткою. У Франції ж цю «поетичну сторону» професії купців, «нелояльну конкуренцію» підвели під окрему карну статтю, яка на теренах Галичини

відсутня. Такою, на нашу думку, є суть «Тернопільської» «моральності», її історико-правове, історико-економічне та етичне підґрунтя, спрямоване на виведення творчості Івана Франка з-під утверджених парадигм.

1. Лук'янович Д. Іван Франко в боротьбі проти релігії, церкви і Ватикану / Д.Лук'янович. — К.:Держполітвидав УРСР, 1955. — 98 с.

2. Грицак Я. Пророк у своїй Вітчизні: Франко та його спільнота (1856—1886) / Я.Грицак. — Львів: Критика, 2006. — 631 с.

3. Етика: Навч. посіб. / за ред. В.О.Лозового, М.І.Панова, О.А.Стасевської та ін. — К.: Юрінком, 2002. — 224 с.

4. Рівень письменності серед різних етнічних груп Австро-Угорської імперії (1910) // Я.Грицак. Пророк у своїй Вітчизні. Франко та його спільнота (1856—1886). — К.: Критика, 2006. — Додатки.

5. Франко І. Університети в Росії / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 46. — Кн. І.

6. Франко І. Середні школи в Галичині / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 46. — Кн. І.

7. Франко І. К истории просвещения в Галиции / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 46. — Кн. II.

8. Франко І. Народні школи на Правобережній Україні / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 46. — Кн. II.

9. Франко І. Народні школи і їх потреби / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 46. — Кн. II.

10. Франко І. Скільки нас є / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 44. — Кн. II.

11. Франко І. З поля нашої науки / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 46. — Кн. II.

12. Франко І. Що нас єднає, а що розділяє? / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 44. — Кн. I.

13. Франко І. Злидні Галичини в цифрах / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 44. — Кн. I.

14. Франко І. Галицька промисловість / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 44. — Кн. I.

15. Франко І. Економічна програма / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 44. — Кн. I.

16. Франко І. Еміграція галицьких селян / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 44. — Кн. II.

17. Гомотюк О. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX ст. — перша третина XX ст.) / О. Гомотюк. — Тернопіль: Економічна думка, 2007. — 552 с.

18. Франко І. Лихварство в Галичині. — Т. 44. — Кн. II.

19. Франко І. Пан Щепановський про пропінацію / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т. 44. — Кн. II.

20. Тернопільський Енциклопедичний Словник / Ред. колегія: Г.Яворський (голова), Б.Мельничук (заступник), М.Ониськів (серкретар) та ін. — Тернопіль: Збруч, 2008. — Т. 3. П-Я. — 708 с.

21. Лісна Г. Становлення української державності в Галичині (1918—1923 рр.) / Г.Лісна. — Тернопіль: Економічна думка, 2001. — 92 с.
22. Франко І. «Тернопільська» моральність / І.Франко // Зібрання творів: у 50 томах. — К.: Наукова думка, 1984. — Т.44.— Кн. І. — 964 с.
23. Конституція Австрії (1867 р.) / Хрестоматія з історії держави і права України: У 2-х тт.: Навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. закл. освіти / За ред. В.Д.Гончаренка. — Вид. 2-ге, перероб. і доп. Укл. В.Д.Гончаренко, А.Й.Рогожин, О.Д.Святоцький. — К.: Ін Юре, 2000. — 472 с.
24. Ленін В.І. / В.І.Ленін // Повне зібрання творів: у 56 томах. — К: Політвидав України, 1969. — Т. 1. — 325 с.
25. Ленін В.І./ В.І.Ленін // Повне зібрання творів: у 56 томах — К.: Політвидав України, 1974. — Т. 41. — 670 с.
26. Мовчан В. Історія і теорія етики: Курс лекцій / В. Мовчан. — Дрогобич: Коло, 2003. — 512 с.
27. Будний В. Магеллан українського модерну. «Слово про критику» Івана Франка в контексті літературної доби / В. Будний //Дзвін. — 2006. — № 8.
28. Енциклопедія українознавства / За ред. В. Кубійовича. Доповн. і випр. — Львів: Молоде життя, 2003. — Т. 11. — 397 с.

Марія Ярмоленко

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ПРОЦЕСІВ НА ЗАХОДІ ТА СХОДІ УКРАЇНИ

На основі системного та порівняльно-типологічного підходів показано регіональні ідентичності Заходу і Сходу України. Відзначено вплив на них соціально-економічного й політичного фактора, міграційного досвіду населення.

Ключові слова: регіон, ідентичність, політична культура.

Maria Yarmolenko. Regional peculiarities of ethno-cultural processes in the Western and Eastern parts of Ukraine. On the basis of system and comparative — typological analysis regional identities of Eastern and Western parts of Ukraine are demonstrated. The influence of socio-economic and political factors, migration and historical experience of population are highlighted.

Key words: region, identities, political culture.

Результати численних виборчих кампаній (Президента, Верховної Ради, місцевих органів влади) в незалежній Україні засвідчили певні територіальні відмінності електоральних симпатій, які пов'язані, на нашу думку, з різними історико-географічними реаліями, культурними й мовними особливостями, ідеологічним спадком попередніх епох (держав). Слід врахувати й рівень багатоетнічності нашої національної держави, існування подвійних (і більше) ідентичностей, поляризацію суспільства у зв'язку з суперечливістю візій минулого, насамперед українсько-російських і українсько-польських відносин, політики СРСР—УРСР ХХ століття. Власне все це ще раз підтверджує: українська нація (термін без пояснення уживається в Конституції України поряд з терміном «український народ») — це «етнічно-культурна, мовна спільнота» [1, с. 260], яка перебуває у стадії самоорганізації та само-усвідомлення. Про це також свідчить зростання серед населення всіх регіонів держави ознак української громадської ідентичності, позитивні зміни у ставленні до державної символіки незалежної України тощо [2, с. 276–287; 3, с. 3–12]. Громадяни України вчаться бути державним народом, політичним народом у колі вільних демократичних держав Європи.

Як відомо, серед політиків, публіцистів та журналістів інколи побутує теза про «дві України» — одну прозахідну, а другу проросійську [4, с. 18–19, 5]. Однак це, без сумніву, є спрощеним поглядом на соціально-політичні процеси як в Україні загалом, так і в окремих регіонах, де аналіз подій (явищ) відбувається дуже часто за двома полярними категоріями: «правий — неправий», «добрий — поганий», «справедливий — несправедливий», «друг — ворог», «западенець — східняк» та ін. А тому дослідникам і медіа слід відмовитися від культивування негативних стереотипів Іншого [6, с. 18–19]. Шкідливими нині, на нашу думку, є також дискусії (зокрема, за участю такого авторитетного письменника, як Ю. Андрухович) про федералізм і можливе роз'єднання окремих регіонів нашої держави [7, с. 71–72, 76].

Не секрет, що певні регіональні особливості (поділи) спостерігалися в етнодержавності низки зарубіжних держав, які здавна вважалися національно сконсолідованими суспільствами зі стабільними політичними системами. І тут прикладом може слугувати Канада з багатотисячною українською діаспорою, а також англо- та франкомовним населенням (регіонами). Нарешті, й історичний приклад США підтверджує, що

геополітичні (зовнішні) та етнічні чинники можуть не відігравати визначальної ролі у формуванні національної ідентичності (остання була змодельована ще до формування її геополітичних та інституційних рамок) [1, с. 21–213]. Отже, мова та історичне походження не завжди і не обов'язково впливали на політичну культуру, формування національних/патріотичних цінностей. Отже, регіональні ідентичності (соціального, етнокультурного, релігійного чи мовного характеру) можуть розвиватися всередині однієї державно-політичної спільноти і через свої форми впливати на формування громадянського суспільства, патріотизму/націоналізму як колективної волі нації, форми суспільної свідомості [1].

Як свідчать експерти новітньої історії України, на перший план української історичної сцени висувалося декілька міст, кожне з яких визначало певний напрям розвитку країни. Зокрема, поряд із вагомою політично-соборною роллю Києва традиційно згадують Харків (як культурно-освітній і науково-технічний центр ХІХ—ХХ ст., столицю УСРР), Дніпропетровськ (батьківщина компартійної номенклатури СРСР—УРСР) і, нарешті, Львів як український П'ємонт, твердиня української самосвідомості та культури, центр національно-визвольної боротьби першої половини ХХ ст. Втім, столиця Галичини в останні десятиліття місію зберігання національної ідентичності передала Києву, куди переїхало чимало галицьких інтелектуалів. Водночас на політичній арені ХХІ ст. з'явилися активні політики-бізнесмени зі сходу країни, які, на думку М. Рябчука та інших експертів, і визначатимуть образ країни у найближчі роки [8]. Насамперед Донецьк, який у наслідок історико-культурних причин посів зовні протилежний щодо Львова ідеологічний полюс.

Соціологічні дослідження, проведені 2005—2007 рр. науковцями Луганського національного педуніверситету ім. Т. Шевченка, Дрогобицького державного педуніверситету ім. І. Франка і Центру з вивчення суспільних процесів і проблем гуманізму (Луганськ), ще раз підтвердили певну відмінність між регіональними спільнотами Донбасу (Луганськ і села області, Стаханов) і Галичини (Львів і села області, Дрогобич), які, однак, на думку соціологів, уже не є трагічно непереборними [9, с. 12–14]. Зрозуміло, що вказані соціологічні обстеження підтвердили позитивні регіональні

автостереотипи мешканців Донбасу і Галичини, натомість гетереостереотипи щодо полярного регіону є переважно негативними. Зокрема, більшість респондентів зі Львова (68,9 %) вважали Донбас «агресивним регіоном, який намагається насадити свої порядки у всій країні», а меншість (9,1%) — «рєгіоном України, що зберіг власну самобутність» [9, с. 16–18]. Утім, на нашу думку, в останні роки взаємооцінки громадськості (не політиків) двох регіонів стали толерантнішими. До цього спричинило спілкування учасників двох майданів 2004 р., поїздки донецьких спостерігачів (вчителів, інженерів, управлінців місцевих органів влади, молодих політиків) у західноукраїнські міста і села, взаємоболівання на внутрішній і особливо міжнародній арені за футбольні клуби «Шахтар» (Донецьк), «Динамо» (Київ), «Металіст» (Харків) і «Карпати» (Львів), обмін творчими професійними і самодіяльними колективами, науковцями і студентами, відпочинково-оздоровчий туризм мешканців східних областей у Карпатах (Яремче, Буковель, Ворохта, Славське, Косів), курортах Трускавця, Східниці, Моршина. Щоправда, вітчизняні туроператори ще не достатньо організують поїздки західних українців до туристично-рекреаційних об'єктів Харкова і Донецька, загалом Слобідського краю з його славним козацьким минулим, національно-культурними згромадженнями греків, татар та ін., унікальними пам'ятками природи.

Сучасний Донецьк, на думку політичного оглядача газети «День» Сергія Стукалова, можна трактувати як результат синтезу радянської і дорадянської (буржуазної) епохи в історії міста. Як відомо, робітниче населення, що з'явилося 1869 р. завдяки валлійському підприємцю Джону Г'Юзу (Юзу), докорінно змінило характер козацької слободи Олександрівки; насамперед різко зросла кількість мешканців за рахунок приїжджого люду: від 164 осіб 1870 р. до 58 тис. 1912 р. За деякими даними, на початку ХХ ст. 85% робітничого міста становили вихідці з центральних, південних і південнозахідних губерній Російської імперії і 5% іноземці, які, будучи відірвані від своїх коренів, пристосовуючись і виживаючи, визначали первісний ментальний портрет Юзівки [8]. Подальший образ міста всеросійської кочегарки — уже Сталіно (1924—1961) витворився у радянську добу. Нинішній Донецьк прагне вибороти першість не лише в економіці, але й політиці та спорті.

Дещо інший образ регіону реконструював Станіслав Федорчук, який у статті «Розпізнавання Донбасу» [10, с. 271–277]. розглядає доцільність твердження про існування нібито специфічної «донбасівської ідентичності» в контексті множення колоніальних дискурсів навколо цієї проблеми. Власне цей молодий політолог вважає образ багаторазово колонізованого Донбасу штучним, деколонізуючи цю міфологему, яка не раз зазнавала трансформацій (край розглядали то як «дикє поле», то як чистий терен для індустріалізації іноземним капіталом, то як плацдарм для більшовицького наступу). Врешті-решт, дослідник пропонує звернутися до образу «українського» Донбасу. «Не слід забувати, — наголошує автор, — що українське населення Слобожанської України та частини Донбасу пережило дві або навіть три колонізаторські навали. Перші дві припадають на час Російської імперії, коли міліарне опанування «нічийних земель»... змінилося англійським пануванням (британські підприємці мали в своїй власності найбільше землі в Донбасі); і перші, й другі однаково байдуже ставилися до населення, вважаючи його лише інструментом для досягнення власних цілей. Більшовицька колонізація Донбасу була зорієнтована на остаточне перетравлення селянських мас на пролетаріат, який мав здійснювати технологічні звернення в ім'я нової імперії... У межах цих трьох колонізаторських хвиль національне українське питання постійно підмінювалося питаннями соціальними, економічними, політичними... Для обидвох імперій — і російської, і СРСР — Донбас був регулярною базою або територією» [10, с. 275–276]. На підтвердження цієї тези С. Федорчук згадав марші шахтарів на підтримку української незалежності кінця 80-х — початку 90-х років, що яскраво засвідчили їхнє ставлення до можливості подальшого перебування в складі радянської імперії. І це, не зважаючи на те, що тоталітарний режим упродовж десятиліть прагнув міцно утримати владу в своїх руках, своїми міграційно-депортаційними акціями проводив політику «злиття націй» і формування нової, «соціалістичної» нації [11, с. 787–810].

Отже, повертаючись до образу Донбасу початку ХХІ ст., необхідно підкреслити, що окремі політичні, ідеологічні, чи мовні розбіжності в окремих регіонах України, що їх інколи дослідники подають як «цивілізаційні розлами», є лише ареалами колонізаційних впливів, які мали різну часову та змістову інтенсивність. У зв'язку з цим розпізнавання/творення образу

Донбасу в імперському, а фактично в антиукраїнському дискурсі є контрпродуктивним [10, с. 276–277].

Аналогічні думки виникають і від журналістського репортажу Євгена Шибанова «Сповідь донецького» у газеті «Дзеркало тижня» від 7 серпня 2010 р. «Донбас унікальний тим, що тут усі народи були злиті в один великий казан, — підкреслює автор. — Не дала історія часу розбігтися по кутках і облаштувати свою маленьку фортецю. Проте, як справедливо помічено, потреба в самоідентифікації в людини природна... Тільки тут і заплутатися неважко, почавши в генеалогії копірситися: і українці будь-які, на вибір, хоч із Слобожанщини, хоч із Правобережжя, і росіяни та інші представники «сім'ї народів» екс СРСР, а то й геть закордон... ці муки припиняються рішуче й просто: «Я — донецький!»... Утім, ідентичність ця доволі розпливчата. За великим рахунком, будується вона на запереченні. Все, що ми знаємо про себе, — із часткою «не». Не кияни, не «бандерівці»..., але й не росіяни! А хто ж тоді?» [12].

Далі цей автор намагається виправдати (зрозуміти) певні «радянські» стереотипи земляків: «Коли донецьких обзивають «совками», хочеться палко сперечатися, часом навіть із застосуванням такого важливого аргументу, як удар у вухо. Хоча є в цьому дециця істини. Коли від площі Леніна починається проспект Ілліча, який перетинається з вулицею Марії Ульянової, якогось там партз'їзду і спільність там «річчя» СРСР — це, безперечно, накладає відбиток на свідомість. Коли щодня з Будьонівського району їдиш на роботу у Ворошиловський або Калінінський, раптом відмовитися від цих назв — однаково, що визнати своє життя помилкою». І все ж Є. Шибалов робить оптимістичний висновок: «Слід внести ясність у ще одне питання, навколо якого багато накручено брехні. Донбас не хоче відокремлюватися від України! За двадцять років ми важко, але звикли до думки, що ми — українці. Просто трохи не такі, як усі, особливі. І якщо вся країна звикла до думки, що серед усього розмаїття її жителів є такі «донецькі українці», до розмов про відокремлення і сепаратизм ми більше ніколи не повернемося» [12]. Із цією думкою важко не погодитися.

Наведемо також оригінальні спостереження цього журналіста про місто Лева. «Вперше в житті побувавши у Львові, я несподівано легко сформулював для себе визначення, яке дозволяє коротенько описати землякам-донецьким культурну

столицю України: «Львів — це Донецьк, у якому скінчилося вугілля». Колись у Галичині знайшли нафту, і людям запаморочилося в голові від потоку легких грошей. Потім нафти не стало, рівень життя відразу впав... Але люди стали вільнішими... Як донеччанину, котрий живе у полоні своїх стереотипів, утриматися у Львові від експерименту на тему: «Що буде, якщо я принципово розмовлятиму тільки російською?» А нічого не буде. Не набіжать злі бандерівці з вигуками «чемодан—вокзал—Росія», не відвертатимуться перехожі... Львів'яни насправді поголовно розуміють російську і можуть роз-мовляти, хоча в теперішніх школах «великий і могутній» з певного часу не викладають. Це, проте, нікому не заважає — старші жителі Львова чудово пам'ятають державну мову Союзу Радянських, а допитлива молодь цілком успішно опанувала російську емпіричним шляхом. По суті, й у Львові, і в Донецьку російська мова виконує ту саму функцію — мови міжнаціонального спілкування... І, звичайно, у Львові немає відчуття, що України — дві. Навпаки. Там, усе не таке, не схоже, інше, але — рідне. Неначе у своєму домі несподівано знайшов комірчину зі старими речами, від яких смачно пахне пилом і Історією» [13].

Як бачимо, нині історія (історична пам'ять) та мова є певним (і, сподіваємося, тимчасовим) психологічним бар'єром, який уповільнює формування загальноукраїнської ідентичності, створюючи ґрунт для існування подвійних ідентичностей, поляризації суспільства за політичними, ідеологічними та етноконфесійними симпатіями. Утім, перспективи у цьому напрямі є. Зокрема, повільно, але невпинно зростає в Україні частка росіян і українців, які вважають українську мову рідною або зручною. Адаптація місцевих росіян (2001 р. — 8,3 млн осіб) до нової етнополітичної ситуації, коли 1991 р. відроджена українська незалежність, суттєво полегшується їх близькою мовно-культурною спорідненістю з українським етносом. У зв'язку з цим проблема мовної акультатації росіян і російськомовних українців має переважно психологічний характер. І якщо у західних областях вживання росіян (зрештою, російськомовних євреїв, поляків та ін.) у нову для себе роль відбувається в основному успішно, то у східних і південних областях, особливо у Криму, цей процес тільки розпочався [14, с. 286–291].

З історією складніше: якщо Голодомор 1933 р. і сталінські репресії визнані практично всім соціумом, то з подіями

Другої світової війни/Великої Вітчизняної війни є певні проблеми [15]. Не всі жителі Сходу держави знають про бойові дії УПА і так званих провокативних «лжезагонів» УПА (створених радянськими силовими структурами) і чи не тому дехто з них болісно сприйняв відкриття пам'ятників Провіднику ОУН Степану Бандері в Івано-Франківську, Стрию, Львові, Дрогобичі, Трускавці та інших населених пунктах західного регіону. І коли 12 січня 2011 р. Вищий адміністративний суд офіційно позбавив Степана Бандеру звання Героя України, на його захист виступили депутати обласних рад Львівщини, Тернопільщини, Івано-Франківщини, представники давньої і нової хвиль еміграції [16;17].

Доречно нагадати й про те, що, наприклад, у Донецьку і Луганську до середини 80-х рр. не було жодної української школи чи дошкільного закладу, не діяли національно-культурні заклади і товариства. У Донецькій області виходила лише одна україномовна газета — «Радянська Донеччина», а видавництво «Донбас» кожен десяту книжку видавало українською мовою [18, с. 310–313]. І лише проголошення незалежності України дало поштовх до відкриття українських шкіл в містах регіону, запровадження навчання у вишах українською мовою, відродження національно-культурних товариств греків, татар, євреїв та ін. На жаль, у регіоні недостатньо розвинута туристична індустрія, до якої практично не залучаються представники Західної України.

Позатим, як свідчить спецвипуск «Донецьк Incognita» газети «День» за 22—23 квітня 2011 р., на Донеччині є унікальні туристичні об'єкти, які варто би показати галичанам. Зокрема, курортне місто Святогірськ із комплексом печерського монастиря, висіченого на крейдяній скелі над Сіверським Дінцем. Заповідник «Хомутовський степ» на півдні області зберіг незайманий куток Дикого Поля, який не бачив плуга. Неподалік Донецька — найбільший у країні штучний ліс — Великоанадольський (2543 га) з цінними родоновими джерелами. В Артемівську розташовано завод шампанських вин, де напій витримується у місцевих підвалах (26 га) за класичною технологією [19]. І цей список можна продовжити.

Отже, огляд деяких регіональних відмінностей (суперечностей) етнокультурного розвитку в Україні розкриває одну з головних проблем, що з'являються в процесі гармонізації етнонаціональної сфери, — збереження певних кризових

виявів української етнічності, загалом української політичної нації, що мають системний характер і найбільше проявляються через високий ступінь асиміляції, а ще більше — акультурації державоформуючої нації практично всіх регіонів України (хоча й різною мірою). До цього спричинила насамперед тривала дискримінаційна політика Росії — СРСР та інших сусідніх держав щодо українців [20, с. 181–191]. Таким чином, частка етнічних українців на Півдні і Сході України може досягти загрозливого стану. Проблема асиміляції українців проявляється насамперед у інформаційно-психологічній залежності від російської культурної традиції, домінуванні російськомовної преси та книги, молодіжної субкультури (естради, спортивно-розважальної індустрії). Уніфіковані псевдокультурні стандарти несуть і глобалізаційні процеси.

Влада також повинна приділити більше уваги процесам інтеграції в загальноукраїнське середовище етнонаціональних меншин, які інколи скептично ставляться до перспектив української незалежності. До цього їх прямо чи опосередковано підштовхують геокультурні та геополітичні орієнтації у напрямку до сусідніх держав, насамперед до Росії, Туреччини, Румунії, Угорщини, Польщі, куди на заробітки від'їжджають мільйони наших співвітчизників (немало їх також працює в Італії, Греції, Іспанії та Португалії). Вважаємо також, що резонансні події 9 травня 2011 р. у Львові за участю одеської «Родины», кримського «Русского единства» і львівської «Свободи» засвідчили, що у суспільстві, зокрема серед партійно-політичних (владних) еліт і ветеранських організацій, бракує політичної культури і відповідальності, а тому історичного примирення, консенсусу і толерантності треба шукати довкола загальнолюдських цінностей [21; 22; 23, с. 111–112]. До речі, провокації з червоним прапором на День Перемоги засудили не лише львівські громадські діячі, але й «Конгрес русских общин Одессы» [24, с. 7]. Травневе телешоу С. Шустера, яке відбулося відразу ж після львівських подій, засвідчило: незважаючи на провокацію, народжені в незалежній Україні діти (а серед них були львів'яни й одесити) на запитання «Чи зможуть Захід і Схід України порозумітися?» 88 % відповіли ствердно. Їх батьки виявилися ще більшими соборниками й дали справді оптимістичний результат — 96 % [25].

Зрозуміло, що реалізація програми культурної модернізації української нації потребує економічної підтримки не лише

влади, але й бізнесу, активізації громадських структур насамперед великих і середніх міст усіх регіонів держави і передусім Києва. Власне столиця має дати регіонам головні імпульси у формуванні нової культурної ідентичності України. На підсилення і підтвердження цієї тези доцільно навести думку львівського історика Ярослава Грицака: «Якщо ми формуємо громадянина — то маємо відповідати за це. Бо якщо ми поставимося до цього безвідповідально, тоді знову матимемо концепцію поділу, концепцію «Захід–Схід», «Донбас–Галичина», або–або... В Україні не йдеться про асиміляцію мусульман чи китайців — йдеться про об'єднання двох різних частин однієї держави, україномовних і російськомовних. Загроза така, що наразі працюють на розкол — є галицька опція, наша, і донбаська опція — ваша (звертаючись до істориків зі Східної України). Обидві (в межах однієї країни) не працюють і не об'єднують УСЕ суспільство. Формально кажучи, галицька опція є опцією етнічної нації, а донбаська належить до концепції політичної нації. Кожна сучасна нація є комбінацією політичного й етнічного елементу, кожна політична нація має етнічне ядро. Де це ядро, навколо якого слід єднати Україну? Галичина? Не надто вдається. Донецьк? Не хочеться. Має бути якась інша концепція. Як із цього вийти? Наш спосіб думання є «або–або». Найпродуктивніша, певно, концепція «третьої України», що лежить у Києві, який розмовляє, як Донецьк, а голосує, як Львів. Київ — це не лише столиця України, це багатомільйонне місто, де був, зрештою, Майдан» [26]. І, насамкінець, відзначимо, що культурної модернізації нації неможливо досягнути без толерантності в церковно-релігійній сфері, гармонізації мовно-культурних взаємин, деполітизації освіти і науки, насамперед національного історіописання.

1. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Григорій Касьянов // Теорії нації та націоналізму. — Київ, 1999.

2. Кононов І. Донбасс и Галичина: межрегиональное взаимодействие и изменение пространственных характеристик украинского общества / И. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. — Харків, 2005.

3. Кононов І. Його ж. Формування уявлень про просторові характеристики українського суспільства / І. Кононов // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Зб. наук. праць. — Харків, 2006. — Т. 1.

4. Рябчук М. Дві України: реальні межі, віртуальні війни / Микола Рябчук. — Київ, 2002.
5. Про «дві України». Цивілізована європейська країна зобов'язала мислити категоріями не території, а Батьківщини // День. — 2010. — № 13. — 14 серпня.
6. Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації / упор. і наук. ред. Г. Касьянов. — Київ, 2008.
7. Портнов А. Упражнения с историей по-украински / Андрей Портнов. — Москва, 2010.
8. Стукалов С. Донецький синтез: У перспективі Донецьк запропонує цінності прийняти і на Заході і на Сході / Сергій Стукалов // День. — 2011. — 22—23 квітня.
9. Регіональні ідентичності в сучасній Україні та методи їх вивчення // Україна Модерна. Спеціальний випуск. Львів—Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / за ред. Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. — Київ; Львів, 2007.
10. Федорчук С. Розпізнавання Донбасу / Станіслав Федорчук // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність / [упоряд. О. Бетлій, К. Діса]. — Київ, 2009. — С. 271—277.
11. Даниленко В. Особливості міграційної політики Радянської держави у другій половині ХХ ст. / В. Даниленко // Україна крізь віки. Збірка праць на пошану академіка НАН України, професора В. Смоля / відп. ред. О. Онищенко. — Київ, 2010.
12. Шибанов Є. Сповідь донецького / Євген Шибанов // Дзеркало тижня. — 2010. — 7 серпня.
13. Шибанов Є. «Це Донецьк, у якому скінчилося вугілля». Донецький погляд на Львів / Євген Шибанов // Дзеркало тижня. — 2010. — 7 серпня.
14. Чаплик М. Культурне життя росіян України у 1989—2001 рр.: мовний аспект / М. Чаплик // Історичні і політологічні дослідження. — 2005. — № 3—4.
15. Див.: Друга світова війна в історичній пам'яті України (за матеріалами Українського інституту національної пам'яті) / відп. ред. І. Юхновський. — Київ; Ніжин, 2010. — 247 с.
16. Ліщенко Ю. Сесія просто неба / Юлія Ліщенко // Високий замок. — 2011. — 14—16 січня;
17. «Вороги України не подолали Бандеру живого — вони бояться його мертвого»: Тернопіль, Львів, Луцьк та Івано-Франківськ стали на захист Степана Бандери // Свобода. — 2011. — 20—26 січня.
18. Болбат Т. Етнокультурная специфика Донбасса: динамика изменений (20—80-е гг.) / Т. Болбат // Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи. — Київ, 1999.
19. Донецьк Incognita // День. — 2011.) — 22—23 квітня.
20. Див.: Дністрянський М. Етногеографія України / М. Дністрянський. — Львів, 2008.
21. Див.: Борковський А. та ін. Звернення з приводу запланованих масштабних провокацій під час відзначення закінчення Другої світової війни у Європі / А. Борковський, Т. Возняк,

Я. Грицак, Б. Гудзяк, О. Друль, М. Зубрицька, Р. Кечур, І. Коліушко, М. Комарницький, М. Маринович, М. Рябчук, Б. Панкевич, Т. Плахтій, І. Подоляк, О. Старовойт, Т. Стецьків // Високий Замок. — 2011. — 5—11 травня;

22. Гумницька Н. Непрохані гості на Пагорбі слави у Львові. Чи адекватна реакція львів'ян? Моральний аспект проблеми / Н. Гумницька // День. — 2011. — 20—21 травня;

23. Пахарев А. Політичні інститути і процеси у сучасній Україні / А. Пахарев. — Київ, 2011.

24. Терлецький І. Червоніла Україна / Ігор Терлецький // Поступ. — 2011. — Червень.

25. Сіндюков І. Шоу з током. Практично всі телевізійні майданчики після подій 9 Травня у Львові довго і з різною мірою аналітикою, а часто й зовсім без такої, обговорювали інцидент / І. Сіндюков // День. — 2011. — 20—21 травня.

26. Грицак Я. Галичина? Не надто вдається. Донецьк? Не хочеться // Газета по-львівськи. — 2011. — 20 січня.

*26 липня 2011 р.
на 83-му році життя помер
доктор історичних наук,
професор,
заслужений діяч науки і
техніки України*

**Володимир Федорович
ПАНІБУДЬЛАСКА**

Народився В.Ф. Панібудьласка 14 липня 1929 р. на Дніпропетровщині у селянській родині. Навчався у Дніпропетровському художньому училищі, на історико-філологічному факультеті Дніпропетровського університету, в аспірантурі кафедри історії КПРС Київського університету ім. Т.Шевченка.

З 1962 р. працював в Інституті історії партії при ЦК КПУ та Інституті історії. Був членом редакційних колегій та співавтором фундаментальних видань «Історія Української РСР», «Історія міст і сіл Української РСР».

У центрі наукових інтересів В.Ф.Панібудьласки були політична історія, міжнаціональні відносини. З 1977 р. він очолював секцію з історії КПРС при науково-технічній раді Міністерства вищої і середньої спеціальної освіти УРСР. У 1984 р. йому була присуджена Державна премія УРСР у галузі науки і техніки за цикл праць, присвячених історичним зв'язкам українського, російського, білоруського і молдавського народів.

Активно працював на громадській та педагогічній ниві, був членом правління Секції суспільних наук Українського товариства дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, очолював відділення товариства «Знання» у Солом'янському районі Києва. З 1977 р. і до 2009 р. В.Ф.Панібудьласка очолював кафедру політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

У часи незалежності В.Ф. Панібудьласка включився в становлення вітчизняної науки, зокрема етнополітології. Він організував викладання історії України, політології, соціології, був автором посібників з цих дисциплін. Під його

керівництвом були захищені понад 30 кандидатських та 3 докторські дисертації. Очолював науково-експертну раду за фаховим напрямом «Історія» Міністерства освіти. За його авторством з'явилися «Мала енциклопедія етнодержавознавства», «Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри», «Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали: Довідник», «Голодомор в Україні 1932–1933: Монографія», «Українська мова як державна: освіта, політика: Монографія».

В.Ф.Панібудьласку було обрано академіком Української академії історичних наук та академії політичних наук. У 2001 р. він став заслуженим діячем науки і техніки України, а у 2007 р. отримав високу державну нагороду — орден «За заслуги».

*Світла пам'ять про Володимира Федоровича назавжди
залишатиметься в наших серцях.*

Колектив кафедри політичних наук КНУБА

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Байдич В. — викладач Хмельницького політехнічного коледжу.

Василевська Т. — доктор наук з державного управління, доцент, професор кафедри філософії і методології державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Вілков В. — кандидат філософських наук, науковий співробітник філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Горбань Т. — доктор політичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Гузинець Ю. — начальник відділу у справах національностей Закарпатської обласної державної адміністрації, доцент кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції Ужгородського національного університету, кандидат політичних наук.

Дедков М. — кандидат історичних наук, декан гуманітарного факультету, завідувач кафедри українознавства Запорізького національного технічного університету.

Друк Ю. — кандидат наук з державного управління, доцент Івано-Франківського технічного національного університету нафти і газу.

Єфимиш Н. — здобувачка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, голова Товариства культури народів фіно-пермської групи.

Зварич І. — доктор політичних наук, народний депутат України.

Калакура О. — доктор політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Ковач Л. — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Колтунов О. — кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних наук Одеського національного медичного університету

Кочан Н. — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Красівський О. — доктор історичних наук, професор, зав. кафедри європейської інтеграції і права Львівського регіонального інституту Національної академії державного управління при Президентові України.

Ляшенко О. — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Майборода О. — доктор історичних наук, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Макаренко Н. — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Марчук Н. — аспірантка Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Ніколаєць Ю. — доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Панчук М. — доктор історичних наук, професор, зав. відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Пеліванова Н. — старший науковий співробітник відділу політичних стратегій НІСД.

Рафальський О. — доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Савченко І. — студент Національного університету «Києво-Могилянська Академія», спеціальність «Політологія».

Скрипник О. — магістерська програма-1 (політологія), НаУКМА.

Ярмоленко М. — кандидат історичних наук, доцент, декан Ізмаїльського факультету Одеської національної морської академії.

Для нотаток

Для нотаток

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 2 (52)
березень-квітень, 2011

Комп'ютерна верстка
та макетування – Парецька Н.О.

Підписано до друку 20.10.2011р.
Формат 60x84/16 Папір офсетний.
Гарнітура School Ум. друк арк. 21,62 Обл.–вид. арк. 23,25
Тираж 300 прим. Зам № 359

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600 м. Ніжин, вул. Шевченка, 20
Тел. (04631) 9-09-95, (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
серія ДК №2776 від 26.02.2007 р.